DE COLLECTIEVE PSYCHE IN RECHT EN STAAT

DOOR

MR. H. L. A. VISSER

HAARLEM — H. D. TJEENK WILLINK & ZOON

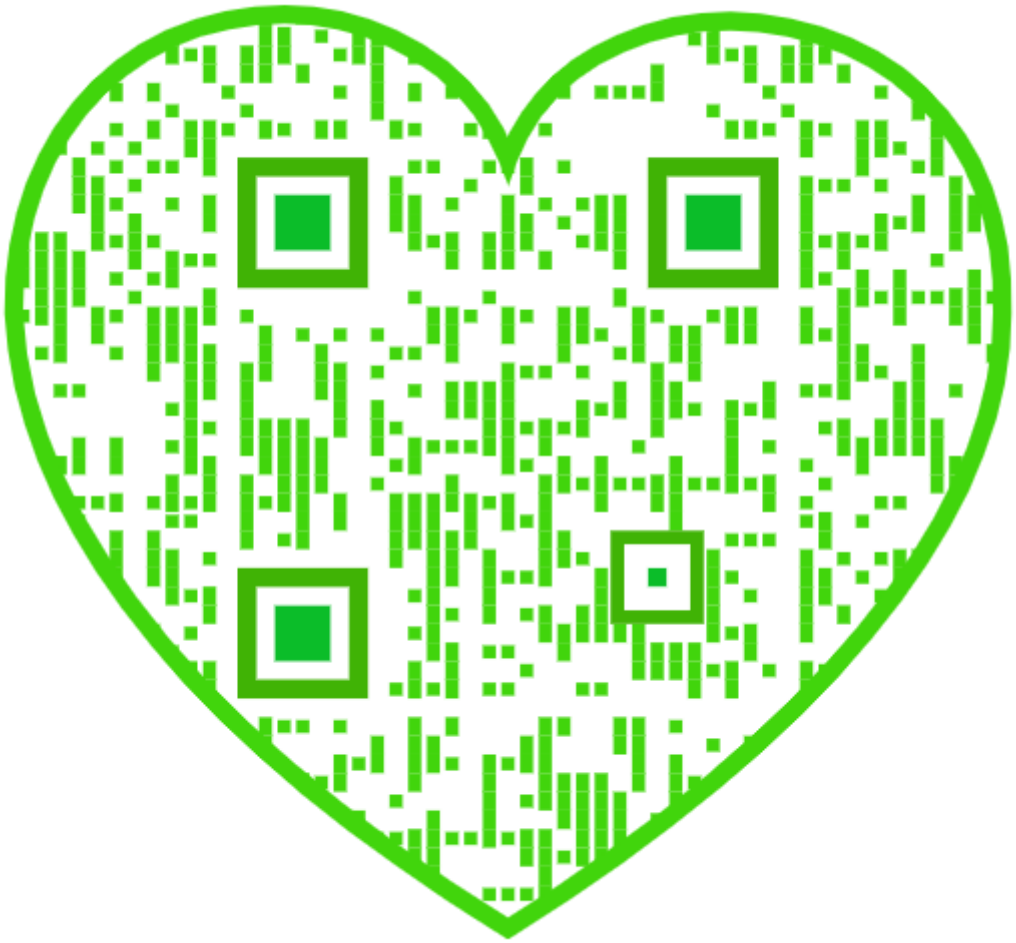

DE COLLECTIEVE PSYCHE IN RECHT EN STAAT

DE COLLECTIEVE PSYCHE IN RECHT EN STAAT

DOOR

MR. H. L. A. VISSER

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK & ZOON
1916

INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Voorwoord	VII
Eerste Hoofdstuk. Ontwikkeling der idee: collectieve geest	1
Tweede Hoofdstuk. Collectieve psychologie en rechtswetenschap	24
§ 1. Inleiding	24
§ 2. Verband tusschen collectieve psychologie en rechtswetenschap in het algemeen	35
§ 3. Collectieve psychologie en privaatrecht . . .	51
§ 4. Collectieve psychologie en strafrecht	56
§ 5. Collectieve psychologie en staatsrecht	65
§ 6. Collectieve psychologie en procesrecht . . .	72
§ 7. Collectieve psychologie en volkenrecht . . .	80
Derde Hoofdstuk. Openbare meening en organisatie . .	89
§ 1. Massa en openbare meening	89
§ 2. Organisatie	101
§ 3. Openbare meening en Staat	109
§ 4. Pers en openbare meening	116
§ 5. Mogelijkheid eener organisatie der openbare meening	124

VIERDE HOOFDSTUK. De beteekenis van trivialiteit en illusie voor de cultuur. 133
§ 1. Inleiding 133
§ 2. Wetenschap 139
§ 3. Kunst 158
§ 4. Politiek. 170
§ 5. Conclusie 182

VIJFDE HOOFDSTUK. Beschavingscriminaliteit 185

ZESDE HOOFDSTUK. Droit et adroit. 209

ZEVENDE HOOFDSTUK. Terugblik en consequenties. . . . 223

AANTEEKENINGEN. 233

VOORWOORD.

Het was ons plan rustig voort te schrijden op den weg sinds een aantal jaren door ons betreden. En zoo vooreerst onzen arbeid meer bepaaldelijk te richten op de uitwerking der omtrekken eener systematiek der collectieve psychologie, zooals die in het tweede hoofdstuk onzer *Psyche der menigte* werd geschetst, reden als wij hadden aan te nemen, dat aanvulling daarvan niet geheel en al zonder belangstelling werd tegemoet gezien.

De thans te publiceeren studie drukt wèl de voetsporen van de vorige, maar is niet bepaaldelijk een uitwerking van de daarin aangeduide onderwerpen. Toch scheen voorgaan dezer studie, die hoogstwaarschijnlijk anders later aan de beurt zou gekomen zijn, onder de huidige tijdsomstandigheden aangewezen. Men zegt en wil gaarne gelooven, dat wat door cultuur is verstoord, weer door cultuur kan worden genezen. Waar het collectief-psychopathologische zich in onzen tijd wel voornamelijk op het gebied van het Recht en zeer bijzonder op het gebied van den Staat vertoonde, doet zich de vraag voor, of het niet meer in het bijzonder de zich tot die gebieden bepalende collectief-psychologische studie zoude kunnen zijn, die voor het verklaren, begrijpen en, wanneer dit mogelijk is, ook voor de verbetering daarvan in aanmerking komt.

Hoewel zonder twijfel degene die, meer dan wij tegenwoordig, practisch rechts- en staatsbeoefenaar zijnde en daaraan collectief-psychologische kennis paarde, voor het schrijven van dergelijke studie eerder in aanmerking zou komen, meenden wij ons des-

niettemin door die overweging niet van eigen arbeid in die richting te moeten laten weerhouden, vooreerst omdat de gelukkigen, die een en ander meer weten te combineeren, tot heden dusdanige producten nog niet het licht deden zien, en verder omdat de arbeid van hem, bij wien studie meer en meer de practijk op den achtergrond drong en die, hij moge dan wellicht aan practischen zin te kort komen, overigens o. a. in objectiviteit niet behoeft achter te staan, anderen allerminst van meer op de practijk gegrond werk behoeft af te houden.

Hoe het zij, wij hebben het waagstuk aanvaard en houden ons gaarne voor ook van den kant der rechts- en staatspractijk komende critiek aanbevolen.

Vele woorden behoeven wij de studie niet op haren weg mede te geven. De stofindeeling en behandeling spreken, naar we vertrouwen, voor zich zelf. Zeer speciaal geldt dit voor hoofdstuk II. Het eerste hoofdstuk, dat tot inleiding dient, komt tevens tegemoet in hetgeen de geschiedvorsching in ons vorig werk aan samenhangendheid te kort kwam. In het bijzonder voor hoofdstuk IV, ten deele ook V, volgden wij een streng-inductieve methode. Hoofdstuk III, welks verband met het geheel overigens duidelijk zal blijken, dankt niet zijn ontstaan, maar geeft toch mede gevolg aan de opwekking tot het schrijven van een nieuw artikel na dat over Massa-psychologie en vredesmogelijkheid, door Professor Krabbe tot ons gericht.

EERSTE HOOFDSTUK.

Ontwikkeling der idee: collectieve geest.

Sinds de historische school is men begonnen het staatkundig vereenigde volk zelfstandig als een afzonderlijke compacte massa op te vatten. Naar Savigny's inzicht, product van kennis en overtuiging, die hij zich sinds langen tijd had eigen gemaakt, is het de in alle individuen gemeenschappelijk levende en werkende volksgeest, die het positieve recht doet ontstaan, hetwelk daarom voor het bewustzijn van elk individu niet toevallig maar noodzakelijkerwijze een en hetzelfde recht is. Een daarmee parallel gaand voorbeeld was de taal; ook daar vindt men dezelfde opwekking uit de actie van den in alle individuen gemeenschappelijk werkenden volksgeest. De historische school is gestorven, maar de volksgeest is zoo krachtig als ooit in leven gebleven, zij het dan dat velen de uitdrukking mijden, wanneer zij ook al niets beters daarvoor weten te vinden. Een blik in redevoeringen, kranten, romans, in het werk van philosophen, theologen, historici toont, dat het woord een eigenaardige kracht bezit. Ook de wijze van geschiedschrijving van den kortelings overleden, van vele zijden fel bestreden Lamprecht, eenigermate een pendant vormende van Taine in zijn „Origines", getuigt er voor. Nietzsche noemde in zijn inauguratierede de ontdekking en waardeering van de volksziel de belangrijkste ontdekking der historisch-philologische wetenschap.

Hoe stond het met dat begrip in de Oudheid?

Bij de Grieken zoeken wij het begrip volksgeest te vergeefs. Hun politieke verdeeldheid en de ongelijksoortigheid hunner cultuur verhinderde hen den Griekschen geest, die voor de moderne menschen iets vanzelfsprekends is, te erkennen. Zij breidden de idee van karakter, geest of ziel niet tot het geheele volk uit. Met de grens der stad en haar gebied sluit zich de horizon der Grieksche massapsychologie af. In die enge omgrenzing heeft zich de gedachte echter vol en vrij ontwikkeld. De Polis wordt als eenheid opgevat met een bepaald karakter. Een psyche, een ziel, *Πόλεως ἦθος, πόλεως ψυχή* zijn voorstellingen, welke Griekschen wijsgeeren en redenaars eigen zijn. Maar de ziel van den stadstaat en de volksgeest zijn niet hetzelfde. Van de ziel der Grieksche natie als bron van Grieksche kunst, taal, religie heeft geen Griek gesproken. Ook recht en staat golden toenmaals niet als uitwerkingen der Grieksche volksziel of zelfs van den algemeenen menschengeest. De beschouwing blijft bij de eigen stad staan. Nu is het waar, dat wij, wat de beschouwing van volken betreft, van Herodotus en anderen beroemde schilderingen van oude barbarenculturen en barbarenrijken bezitten. Maar de volksindividualiteit, die ze ons in enkele trekken schetsen, is niet een eigen scheppende macht en evenmin de bron van het barbarenrecht. De aanteekeningen der Grieksche geschiedschrijvers zijn wel dikwijls tot bewijs van de volksgeesttheorie voor Egypte of de groote rijken van voor-Azië aangevoerd, Herodotus en zijn opvolgers schijnen deze slechts onbewust gediend te hebben. Iets verder brengt ons Aristoteles (1). Hij onderscheidt hier de koude streken van Europa, de warme van Azië en het gelukkige land in het midden, zijn Grieksch vaderland. Hij legt daarbij den nadruk op den invloed, dien het klimaat op de bewoners der verschillende landen uitoefent en bespreekt daarbij ook de verschillen der staatsinrichting. Men zou daaruit misschien mogen besluiten, dat Aristoteles deze mede door de eigenschappen der bevolking bepaald achtte. Het zou te ver gaan aan te nemen, dat hij de staatsinrichting organisch uit het volkskarakter alleen zou hebben laten groeien.

Bij de Romeinen vertoont zich een verdere werking van de Grieksche voorstelling. Cicero toont zijn afhankelijkheid van de Grieksche philosophie ook hier, wanneer hij (2) zegt: „Mens et animus et consilium et sententia civitatis posita est in legibus". Bijna woordelijk uit het Grieksch vertaald. Niets van volksgeest, niets van afleiding van het recht daaruit. Wel echter de „polis" met „civitas" weergegeven, „ἦθος, ψυχή" met „mens, animus, consilium, sententia" omschreven. Uit Cicero's werken valt verder een plaats in het boek „de Republica" (3) te vermelden, waarin hij aan de eigen Romeinsche opvatting van den oorsprong van den Romeinschen staat krachtige woorden ontleent. Daar wordt gesproken van enkele mannen, die door wetten en instellingen de staatsordening grondvesten, zooals b.v. op Creta Minos, in Lacedaemonie Lycurgus, in Athene Theseus, Draco, Solon en anderen; ons Romeinsch staatswezen — zegt hij verder — wordt daarentegen gegrondvest op het genie niet van één man, doch van vele mannen, evenmin was tot hare wording het verloop van één vluchtig menschenleven voldoende, doch het is het werk van eeuwen en van op elkaar volgende geslachten. De tegenstelling tusschen het Romeinsche wereldrijk en de kleine Grieksche stadstaten treedt hier scherp naar voren. Bij een tijdgenoot van Cicero, Lucretius (4), komt een soortgelijke gedachte voor, te merkwaardiger, daar deze hier niet tot den staat beperkt is, doch de wetten en de geheele cultuur omvat. De wetten staan niet stil, ze ontwikkelen zich langzaam, schrede voor schrede; en den mensch helpen daarbij twee leermeesters: de practische ervaring in zede en gebruik en te gelijk de kloekheid van den rusteloozen geest, of in het kort, tijd en verstand. Wanneer Cicero den Romeinschen staat het werk der eeuwen noemde, zoo is hier dezelfde voorstelling van het geleidelijk ontstaan tot de wetten uitgestrekt. Wanneer Cicero echter slechts onbepaald als maker van den reuzenbouw de vele mannen, geslachten en eeuwen aanduidde, zoo noemt Lucretius niet alleen den tijd en de ervaring, maar daarbij tevens den rusteloozen menschengeest. Hij spreekt daarbij van de geheele menschheid, niet van de volkeren, derhalve geenszins van den volksgeest. Naast Cicero en Lucretius zijn ook de Romeinsche

rechtsbronnen hier van belang. We vinden in de Pandekten (5) een plaats uit Gajus' Institutiones, waarin de jurist de tegenstelling tusschen het jus civile en het jus gentium verduidelijkt: „Quod quisque populus ipse sibi jus constituit, id ipsius proprium est vocaturque jus civile, quasi jus proprium ipsius civitatis". Zoo was bij Gajus het eerst van de geestelijke functie van het volk bij het scheppen van recht sprake. Bij de Romeinen is overigens de teekening der volken met hunne wetten en rechten in aansluiting aan de Grieksche voorbeelden tot hoogeren bloei gebracht. Men herinnere zich Caesar en Tacitus en de talrijke berichten van primitieve cultuurtoestanden, die wij van hen en hunne opvolgers uit den Romeinschen Keizertijd bezitten. Hoewel daar van volksgeest zelf nog geen sprake is, dringt dit woord zich toch telkens aan de lezers op. Men voelt hoe het geleidelijk mogelijk worden zal, de bijzondere eigenschappen van het volk als eenheid, als scheppende macht op te vatten en de ziel, die de Grieksch-Romeinsche philosophie aan de polis en civitas had toegekend, voor het volk te vindiceeren. Maar die schrede is door de Oudheid niet gedaan. Eenige twijfel zou nog kunnen bestaan voor wat de Joden betreft, vanwege een plaats in het oude Testament (1 Sam. 30,6), waar van de ziel van het gansche volk wordt gesproken; of daaruit mag worden afgeleid dat reeds bij de Joden deze idee oudtijds bestond, is daarom echter niet met zekerheid te zeggen, omdat aan overeenstemming van deze in Luthers vertaling voorkomende plaats met den oertekst wordt getwijfeld en in andere bewerkingen dan ook van „de zielen van het gansche volk" of van „al het volk" wordt gesproken. Waarschijnlijk mag men wel zeggen, dat de ontwikkeling dier idee eerst kon plaats vinden nadat de Christelijke wereldbeschouwing haar intrede gedaan had.

Men weet hoe zich reeds in de vroege Christelijke eeuwen uit zeer verschillende elementen gemeenschappen vormden, die, in weerwil hunner bonte samenstelling, zoodanige eenheden aanwezen, als door de banden des bloeds alleen in de Oudheid nooit en nergens te vormen waren. Op de basis der oude natuurlijke gemeenschap des volks met zijn sterke gelijksoortige tendenzen

vormt zich nu allengs onder den invloed van het Christendom een nieuw volksbegrip van grootere innerlijkheid en geslotenheid, van grootere hoogheid en kracht, een volksbegrip dat op geest en ziel zoo goed en beter aanspraak maken mocht als de oude polis en civitas. De Middeleeuwen hebben wel geen eigen theorie over het ontstaan van het positieve recht opgeleverd, die naast de meeningen der Ouden te stellen ware. Doch wel kwam de idee op, dat de wet zich bij gewoonten, zeden en gebruiken van het Vaderland moest aansluiten, wij zouden het kunnen noemen: den volksgeest respecteeren. Bij Thomas van Aquino komt de invloed van de Grieksche overlevering uit. Hij spreekt van de staatsziel. Overigens werden in de Middeleeuwen in het corpus juris canonici en in de theologische literatuur alleen maar enkele ideeën overgehouden, die uit de Grieksche philosophie, de Romeinsche rechtsleer en de Christelijke Oudheid stamden. (6)

Wat echter gedurende de Middeleeuwen aan antieke ideeën met moeite in leven gebleven was, kreeg met één slag nieuwen zin en beteekenis, toen Humanisme en Renaissance uit antieken en modernen geest een nieuwe wereld vormden. Het antieke voorbeeld, steden en volkeren te karakteriseeren en te vergelijken werd weer opgenomen en met enorm gestegen opmerkingsgave nagevolgd en verbeterd. Zoo brengt Machiavelli in zijn bekend werk meermalen den samenhang naar voren, die tusschen het karakter der bevolking en den aard der staatsinrichting bestaat. Hij geeft raadgevingen voor het geval provinciën van een land, dat wat taal, zeden en inrichting betreft verschillend is, veroverd werden. Hij toont aan, hoe de oude staatsinrichting noch door de lengte van tijd noch door weldaden vergeten wordt. Wat men ook telkens voor veranderingen aanbrengen moge, zoo kwamen, wanneer de inwoners niet gescheiden en verspreid werden, de oude naam en de oude regeling altijd weer te voorschijn, zooals in Pisa na zoo lange jaren, die het onder de heerschappij van Florence gestaan had. De macht der traditie in het volks- en staatsleven toont hij ook bij de geestelijke vorstendommen aan. Hij is zich wel bewust, dat het dengene goed gaat, die in zijn handelwijze met den geest des tijds rekening houdt, welke in elk

volk tijdelijk een stuk volksgeest is. Aan den arbeid der Italiaansche Humanisten sloot zich spoedig in de verschillende landen van Europa een omvangrijke volkerenbeschouwende en -vergelijkende literatuur aan. Jean Bodin verrijkte die met de tot nu toe nog ontbrekende methodische en principieele toepassing der leer van het wezen der volken op de rechtswetenschap. Hij heeft daarmee niet alleen de leer van de natuur der volken in de rechtswetenschap ingevoerd, maar tevens de onmisbare voorwaarde geschapen, dat het begrip ziel, geest van den Staat door de Juristen op het volk kon worden overgedragen. Doch nauwelijks schenen de voorwaarden voor het ontstaan eener juridische leer van den volksgeest geschapen, of daar kwam de gevaarlijke vijand in het natuurrecht van onzen Hugo de Groot, in de afleiding van het recht uit het verstand, den God der intellectueelen van de 17de en 18de eeuw. Naast den weg, dien wij tot nu toe volgen, scheen zich immers een andere voor te doen, waarop het duistere in de vraag naar den oorsprong van het recht op eenmaal op zijde geschoven, in helder licht veranderd werd. De mensch, de rede, het verstand, de wil waren de krachten, welke deze geniale Phaëton voor den wagen van het natuurrecht spande, om over alle tijden en volkeren heen eenmaal de idee van het recht als zon aan het firmament te doen schijnen, op het gevaar af een diepen val te doen en half Europa in vlammen te zetten. Even zeker als het is, dat de historische school eerst ontstaan kon nadat de natuurrechtschool uitgeleefd was, even stellig heeft de eerste aan de laatste veel te danken. Zoo kan men het begrip volksgeest reeds bij Hugo de Groot vinden. In zijn „De Juri belli ac pacis" (7) wordt Grotius bij bespreking der vraag wanneer regeeringen ophouden, op de mogelijkheid van den ondergang van volkeren gebracht. Bij ieder volk onderscheidt hij „corpus" en „spiritus". Het begrip „spiritus" ontleende de Groot aan het Romeinsche recht. Niet dat dit een „spiritus populi" kende, doch als b.v. Paulus (8) van een beeldzuil gewaagt, heet het: Tota statua uno spiritu continetur. Daarop voortbouwend draagt Grotius den spiritus van de enkelvoudige zaak op dien van het corpus ex distantibus genaamd „volk" over. Wanneer hij dien stap misschien nog slechts aarzelend gezet heeft,

na de Groot bevrijdde zich de volksgeest van den tegenstand, die hem voorheen in zijn gang belemmerd had. Reeds James Harrington gebruikt het woord op volkomen moderne wijze, wanneer hij van „the spirit of the nation" en „the soul of the nation" gewaagt. Doch verder dan iemand tot dusverre ging Giambattista Vico op den weg van het ontstaan van het dogma van den oorsprong van het recht uit den volksgeest. (9) Vico spreekt van het volk en van een gemeenschappelijken zin, die in het geheele volk leeft. Als gevolg daarvan heeft het volk bepaalde inzichten, oordeelen, die zich als waar en juist met groote noodzakelijkheid opdringen, gemeenschappelijk ondervonden worden. Deze volkszin is als de uitwerking te verstaan van den gemeenschappelijken zin van het geheele menschengeslacht in het bijzondere volk. Zoo zou men kunnen besluiten, dat uit de volksnatuur de taal, gewoonte, zeden, gewoonterecht, het recht voortkomen. Maar dat zegt Vico nog niet. Hoe vooruitstrevend in verschillende richting Vico's opvattingen ook zijn, zoo staat hij toch nog geheel op den bodem van het natuurrecht. Criterium volgens hem blijft de het geheele menschengeslacht gemeenschappelijke zin. Vico heeft de verschillende tegenstellingen nog niet kunnen verzoenen. Hij ziet zeer juist, hoe elk volk een eigen taal, gewoonten en zeden heeft, hoe deze afwijkingen op verschillen in de volksnatuur berusten, hoe in elk volk een gemeenschappelijke zin leeft, die zich als een natuurlijke macht uit, en de overtuigingen der leden van het volk bepaalt. Maar in plaats van die kennis voor het recht te benutten, laat hij zich integendeel door de vlakke, nivelleerende opvatting van het natuurrecht inpakken. Toch is hij in de erkenning van den oorsprong van het recht uit den volksgeest verder dan een zijner voorgangers gekomen.

Vico's inzichten komen zeer dicht bij die, waaraan Montesquieu in zijn „Esprit des lois" uiting geeft. In het 19de boek: „Des lois dans le rapport qu'elles ont avec les principes qui forment l'esprit général, les moeurs et les manières d'une nation" blijkt dit in het bijzonder. De „esprit général d'une nation" vormt zich onder den invloed van klimaat, wetten, regeeringsbeginselen, voorbeelden der geschiedenis, zeden, levenswijzen. (10) Maar Montesquieu legt den

oorsprong der wetten niet in den volksgeest vast, doch omgekeerd worden de wetten onder de constitueerende elementen gevormd, die den volksgeest in het leven roepen en hem somtijds — „les lois tyrannisent le Japon" (11) — bijna uitsluitend bepalen. In den regel acht hij het goed, dat de wetgever met den volksgeest rekening houdt, want de menschen handelen het beste, wanneer ze vrij zijn en hun aangeboren geest volgen. Maar wanneer de volksgeest in tegenspraak met de beginselen der regeering komt, moet de wetgever regelen treffen, die tegenover den volksgeest gericht zijn. Onnoodig choqueeren moet men dezen echter niet. Wanneer nu dus ook al de wetten zelf, volgens Montesquieu, tot de beginselen behooren die den esprit général vormen, in de vraag naar den oorsprong van het recht staat hij nog geheel op den bodem van het natuurrecht. Want naast en boven de politieke en burgerlijke wetten neemt hij het bestaan van natuurwetten aan, die men leert kennen door den mensch in natuurtoestand voor de tot standkoming van maatschappijen en verbanden te bestudeeren. Maar op die natuurrechtelijke basis komt Montesquieu door de scherpe en omvattende beschouwing van het historisch geworden recht der verschillende volken tot inzichten, die van het natuurrecht ver afliggen. De wetten moeten volgens hem zoozeer voor het speciale volk geëigend zijn, dat het een groot toeval zou zijn, wanneer die van het eene volk voor het andere pasten. Zijn voorbeelden kiest Montesquieu uit de geschiedenis der verschillende volken en dit met zulk een duidelijkheid als te voren nog nooit was voorgekomen. Bij hem voor het eerst krijgt men een rijkdom aan rechtsleven der verschillende volken uit de geschiedenis en uit Montesquieu's tijd. Met Vico te zamen heeft Montesquieu den weg gebaand, dien het natuurrecht dreigde te versperren. De man, die de idee van den volksgeest, in het bijzonder in Duitschland, vast heeft doen inburgeren en daarenboven verdiept heeft, is Herder geweest. (12) Anders dan Montesquieu, was hij niet een jurist. Hij was derhalve, waar hij zich over juridische problemen uitte, niet zoo sterk als deze door de heerschende natuurrechtelijke inzichten beïnvloed. Hij was de eerste, die het Romeinsche recht als een gedenkteeken van den Romein-

schen geest noemt en op den geest van het oude Romeinsche volk in het Romeinsche recht heeft gewezen. Te eerder kon Herder die nieuwe gedachte uitspreken, waar hij deze op zijn eigen gebied, de studie der, volkspoëzie voor juist erkend had. De volksliederen waren voor hem het teeken der eigenaardigheid van een volk, van zijn taal, land, zaken, vooroordeelen, hartstochten, aanmatigingen, muziek, ziel. Voor hem kregen de volken stemmen. Een hooge, voorname philosophie acht Herder het, den Proteus, dien men gewoonlijk het nationale karakter noemt, en die zich zeker niet minder in geschriften dan in gebruiken en handelingen der natie uit, in boeien te slaan en aan het spreken te krijgen. In de werken der dichtkunst, dat is dus van phantaisie en emotie, komt deze stellig aan het woord, omdat de geheele ziel der natie zich daarin volkomen vrij vertoont.

Terwijl Herder's ideeën verschenen, was de revolutie in Frankrijk, waartegen Edmund Burke zich principieel op de langzame en organische ontwikkeling in rechts- en staatsleven van Engeland beroepen had, uitgebroken. De verdieping van het historisch bewustzijn, die door theorie en wetenschap in gang was, kreeg een nieuwen stoot, toen de geschiedenis zelf het woord nam. Thans kon de opvatting van het verstandsrecht hare hoogste triumfen vieren, om daarna weder den diepsten val te doen. Alles dreigde nu in volksgeluk en nivellement ten onder te gaan. Maar de zege van het historische beginsel en de nationaliteitsgedachte was in ieder geval het gevolg. De volksgeest bewees sterker te zijn dan de leer van het verstand. Dichters en denkers, theologen en historici, staatsmannen en juristen, patriotten en soldaten hebben allen de zege mede helpen bevechten, zoodat later, toen Savigny het beslissende woord gesproken had, ook de studiosus juris in het eerste Semester met een schijn van recht beweren kon: „Habe ich längst gewusst". (13)

Onder de Klassieken toonen Schiller en Goethe, de eerste in zijn historischen arbeid, zich door Montesquieu beïnvloed. Al die wisselende, nu eens aan elkaar identieke, dan weer genuanceerde uitdrukkingen, zooals ze toen in Duitschland in het bijzonder onder den invloed der Fransche litteratuur gebruikelijk waren, komen bij

Schiller, vooral in zijn studie over Lycurgus' en Solons wetgeving, voor: nationale geest, nationaal belang, geest der Spartanen, Atheensche geest, geest des volks, geest der burgers, karakter van een geheel volk, geest der wetgeving, enz., enz.; alles door-een, niets wordt ons geschonken. Goethe, die in „Wahrheit und Dichtung" van „Genius des Pöbels" gesproken had, trachtte in zijn „Sprüchen in Prosa" het woord „Volkheit" ingang te doen vinden. Van de Romantici legde Schlegel in zijn voorlezingen over Literatur und Kunst den grootsten nadruk op het nationale gevoel en nationale karakter; onder de philosophen valt zeer in het bijzonder aan Schelling te herinneren, die immers reeds het recht geen willekeurig maakwerk noemde, doch een levend, zich voortdurend ontwikkelend iets. Wilhelm von Humboldt is evenmin op het oude standpunt van het natuurrecht blijven staan; reeds in zijn eerste studies eerbiedigde hij weliswaar den wijzen wetgever, maar liet hij evenzeer de geschiedenis en de individualiteit der volken recht wedervaren. En wanneer hij vroeger ook de natie en haar geest en karakter in de eerste plaats meer als een product dan als verwekker beschouwde, zoo heeft hij later de nieuwe opvatting van de scheppende kracht van den volksgeest veel meer naar voren doen komen. Van de groote staatsmannen van dien tijd spreken Stein en Hardenberg niet zelden van nationalen geest, maar zij doen het gewoonlijk slechts in dien zin, dat door de maatregelen van wijze wetgevers het patriotisme en de deelname aan het politieke leven gewekt, of ook bij de wetgeving en oorlogsvoering op den heerschenden geest gelet dient te worden. Verder is Jahn te noemen, die, lang voordat de moderne volkspsychologie ontstond, van de ervaringszielsleer der volkeren sprak als van een eigen wetenschap, die van de vergelijkende geschiedenis der volkeren had uit te gaan. (14) Uit den kring der philologen heeft dan Jakob Grimm voor taal, volkspoëzie en legenden de afkomst uit wezen en geest van het volk bepleit. Hem komt een eerste plaats toe, waarnaast de historici Möser en Niebuhr te stellen zijn. Wanneer nu, getuige alle deze coryphaeen op verschillend gebied, de beteekenis van den volksgeest alom tot erkenning kwam, is het duidelijk

dat ten slotte ook de rechtswetenschap daarvoor niet blind kon blijven. De rol door Gustav Hugo, meestal als voorganger van Savigny en als stichter der historische school aangemerkt, schijnt hier evenwel niet groot geweest te zijn en zich blijkbaar te hebben beperkt tot het bestrijden van het natuurrecht, het aandacht vestigen op het gewoonterecht tegenover de eenzijdige overschatting der wet als rechtsbron en tot het onmiddellijk terugvoeren van de gewoonte tot den wil des volks. Evenmin werd hier de stoot gegeven door Savigny's geestverwant Eichhorn. Grooter was daarentegen de rol door zijn tegenstander Thibaut gespeeld. In zijn vlugschrift over de noodzakelijkheid van een algemeen burgerlijk wetboek voor Duitschland, van het jaar 1814, ([15]) is hij voor de beteekenis der wetgeving opgekomen, doch was er verre van, den oorsprong van het recht, naar de mode van vroegeren tijd, slechts in de wijsheid van den kundigen wetgever te zoeken. Dat hij niet onbeinvloed was gebleven door Montesquieu, Herder en de Romantiek bewijst zijn terminologie, waar hij van volk en volkeren spreekt. Hij spreekt niet alleen meer van „nationaal karakter, volkszin, karakter van het volk", enz., maar ook van „geest van het volk en volksgeest", wat des te merkwaardiger is in verband met het feit, dat Savigny zelf, toen hij in 1814 Thibaut antwoordde en het dogma van den oorsprong van het recht formuleerde, deze uitdrukkingen niet gebruikte. ([16]) Zelf schijnt hij ze, in zijn in druk verschenen arbeid althans, eerst in 1840 gebezigd te hebben. Maar hoe dit zij, de uitdrukking volksgeest moge ontbroken hebben, de daaraan ten grondslag liggende opvatting heeft hij in zijn beroemd antwoord aan Thibaut in 1814, ([17]) waarin hij van den organischen samenhang tusschen het recht met het wezen en karakter van het volk sprak, neergelegd. De hier geschetste ontwikkelingsgang spreekt er voor, de beteekenis die terecht aan Savigny wordt toegekend niet zoo zeer te overschatten, als zou hij, geprikkeld door de erkenning van het verkeerde van het natuurrecht, het dogma van den oorsprong van het recht uit den volksgeest uit het diepste van zijn genialen aard ontdekt hebben. Maar ook de bewering als zouden reeds anderen lang vóór

hem dit dogma uitgesproken hebben, is niet juist. Wel is door velen voorarbeid verricht. Door hemzelf is de leer van Herder en de Romantiek betreffende de scheppende kracht van den volksgeest, waaruit taal, literatuur en kunst voortkomen, consequent tot het recht uitgebreid. Verder heeft hij de theorie, dat de wet mede door den volksgeest bepaald wordt, in dien zin uitgebreid, dat het recht uit den volksgeest voortkomt. En eindelijk heeft hij alle verklaringen van den oorsprong van het recht als valsch ter zijde geschoven. Savigny's beduidendste leerling, Puchta, huldigt 's meesters leer in zijn werk over het gewoonterecht. ([18]) Daar hij hier evenzeer als later vaak van volksgeest spreekt, is het niet onmogelijk, dat Savigny, wanneer hij de uitdrukking vóór 1828 niet reeds zelf gebruikt mocht hebben, door Puchta tot wijziging zijner oorspronkelijke formuleering gekomen is. Savigny en Puchta waren inderdaad in de historische school de zuilen der theorie van den volksgeest. Thans was de gedachte er, dat het volk, waaruit taal, zeden maar ook recht ontstond, zelf een persoonlijkheid, een historisch individu was. Tegenover het begrip individueele ziel mocht nu ook van volksziel gesproken worden.

Niet zonder bedoeling had ook Hegel in de toepassing op de menschelijke gemeenschap het meer algemeene woord geest gebruikt, hetwelk de gedachte aan de lichamelijke grondslagen van het zielsleven op den achtergrond drong. Niet alsof hier, naar zijn meening, materieele voorwaarden in het algemeen ontbroken hadden. Het zijn toch de individuen, welke de gemeenschap en diensvolgens de individueele geesten, die den volksgeest samenstellen. Maar hoe verdere kringen het geestelijke leven trekt, des te meer overtreft zijn ideale inhoud, aan waarde en blijvende beteekenis dat onontbeerlijke materieele substraat der levensverschijnselen. Evenzoo bedienden zich ook de vertegenwoordigers der historische rechtsschool, in den zin eener gewijzigde waardebepaling, van de uitdrukking volksgeest, waardoor de geest der gemeenschap tegenover de individueele geesten gesteld werd; daarbij blevən zij nog steeds in hun opvatting van den Staat binnen de perken van de oude verdragstheorie gebonden, zoodat bij hen de idee van den volksgeest in een mystiek halfdonker ge-

huld bleef. Steinthal was van de Hegelsche philosophie uitgegaan en van de verwante ideeën van von Humboldt. Toen hij zich echter met den Herbartiaanschen Lazarus verbond, meende hij zijn eigen oordeel aan dat van den philosophisch meer ervaren collega ondergeschikt te moeten maken. Zoo kwam het, dat de Hegelsche gedachte van den volksgeest met het kleed eener hem absoluut niet passende psychologie omhuld werd. Om eene bruikbare volkspsychologie te scheppen, ware een omvorming der Hegelsche begripsdialectiek in een empirische psychologie der actueele geestesverschijnselen noodig geweest. Doch de Herbartsche zielsatomistiek en de Hegelsche volksgeest verdroegen zich als water en vuur. De individueele zielssubstantie liet in hare starre afgeslotenheid slechts plaats voor de gedachte eener individueele psychologie over. Op de gemeenschap kon ze hoogstens met behulp eener twijfelachtige analogie overgebracht worden. (18) Doch, waar het lot der volkspsychologie door dat van haar grondwetenschap, de psychologie, bepaald wordt, is het duidelijk dat ook hier een groote rol gespeeld werd door het optreden der experimenteele of physiologische psychologie, gelijk dit hoofdzakelijk dank zij Weber, Fechner, Binet, bijzonderlijk Wundt, ten onzent Heymans, plaats vond. Op de verdere ontwikkeling der volkspsychologie zijn daarbij twee momenten van invloed geweest, een negatief en een positief moment. De toevlucht tot het experiment en tot hetgeen physiologisch met de bewustzijnsverschijnselen samenhangt, de concentratie tot de analyse van de individueele psyche, voeren tot een volkomen verwaarloozing van de samengestelde sociaalpsychische uitingen. Dit is dus eene negatieve werking voor de ontwikkeling der volkspsychologie. Bevorderlijk werkt echter een tweede moment, hetwelk als gevolg van veranderde kennistheoretische en metaphysische opvattingswijze van de psychische verschijnselen optreedt. Had reeds Herbart, in weerwil van zijn vasthouden aan het metaphysische begrip van een substantieele eenvoudige ziel, de voorstellingen bijna zelfstandig en van de ziel losgemaakt, zoo doet de nieuwere psychologie den verderen stap naar de zuivere empirie, door de idee eener substantie van de ziel heelemaal op te geven en in haar plaats een actualiteitstheorie

te stellen, die een zuivere beschouwing der psychische verschijnselen los van de ziel voorstaat. De van empirisch standpunt waardelooze metaphysische opvattingen van de ziel worden door Wundt ter zijde gelaten. Volgens hem moet onder ziel eenvoudig de geheele inhoud van psychologische ervaring worden verstaan. Geschiedt dit, dan wordt de volksziel evenzeer een voorwerp van onderzoek als de individueele geest en sinds er uniformiteiten zijn in de psychische verschijnselen, die verband houden met de wederzijdsche verhouding tusschen individuen, kan volkspsychologie dezelfde aanspraak als individueele psychologie op den naam wetenschap maken. De sociale geest en zijn algemeene wetten worden door Wundt dan uit taal, mythe en gewoonte, als van dien geest de drie producten, afgeleid. (19)

Door sociologen als Gumplowicz zou later een critiek op den bestaansgrond der volkspsychologie ontleend worden aan de door dezen ingenomen zienswijze, dat een volk, hoewel het door historie taal, litteratuur, kunst een nationale gemeenschap, zelden een volkomen eenheid vormen kan, waar deze als regel noodzakelijkerwijze door een veelheid van stammen, standen, klassen, kasten bepaald wordt en ook een reeks geheel andere vraagstukken dan met het volk als geheel samenhangen, oplossing vragen. Een zoo sterke afscheiding ligt niet ten grondslag aan de leer dergenen, die in den beginne van een ander soort collectieven geest dan de volksziel is, spraken. Zij komen aan het woord in de naast de eigenlijke volkspsychologie tot ontwikkeling gekomen sociale psychologie (collectieve psychologie in engeren zin) en massapsychologie. De talrijke hier niet nader te vermelden schrijvers (20) over eenigen specialen nationalen of groepsgeest behooren nu eens meer op het een, dan weer meer op het andere gebied thuis. De sociaal-psychologische richtingen (dit is juister dan de benaming sociaal-psychologie) houden zich alle bezig met collectief psychologische vraagstukken, die op engere wijze zich bij de sociologie aansluiten en hebben dus de betrekkingen en verschijnselen van geestelijken aard binnen de maatschappij in den ruimeren zin tot voorwerp van studie. De meeste vertegenwoordigers hiervan — de Comte-Spencersche sociologie

is als uitgangspunt te beschouwen — zijn overtuigd, dat dit vorschingsgebied een zelfstandig wetenschappelijk karakter, zoowel tegenover de psychologie als tegenover de sociologie, toekomt. De meest verschillende betrekkingen tusschen twee of meer individuen, onverschillig van welken oorsprong en van welken aard, kunnen er binnen vallen; zij kunnen van huishoudelijken, genootschappelijken, politieken, religieusen, juridischen, duurzamen of voorbijgaanden, natuurlijken of kunstmatigen aard zijn. Misschien moet in de eerste plaats vooral aan Carlo Cattaneo, wiens in 1839 verschenen werk (21) verwantschap met Vico, wiens andere arbeid (22) invloed van Comte verraadt en die als wegbereider voor mannen als Tarde, Baldwin en Eulenburg te beschouwen is, worden gedacht. Voor ons doel (*niet* ontwikkeling der sociale psychologie, doch ontwikkeling der idee van den collectieven geest) schijnt het thans echter meer aangewezen de aandacht te vestigen op den paedagoog-philosoof Lindner (23), wiens bedoeling schijnt geweest te zijn het door Herbart slechts geschetste programma eener op psychologie berustende staatswetenschap verder tot uitvoering te brengen. Volgens Lindner is het de taak der sociale psychologie om de geestelijke functies van het maatschappelijke leven op gelijke wijze te bepalen als de economie de functies van goederenproductie, ruiling en consumptie te definieeren heeft. De sociale cohaesie brengt mee, dat de individuen eener gemeenschap op gelijke wijze elkaar beïnvloeden als de inhouden van het individueele bewustzijn. De gedachte van een parallelisme tusschen de individueele en collectieve ziel is dan ook door Lindner zoo consequent mogelijk doorgevoerd. Tegenover het mechanische spel der voorstellingen stelt hij soortgelijke wisselwerkingen der ideeën, die de sociaalpsychische inhouden produceeren zullen, evenzoo als Herbart uit het mechanisme der voorstellingen het concrete individueele geestesleven laat voortkomen.

Tarde (24), wiens grootste verdienste misschien wel geweest is, dat hij het eerst een afgesloten systeem met alle karaktertrekken der richting geleverd heeft, zag onder de sociologen zeker niet het eerst in de sociale feiten iets in de eerste plaats psychisch afhankelijks — daarin waren menschen als Lewes en de Roberty

zonder twijfel voorgegaan —, doch heeft de sociologie daarnaar omgevormd. De juistheid zijner theorie, waarbij de imitatie hem als verklaringsbeginsel ten dienste staat, trachtte Tarde aan de verschillende sociale producten als taal, religie, recht, regeering, kunst, zeden, huiselijk leven te bewijzen. Tot opvattingen, welke met die van Tarde innerlijke verwantschap toonen, kwam de Amerikaan Baldwin via de psychologie en de ethiek. Hem was het er voornamelijk om te doen een parallel tusschen de geestelijke ontwikkeling in den individu en de maatschappij aan te toonen. Hij bestudeert voornamelijk de psychogenetische problemen. (25) Terwijl Tarde de imitatie als voldongen feit, als afgesloten geheel aanneemt en zich slechts met hare sociale werkingen inlaat, houdt Baldwin er zich vooral mee bezig, het imitatieproces psychisch te ontleden en in zijn inwendigen loop na te gaan. Het sociale proces is bij hem een soort uniformeeringsproces, waarin de tendenz bestaat om het ongeëigende, antisociale te onderdrukken, zij het dan dat er natuurlijk plaats overblijft voor verschillende variaties, waaruit de vernieuwingen, uitvindingen voortkomen. Terwijl verschillende andere schrijvers verder op dien weg voortgingen — te denken valt hier vooral aan Ward, Giddings, Durkheim, Tönnies, ten deele ook aan Gumplowicz, Stuckenberg, Vierkandt, Ross, Worms, de la Grasserie, ten onzent Wijnaendts Francken —, is later meer de programmatische vaststelling eener sociale psychologie op den voorgrond gekomen. Aan de Amerikaansche sociologen Thomas en Ellwood, en vooral aan den Duitscher Franz, Eulenburg wordt daarbij in het bijzonder gedacht. Volgens den laatstgenoemde (26) moet de sociale psychologie zelfs geheel voor de volkspsychologie in de plaats komen. Het Wundtsche standpunt schijnt hem niet zoozeer de oplossing van het probleem als wel de overgang tot een oplossing te zijn. Er zijn binnen de gemeenschappen geestelijke betrekkingen van verschillenden aard (gevoel van autoriteit, eer, smaak, eigendom, consumptie, sympathie, concurrentie, vormen van arbeidsgemeenschap, enz.) die door het schema der volkspsychologie (taal, mythe, zeden) niet worden gedekt. Het volk wordt door Eulenburg door het meer abstracte en algemeene begrip van sociale groep, welke de noodzakelijke

voorwaarde voor het tot stand komen van collectief-geestelijke verschijnselen is, vervangen. De sociale psychologie omvat die geestelijke verschijnselen, die van het aanwezig zijn eener sociale groep, d. i. een aantal in wisselwerking zijnde personen, afhankelijk zijn. Het gebeuren van het onmiddellijk doorleefde biedt een veel vruchtbaarder arbeidsveld dan dat der volkspsychologie, omdat hier een controle over den regelmatigen gang der psychische verschijnselen veel eerder mogelijk is. Evenals voorheen Lazarus op zijn terrein, tracht Eulenburg nu al het metaphysische weg te laten door een sociale psychologie zonder sociale ziel, doch met collectief-psychische verschijnselen te schetsen.

Wanneer deze vertakkingen der volkspsychologische gedachte in het algemeen het geheele gebied, zij het dan onder verschillende gezichtspunten omvatten, bij de eigenlijke massapsychologie — betrekkelijk nieuwe naam voor een betrekkelijk oud verschijnsel — heeft men met een richting te doen, die zich van begin af een engere omgrenzing harer taak gesteld heeft. Hoewel zij desalniettemin haren samenhang met volks- en sociale psychologie geenszins verliest, kan van haar toch wellicht reeds als afzonderlijke wetenschap sprake zijn. En dat misschien te eerder omdat, terwijl volks- en sociale psychologie bij hare vorschingsarbeid van de complexe sociale resultanten uitgaan, die voor hun ontstaan langere perioden en gecompliceerder sociale groepen noodig hebben en met voleindigde producten te doen hebben, van welke uit zij tot hun inwendig ontstaansproces pogen door te dringen, de massapsychologie daarentegen de sociaalpsychische verschijnselen in hun elementairste, eenvoudige vormen beziet, maar daarbij dan ook tevens de producten bij hun eerste ontstaan kan gadeslaan; zij gaat van binnen naar buiten en vat het sociaalpsychisch gebeuren bij den wortel. De sociaalpsychische richting toont een bijzonder innige betrekking tot de massapsychologie, vooral ook tengevolge van het door de laatste naar voren brengen der imitatie en de daaraan ten grondslag liggende verschijnselen der suggestie en hypnose. En dat ook de volkspsychologische richting in laatste instantie tot massawerkingen terugvoert, leert men uit de door massasuggestie sterk beïnvloede psychische epidemieën, als door

Stoll e. a. uit den langen gang der wereldhistorie opgediept, het beste kennen. Bovendien wordt uit de massapsychologie leering over de cultuurprocessen van menschelijke organisaties verwacht, daar de losse voorbijgaande vormen b.v. der horde den oervorm van de vaste organisaties als stam, secte, kaste, klasse, staat, uitmaken. (29). Tarde houdt reeds in zijn *l'Opinion et la foule* de grondvormen der massavereeniging „foule" en „secte" streng uit elkaar. Terwijl van den geest der secte een langzaam, voortdurende, diepe werking uitgaat, doorklieft de geest der menigte de menschelijke ziel, als een onweer de lucht. Het speciaal ook voor ons doel belangrijkste wat Sighele op dit terrein geproduceerd heeft, is wel dat hij aannemelijk heeft weten te maken, dat zich in de massa een substractie- of eliminatieproces voltrekt, doordat de goede eigenschappen der individuen teruggedrongen worden door den gemeenschappelijken bodem van sluimerenden bestiaal-atavistischen aanleg; slechts de gemiddelde eigenschappen kunnen tot uiting komen, terwijl de hoogere in de massa niet meetellen. Voltaire had reeds gesproken van een „multitude qui fuge de tout au hasard, qui élève une statue pour lui casser le nez, qui fait tout à tors et à travers"; „ces voix discordantes qui crient hosianne le matin et crucifie le soir, ces gens qui font du bien et du mal sans savoir ce qu'ils font". Ook andere belangrijke persoonlijkheden hadden zich reeds meermalen in dien geest geuit. Van Goethe stamt: „Nichts ist widerwärtiger als die Majorität; denn sie besteht aus wenigen Vorgängern, aus Schelmen die sich akkomodieren, aus Schwachen, die sich assimilieren und der Masse, die nachrollt, ohne nur im mindesten zu wissen, was sie will". „Mehrheit ist Unsinn; Verstand is stets bei wenigen nur gewesen", zijn woorden van Schiller, van wien ook het Distichon is: „Jeder, siehst du ihn einzeln, ist leidlich klug und verständig. Sind sie in corpore, gleich wird dir ein Dummkopf daraus." Le Bon legt nu in het bijzonder den nadruk op het enge verband tusschen de ziel der massa en die van het ras; de verhouding tusschen beide is, wat de sterkte betreft, een omgekeerd evenredige. Terwijl de ras-ziel kenmerk der cultuur beteekenen zou, beduidt de overheersching der massapsyche barbaarschheid.

De menigte in psychologischen zin is, naar Le Bon, onderworpen aan een *loi de l'unité mentale des foules;* haar meest frappante trek is deze, dat de menigte steeds een soort collectieve ziel hebben zou, die de haar samenstellende individuen doet gevoelen, denken en handelen op geheel andere wijze dan waarop ieder hunner anders gevoelen, denken en handelen zou. Het gevoels- en wilsleven der massa's — daarover bestaat nu wel haast een communis opinio — wordt gekarakteriseerd door bewegelijkheid, impulsiviteit, suggestibiliteit, onverdraagzaamheid, goedgeloovigheid en overdrijving. De zedelijkheid der massa behoeft niet per se beneden die van den individu te staan. Zij doet zich immers wel vaak als bijzonder wreed en bloeddorstig, maar evenzeer als offervaardig en heroïsch kennen. De massahandelingen liggen vaak aan de grens van het onbewuste. In het voorstellingsleven der massa komen ideeën slechts tot gelding wanneer ze zeer absoluut en zeer eenvoudig zijn. Meeningen, ideeën en overtuigingen, die de menigte zijn gesuggereerd, worden en bloc door haar aangenomen of en bloc verworpen, want zij kent slechts absolute waarheid of absolute dwaling. Daaruit verklaart zich ook een groote neiging tot onverdraagzaamheid en het autoritaire; want tegenspraak, bij hare excessieve natuur zonder gevolg, stijft haar in de eenmaal als juist opgedrongen meening. Evenzeer als Tarde houden ook Le Bon, Sighele en Rossi (28) de „foule" en de „secte" streng uiteen. Le Bon spreekt eenerzijds van heterogene, voorbijgaande verzamelingen (zoowel volksoploopen, als jury, parlement), anderzijds van homogene, op duurzame overeenstemming berustende vereenigingen als secten, kasten, standen, die den overgang tot volks- of sociale psychologie vormen.

Een idee van de verscheidenheid der soorten van collectieven geest is hiermede wel gegeven. We zagen daarbij, om even samen te vatten, dat tegenover de opvatting van eenen substantieelen of actueelen collectieven geest, volgens welke de collectief-psychische verschijnselen in het algemeen analoog zijn aan de individueel-psychische verschijnselen (Herbart, Lazarus, Steinthal, Lindner), dus de leer staat van Cattaneo, Wundt, Tarde, Sighele, Le Bon, volgens welke tegenover de individueele verschijnselen collectief-psychische staan

die, hoewel ze uit hen voortkomen, iets nieuws, eigenaardigs voorstellen, dat uit gene alleen niet verklaard kan worden. Doch tegenover beide opvattingen staat een derde, volgens welke er slechts individueel-psychologische verschijnselen zijn, onder welke dan echter zoodanige, die sociaal, d. w. z. van de prikkels uit de menschelijke omgeving afhankelijk zijn. Die derde opvatting heeft in den laatsten tijd zelfs zeer veel aanhang gevonden. Wellicht hangt dit wel samen met eenige ontnuchtering, die na de te groote verwachtingen, welke men van de experimenteele psychologie had, is ingetreden. De zoogenaamde collectief-psychische verschijnselen, die den hoofdinhoud der collectieve psychologie vormen, zouden dan bij nader bezien geen psychische beelden zijn, doch onderwerpen van geheel eigenaardige soort, die, omdat ze zuiver denk-inhouden zijn, ideale onderwerpen genoemd werden. In het bijzonder Simmel ([29]) legt daarop den nadruk, wanneer hij met volle erkenning van het gelden van taal en rechtsregels het alternatief, dat het geestelijke, wanneer het niet tot individueele geesten behoort, tot een socialen geest behooren moet, verwerpt. Een derde mogelijkheid bestaat namelijk, die van een objectief-geestelijken inhoud, die niets psychologisch meer is, evenzoo weinig als de logische zin van een oordeel iets psychologisch is, hoewel het slechts binnen en door middel van de geestelijke kracht een bewustzijnswerkelijkheid verkrijgen kan. Alle qualitatieve verschillen in gevoelen, handelen, voorstellingen in een massa zijn alleen uit wederzijdsche beïnvloeding te verklaren. Volgens Simmel bestaat er maar één enkel zuiver sociaalpsychisch probleem: welke wijzigingen ondergaat het zielsproces van een individu, wanneer het onder bepaalde invloeden door de maatschappelijke omgeving verloopt? De sociale psychologie is zoodoende een onderafdeeling van de psychologie; evenzeer als de physiologische psychologie de zielsverschijnselen in hunne betrekking tot het lichaam onderzoekt, zoo de sociale psychologie in verbinding met andere zielen.

Van psychologische zijde had reeds in 1901 op het crimineel anthropologisch congres te Amsterdam ([30]) de tegenwoordige hoogleeraar D. G. Jelgersma een poging gedaan om te ontkomen

aan de mystische hypothese eener massaziel ter verklaring der „réactions psychiques mystérieuses" en der „étranges fermentations psychologiques dans les collectivités humaines", waarmede volgens Sighele de collectieve psychologie zich bezighoudt. Hij voegde daartoe drie elementen te zamen: Een hypothese Münsterberg-Janet, een hypothese Lange-James en de veronderstelling dat elke menigte is in of bij een toestand van monoïdeisme. Uitgaande van het feit, dat personen die van een massa deel uitmaken geheel of bijna geheel door een of ander doel of idee worden in beslag genomen, waardoor alle daarmee niet in verband staande ideeën verdwijnen (monoïdeisme of oligoïdeisme), tracht Jelgersma met genoemde hypothesen te verklaren zoowel de bijzondere karaktertrekken der massa als den snellen overgang van voorstelling tot daad, evenals bij de cataleptische sujetten, waargenomen door Janet, het geval is.

Terwijl nu Jelgersma door zijne verklaring het aannemen van een massaziel overbodig acht, komt, eveneens van psychologische zijde, de Würzburger school in haar reactie tegen Wundt met soortgelijke, in de afwijzing van elke collectivistische constructie zeer radicale, resultaten. In het bijzonder is het Brönner ([31]), die Wundt voorhoudt, dat er geen interindividueel verband bestaat. Wat werkelijk bestaat, dat zijn gelijk- en gelijkvormigheden tusschen individuen. Verder valt in de gemeenschap vaak een subtractietoestand waar te nemen; zoo is de taal des volks minder dan de som der talen van de individuen. Dat de gemeenschap tegenover den individu iets nieuws voortbrengt, geldt slechts, wanneer men onder een individu een hypothetischen, geheel geïsoleerd levenden individu verstaat. De psychologie heeft echter slechts met individuen te doen, die leden eener gemeenschap zijn. Met de meer bepaalde Wundtsche volkspsychologie wordt door Brönner meteen de massapsychologie onder handen genomen. De verschijnselen daarvan bieden niets dat van den individueelen normalen qualitatief verschillend zijn zou en door de individueele psychologie niet mede omvat zou kunnen worden. De sociale factoren, de wisselwerking brengen hoogstens iets nieuws, doordat zij de gelijkvormigheid verhoogen. Alle zoogenaamde sociaal-

psychische verschijnselen laten zich in laatste instantie daartoe reduceeren, dat onder gelijke voorwaarden bij verschillende individuen gelijke of gelijksoortige handelingen plaats vinden. Ten bewijze daarvoor, dat de experimenteele individueele psychologie voldoende is voor de verklaring der collectief-psychische verschijnselen, mogen de bekende onderzoekingen van Thumb en Marbe ([32]) dienen. Deze geleerden, een psycholoog en een philoloog, hebben een reeks experimenten ingesteld om de wetten en verschijnselen bij de woordassociatie in het algemeen vast te stellen, speciaal om te bepalen welke sterkteverhouding er tusschen taalvormen en de door deze in het leven geroepen associaties bestaat. In de resultaten dier experimenten wil Brönner het bewijs voor de juistheid van zijn standpunt vinden.

Nu zijn de verschillende opvattingen der collectief-psychische verschijnselen bij de talrijke vertegenwoordigers misschien meer uiterlijk, naar de benaming, dan innerlijk, naar de werkelijke meening, van elkaar afwijkend. Een juistere analyse zou wellicht uitmaken, dat vele uiteenzettingen meer terminologische dan zakelijk gefundeerde tegenstrijdigheden bevatten. Tot aan de mystici, die een substantieele volksziel aannemen, stemmen ten slotte vele vorschers daarin overeen, dat alle sociale verschijnselen slechts reëel zijn in brokstukken, die binnen een individueel bewustzijn verloopen. Men kan erkennen, dat volks-, rassen-, groepsziel enz., niet iets is wat buiten de individueele ziel eenigerlei bestaan voert. De verschillen berusten voor een goed deel op misverstand, dat uit een onklare terminologie en onvoldoende bepaling der grondbegrippen voortkomt. De collectivisten gaan van een hypothetisch, volkomen geïsoleerd levenden individu uit, terwijl de individualisten van den beginne af den individu zoo nemen, als hij in werkelijkheid is, namelijk als een in al zijn aandoeningen sociaal beïnvloed en sociaal gevormd wezen. Men kan over de wet der gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren denken zooals men wil; men hecht er o. i. te weinig waarde aan, wanneer men ze eenvoudig opvat als een tautologische vervorming van een goede oude bekende, n.l. het logisch beginsel van de oorzaak; doch te veel wanneer daardoor alle collectief-psycho-

logische arbeid overbodig moet heeten te zijn. Wanneer men dan ook van een gezamenlijk bewustzijn, of wil men collectieve ziel blijft spreken, is daaronder alleen te verstaan het product der wisselwerkingen tusschen de leden eener gemeenschap, gevormd door een of meer der beschavingsfactoren als taal, religie, gewoonte, recht, wetenschap, kunst, techniek, verkeer, enz. Evenzeer kan men zeggen dat de groepsgeest een som van gemeenschappelijke gevoelens, overtuigingen en besluiten van de groepsleden is van welker gemeenschappelijkheid zij zich bewust zijn.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Collectieve psychologie en rechtswetenschap.

§ 1.

Inleiding.

Het reeds uit den naam op te maken tweezijdige karakter der collectief-psychologische studies volgt uit haar taak: licht te werpen zoowel op de maatschappij als op den individu. Terwijl dit dualisme derhalve tot uiting komt eenerzijds in verbreiding der kennis der maatschappij door verklaring van de vorming der gemeenschappelijke psychische eigenschappen en de daarop gebaseerde groepeeringen, anderzijds in vermeerdering der kennis van den individu door aan te toonen hoezeer individueel-geestelijke inhoud en keus wordt afgeleid uit zijn sociale omgeving, weerspiegelt het zich uit den aard der zaak in de verhouding der collectieve psychologie tot andere wetenschappen. Het slot van ons eerste hoofdstuk stipte dit algemeene verband reeds aan. Terwijl zij echter in de eerste plaats direct afhankelijk is van de sociologie ter eener, van de psychologie ter andere zijde, onderhoudt zij bovendien indirect meer of minder nauwe relaties met die verschillende wetenschappen waarvan de twee eerstgenoemde haar licht ontvangen en welke wederkeerig aan deze weer veel te danken hebben. Onder de vier wetenschappen, op wier min of meer direct verband met de collectieve psychologie in ons vorig werk (33) werd gewezen, behoorde een onderdeel der rechtswetenschap, het

strafrecht. Inderdaad was er alle aanleiding aan dit deel der rechtswetenschap een zekere prioriteit te verleenen. Vooreerst pleitte daarvoor een historische reden: van collectieve psychologie schijnt het eerst te zijn gesproken in het standaardwerk (Sociologie criminelle, blz. 99 en 474) van den in de crimineel-anthropologische wereld op den voorgrond staanden Italiaan Ferri, op wiens advies de evenzeer in die kringen welbekende Scipio Sighele in 1891 met een uitvoerige studie over dit onderwerp een aanvang maakte, terwijl evenzeer tot de meest belangrijke geschriften op dit gebied gerekend worden het rapport over „les crimes des foules", door Tarde op het 3e crimineel-anthropologische congres, in 1892 te Brussel gehouden, uitgebracht. Als historisch verschijnsel zeer verklaarbaar, doordat van de collectieve psychologie de psychologische menigte en omdat van deze de misdaad het scherpst gemarkeerde verschijnsel uitmaakt, maakt het voor een deel tevens duidelijk de meerdere aandacht door ons daaraan gewijd. Toch zou misschien hierdoor alleen het naar voren schuiven van het strafrechtelijk verband nog niet gerechtvaardigd zijn, waar, hoe belangrijk ook op zich zelf, de met de crimineele anthropologie verband houdende vraagstukken gemeenlijk slechts met één been op strafrechtelijk, met het tweede op ander gebied staan. Een andere zeer belangrijke strafrechtelijke quaestie kwam evenwel daarbij: het vraagstuk der verantwoordelijkheid voor in en door de menigte begane misdrijven. Door een en ander gezamenlijk schijnt de destijds door ons aan de strafrechtelijke zijde van het vraagstuk gegeven voorkeur voldoende gewettigd. Konden wij in de omtrekken der systematiek, die wij toen van de collectieve psychologie hebben gepoogd te geven, voor wat het juridische betreft, met het strafrecht volstaan, thans bestaat er alle aanleiding een poging te doen het verband tusschen collectieve psychologie eenerzijds en rechtswetenschap, als geheel en in verschillende harer onderdeelen, ter andere zijde verder na te speuren.

We moeten daarmede aanvangen het terrein af te bakenen en derhalve uiteenzetten welke groote aangrenzende vraagstukken buiten het bestek van dit onderzoek vallen. Het behoeft voor de lezers dezer studie niet betoogd, dat er betrekkingen tusschen

rechtswetenschap en rechtstoepassing eener- en psychopathologie anderzijds bestaan en dat er een speciale wetenschap bestaat, die zich met de ziekelijke zielstoestanden, voorzoover die voor de rechtstoepassing van belang zijn, bezighoudt: de forensische, gerechtelijke psychiatrie of misschien juister psychopathologie. En evenzeer is het duidelijk, dat dit verband tusschen psychologie en rechtswetenschap hier voor het grootste gedeelte buiten bespreking blijft. Hoe belangrijk ook, is toch die betrekking in het algemeen *collectief*-psychologisch zonder beteekenis. Is het gedurende langeren tijd erkende verband tusschen psychopathologie en rechtswetenschap in het algemeen voor ons indifferent, hetzelfde kan voor een groot gedeelte der jongere forensische normale psychologie gelden. (34) Men weet dat die voornamelijk als crimineele psychologie beoefend is en zich eerst in den laatsten tijd ook buiten strafrechtelijk gebied gaat ontwikkelen. Welnu, zoowel van meer beperkt strafrechtelijk als van uit meer algemeen rechtskundig oogpunt uit beschouwd, zal de forensische normale psychologie voor het allergrootst gedeelte buiten ons onderzoek kunnen blijven. Onze gereserveerde woordkeuze bewijst reeds, dat we ons van de genoemde terreinen niet geheel en al verwijderd zullen houden. Die reserve is zoowel geboden door dat ook hier de wetenschappelijke grenzen vaak ineenvloeien, alsmede vanwege de tevens te voorziene noodzakelijkheid van de hier getrokken grensscheidingen af te wijken. Voor het grootste gedeelte echter behooren onze beschouwingen niet op het gebied der forensische of gerechtelijke, wel op dat der rechtspsychologie thuis. De grensscheiding tusschen deze twee takken van wetenschappen is duidelijk; althans gemakkelijk van de zijde der forensische psychologie af aan te geven, die toegepaste psychologie is, toch immers de psychologie der bij de gerechtelijke practijk en speciaal het proces betrokkenen, n.l. partij (vertegenwoordiging), getuige (deskundige), rechter (O. M., politie). Het begrip rechtspsychologie is ruimer dan forensische psychologie, omvat dezelve en daarnevens de andere onderwerpen van juridischen aard met betrekking tot welke zich psychologische vragen voordoen. Die vragen zijn dikwijls van meer algemeenen aard,

bepalen zich als regel niet tot bijzondere personen; hier treedt de psychologie meer als beginselwetenschap op, en reeds daardoor is het begrijpelijk, dat het juist op dit gedeelte der rechtspsychologie is — hoewel, zooals we reeds zeiden, niet uitsluitend — waar verband met de collectieve psychologie gezocht moet worden.

Een woord dus over het nut der rechtspsychologie. Wat de rechtswetenschap en de juristen terecht verweten wordt en in niet altijd even vleiend bedoelden zin van Begriffsjurisprudenz, „juristerij" doet spreken, is het abnormale gewicht dat aan de rechts*begrippen* wordt gehecht. Het voortreffelijke van den jurist wordt naar zijn kennis daarvan afgemeten. Terwijl dit bij andere wetenschappen vieux jeu is, terwijl overal de vorschingsarbeid een voorname plaats inneemt, komt de rechtswetenschap hierin geheel achteraan. Zeker is ook bij haar vooruitgang te constateeren. Zoo zijn de oude teksten door moderne wetboeken vervangen, waardoor veel oude ballast over boord geworpen is. Maar tekstlezer is de jurist toch gebleven. En terwijl er overal natuur-, geschiedenis-, taalonderzoekers zijn, is het aantal rechtvorschers, afgezien van het feit dat ook daar het historisch onderzoek toeneemt, bij enkelen te tellen. Als regel is het werkmateriaal van den jurist niet de zaak zelf, het recht, maar het woord gebleven. In rechtspraak en in rechtswetenschap. Of de rechter een rechtvaardig denkend mensch, iemand met sprekend rechtsgevoel is, komt bij de beoordeeling zijner geschiktheid allerminst in aanmerking. Ja misschien is dit zelfs een bezwaar: het zou immers de koele logische arbeid, het rekening houden met de alleen zaligmakende begrippen kunnen verstoren; inderdaad alleen dan een bezwaar, wanneer het andere uiterste zich voordoet en het sprekend rechtsgevoel ontaardt in het „den bon juge spelen". De rechtswetenschap acht het haar taak de telkens in de wereld der feiten opduikende, niet in het systeem der begrippen passende verschijnselen ergens in te schakelen, zelfs op het gevaar af de feiten daardoor geweld aan te doen, terwijl, wanneer het onder geen der bestaande begrippen past, het feit aanleiding tot het scheppen van een nieuw begrip wordt, hetwelk men dan toch nog altijd onder een der hoogere algemeene

begrippen weet onder te brengen. Tot nu toe eigenlijk meer kunst dan wetenschap, zal de rechtswetenschap in de toekomst derhalve vóór alles noodig hebben, het juiste inzicht omtrent haar direct object, het recht, te verdiepen, na te vorschen welke beteekenis aan de rechtsbegrippen in het leven toekomt.

Dat daartoe de psychologie groote diensten kan bewijzen is reeds duidelijk bewezen door de verschillende problemen, die op het gebied der forensische psychologie vallen. Ook wanneer geheel en al ter zijde worden gelaten de talrijke gegevens die de forensische psychopathologie, de psychologische zijde van het vraagstuk der crimineele aetiologie en de charakterologie der misdadigers bieden, kan dit aan de hand van verschillende voorbeelden worden aangetoond. Vooreerst door de psychologie der getuigenis. Het verrassende resultaat der verschillende, nu sedert jaren genomen proeven is toch dit, dat volkomen juiste getuigenverklaringen tot de zeldzame uitzonderingen behooren. Ook wanneer de subjectieve zekerheid van den getuige zoo groot is, dat hij bereid gevonden wordt zijn verklaringen te beëedigen, zijn deze toch nog voor ongeveer 10% valsch. Nu kunnen die valsche verklaringen volstrekt niet altijd door het hooren van meerdere getuigen geëlimineerd worden. Weliswaar ligt aan de getuigenis een reeks variabele en individueele vervalschingstendenzen ten grondslag, die door vermeerdering van het aantal getuigen geneutraliseerd kunnen worden, doch evenzeer verschillende constante tendenzen. Men is thans echter reeds op weg deze te kennen. Een der gewichtigste is namelijk de gewoonte een voorwerp of verschijnsel op een bepaalde manier waar te nemen; ook het voorwerp, waarover getuigd wordt is van invloed op de qualiteit der getuigenis; de juistheid der getuigenis is verschillend al naar mate over een voorwerp of een verschijnsel, een lokaliteit of een tijdsverloop getuigd moet worden; ze hangt ook daarvan af of de getuige zijn opmerkzaamheid op de gebeurtenis kon concentreeren en of deze zijn belangstelling getrokken heeft; gebeurtenissen waarbij onlust de grondtoon vormt, worden gemakkelijker vergeten en vervalscht dan gebeurtenissen met tegengestelden gevoelstoon.

Dit zijn — en we dalen voorzichtigheidshalve nog in geenen

deele in bijzonderheden af — dus reeds belangrijke gegevens. Misschien zal men op den duur de waardeering eener getuigenis van een korte proef omtrent de getuigenisgeschiktheid van den getuige afhankelijk kunnen maken. Doch ook zonder dat heeft de psychologie der getuigenis aan de rechtswetenschap reeds belangrijke diensten bewezen.

Hoewel men ditzelfde nog niet van de z.g.n. Tatbestandsdiagnostik zeggen kan, waaromtrent integendeel onder deskundigen nog zeer groote scepsis bestaat, mag die naam hier toch niet geheel verzwegen blijven. Men weet, dat het daarbij er om gaat, zooveel mogelijk objectieve criteria te vinden waarnaar beoordeeld moet worden, of een persoon van een bepaald feit op de hoogte is. Terwijl de psychologie der getuigenis zich bezighoudt met de onbewuste en ongewilde vervalschingen der getuigenis, moeten in de Tatbestandsdiagnostik de opzettelijk vervalschte verklaringen van getuigen en beklaagden aan het licht komen; een soort onopzettelijk zelfverraad dus. Verschillende methoden komen daarvoor in aanmerking, waarvan de gebruikelijkste nog steeds de associatiemethode is. Deze berust daarop, dat uit de wijze van reageeren op de toegeroepen z.g.n. prikkelwoorden — d. z. de midden tusschen indifferente woorden in geplaatste, met het te ontdekken feit in verband staande, woorden — n.l. òf door het antwoord zelf, òf door langen tijd daarop te laten wachten, de kennis met het bepaalde feit wordt afgeleid. Wanneer het gelukken mocht de thans nog bestaande theoretische en practische bezwaren, die tegen de methode worden aangevoerd, te ondervangen, kan wellicht in de toekomst ook de Tatbestandsdiagnostik de rechtswetenschap dienen. Vooralsnog echter bestaat daarvoor nog geen groote kans.

Daarentegen valt er nog op enkele andere aanwinsten te wijzen, die de psychologie reeds aan de rechtswetenschap gebracht heeft. Zoo valt te herinneren aan de experimenteele onderzoekingen over het ontstaan van geruchten, over de werking van suggestieve vragen en over de — reeds in ons eerste hoofdstuk besproken, ook collectief-psychologisch belangrijke — gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren onder gelijksoortige voorwaarden. Hiermee

hangt b.v. de door Engelsche, Duitsche en Amerikaansche onderzoekers statistisch geconstateerde voorliefde der rechters voor bepaalde, in het bijzonder ronde, getallen bij de straftoemeting te zamen. Die neiging bewerkt, dat menige strafmaat, b.v. 5 en 10 jaar, verrassend veel voorkomen, terwijl dit b.v. met 4, 6, 9, 11 jaar veel minder het geval is. En ten slotte mogen de intellectproeven, die in de psychologie door middel van een naar den leeftijd van den te onderzoeken persoon gerangschikte methode genomen worden, als ook belangrijk voor de rechtspraak, in het bijzonder van jeugdige personen, hier vermeld. Daardoor is het mogelijk binnen een half uur den „intellectleeftijd" van een jeugdig persoon en deszelfs betrekking tot zijn werkelijken leeftijd te bepalen, b.v. van een dertienjarige te verklaren, dat hij eerst het intellectniveau van een tienjarige bereikt heeft. Welke proeven tevens het bestaan van een groep jeugdige personen aan het licht brachten, die wèl volgens hun gedrag in de school voor volkomen minderwaardig moesten gehouden worden en toch slechts een kleinen achterstand ten opzichte van het intellectniveau vertoonden; daar bleken dan relatief geïsoleerde moreele defecten aanwezig te zijn en de ongeschiktheid voor het onderwijs te berusten op wilsgebreken, die onafhankelijk van intellectueele defekten kunnen optreden.

Blijkt dit reeds uit een en ander, ook uit hetgeen volgt zal verder blijken, dat we niet overdreven toen wij boven zeiden, dat de psychologie groote diensten kan bewijzen bij het verdiepen van het inzicht omtrent het directe object der rechtswetenschap, het recht, en bij het navorschen welke beteekenis aan de rechtsbegrippen in het leven toekomt. In het bijzonder het groote probleem der getuigenispsychologie is zoo nuttig, om te doen zien hoever we daar nog van verwijderd zijn. We zijn zoo georganiseerd, dat van den inhoud van een zinnelijken indruk slechts een klein deel tot ons bewustzijn komt en daarvan weder een klein deel in de herinnering blijft. En juist op dit gebrek onzer psychische gesteldheid berust onze belangrijke geschiktheid uittreksels der zinnelijke ervaring te maken, deze af te zonderen en daarmede algemeene begrippen te vormen. Het begrip zwart of wit is b.v.

zulk een uittreksel uit talrijke gezichtsindrukken van zwarte of witte dingen, waarvan niets in de herinnering overblijft dan de kleurindruk. De vorming van begrippen wordt bovendien in groote mate bevorderd door de taal, daar de woorden zelden bijzondere indrukken, doch gewoonlijk meer of minder algemeene begrippen weergeven. Men mag aannemen, dat evenzeer als de begrippen van zinnelijk waarneembare dingen of eigenschappen de eigenlijke rechtsbegrippen ontstaan zijn. En zoo doet de rechtswetenschap zeker half werk, wanneer ze slechts tot de begrippen en niet verder, n.l. tot de ervaringsfeiten, doordringt. Nu zijn inderdaad de feiten, waartoe de jurist moet doordringen niet alle zoo waarneembaar als de voorwerpen waarmee de natuuronderzoeker zich heeft in te laten. Toch kan men zeggen, dat zij daarop neerkomen, dat bepaalde gebeurtenissen een eigenaardige psychische reactie opwekken, n.l. eenerzijds de voorstelling, dat het een of ander niet mag zijn, verboden, met geweld onderdrukt en voor het vervolg onmogelijk gemaakt moet worden, anderzijds de voorstelling, dat het op deze of gene wijze goed, in orde is, zoo moet zijn. Meestal vormen deze twee groepenvoorstellingen den grondslag voor een min of meer volmaakt complex van rechtsvoorstellingen. Hoewel afwisselend naar den aard der individueele psyche, en dus met alle erkenning der zelfstandigheid van de persoonlijkheid, zal toch de beslissing of iets als recht of onrecht opgevat wordt, beïnvloed als ze is door krachtige factoren als opvoeding, gewoonte en de macht van het bestaande, voor tijd- en volksgenooten in het algemeen en voor het grootste gedeelte gelijkvormig zijn. In één opzicht mag men zelfs verder gaan en van een bij de menschheid bestaanden algemeenen psychologischen aanleg spreken om wetten te geven, zich in het recht te oefenen, aan de wet als recht te gehoorzamen en zich aan de uitspraak van in het recht geoefenden te onderwerpen. We zullen ons niet er in verdiepen of nu werkelijk het rechtsgevoel een rechtsinstinct is, waartoe zelfs aanknoopingspunten in de dierenwereld zouden te vinden zijn. Waarschijnlijk is het echter wel, dat een en ander zoo geworden is door historisch ontwikkelden psychologischen rechtsdwang. Wellicht zelfs, dat gehoorzaamheid aan het recht terug

te voeren is tot een embryologisch bepaald, geërfd mechanisme. Ze schijnt geen zaak van het verstand maar gevoelszaak te zijn; gehoorzaamheid aan rechtsregels als psychologische dwang vast en innig met de menschelijke natuur historisch verbonden te zijn. Rechtsregelen worden deshalve opgevolgd, omdat men zich daartoe verplicht acht, welk ethisch motief, behalve door den dwang, door verschillende machten, als algemeene sociale zede, regelen van fatsoen, kerkelijke verbanden, de pers, enz. tegen de weerstrevende individueele motieven ondersteund wordt. Eerst als de gemeenschapsmacht zich met het gemeenschappelijke in de verschillende rechtsvoorstellingen inlaat, wordt het tot werkelijk afdwingbaar recht. (35)

Wanneer dit het geval is, dan is de voorstelling, tot dit of dat moet gedwongen worden, een feit geworden. Doch niet alles wat afgedwongen worden kan, wordt als recht gevoeld, en omgekeerd kan niet alles, wat in bepaalde kringen als recht gevoeld wordt, afgedwongen worden. Juist die tusschentrappen, die verschillen tusschen wettelijk recht en gevoeld recht zijn weinig bekend. Wat weten we tegenwoordig b.v. van den rechtsregel: koop breekt huur? We weten dat hij in wetboeken wel of niet voorkomt, we weten misschien ook of hij aan ons rechtsgevoel beantwoordt; doch we weten niet of de duizenden, die huurovereenkomsten sluiten en die verhuurde huizen koopen, dien rechtsregel kennen en in acht nemen, of de koopers zich gerechtigd achten huurders uit de huizen te zetten en of deze zich daarbij neerleggen. Omgekeerd wordt in ruime volkskringen als recht gevoeld, dat zoodra een huurhuis ten verkoop is aangeslagen of, bij weekwoningen na opzegging door den verhuurder de laatste week, geen huur meer verschuldigd is. Bekend is de volksidee dat de langstlevende echtgenoot de helft plus een kindsportie zou erven.

De gedachte, dat het recht een sociaal verschijnsel is en in de wetten slechts voor een klein gedeelte en onvolledig tot uiting komt, is gedurende de laatste jaren onophoudelijk en op zeer verschillende wijze in hervormingsvoorstellen belichaamd. Ze vallen in het algemeen buiten het bestek dezer studie; in het algemeen wordt daarover hier dus het zwijgen gedaan. Alle

front makende tegen de uiterste leer, dat de wet recht is, omdat de wetgever het zoo gewild heeft, zoeken ze, zoo niet steeds den empirischen aard van het recht erkennende, toch de meer of minder inwendige criteriën voor het recht. Nu wordt de bestudeering van rechtsverschijnselen die bepleit wordt, *allerminst* bedoeld *in plaats van* — behoeft het nog betoogd? — doch *naast* en *gelijkwaardig* met het positieve recht. Zoolang men niet tot de erkenning komt, dat de wet wel het product doch allerminst het eenige uitgangspunt der rechtswetenschap is, zal deze dan ook kwalijk als een vrije wetenschap te beschouwen zijn. De vrijheid behoort tot het wezen der wetenschap, zonder eigen vrij onderzoek en vorsching houdt ze op wetenschap te zijn. Of het nu het leven, de levensbeweging, het menschelijk welzijn, de tegenwoordige tijd, de persoonlijkheid, het verkeer is wat het uitgangspunt zijn moet, steeds betreft het het samenzijn en de samenwerking der menschen. Een regeling der verhoudingen en gedragingen der menschen tot elkander, gebonden aan de verschillende levensenergieën, afhankelijk van de bestaansvoorwaarden, opvattingen, machtsverhoudingen der groepen. Waar recht niet uitsluitend grondslag voor de beslissing van strijdige rechtsquaesties, doch politieke, maatschappelijke en huishoudelijke organisatie der menschheid is, behoort de rechtswetenschap zich niet te bepalen tot uiteenzetting der regelen, waarnaar de rechtsquaesties beslist moeten worden, doch een beeld te geven van de politieke, maatschappelijke en huishoudelijke organisatie der menschheid.

Bij de enkele gedachte, of min of meer gedocumenteerde bewering dat recht een sociaal verschijnsel is en in de wetten slechts voor een klein deel en onvolledig tot uiting komt, is men dan ook sinds lang niet blijven staan. Men weet, dat voor al wat daarop betrekking heeft Fockema Andreae's *Moderne Praetuur* een uitnemende gids biedt. Herinnerd worde verder o.a. aan Ehrlich's (Chernowitz) instituut voor levend recht; ter verzameling der in het volk levende rechtstoestanden bedient hij zich van verschillende waarnemingsmethoden, waaronder de enquête. Bozi brengt langs paedagogisch-didactischen weg datgene in praktijk, wat meermalen, ten onzent b.v. door Verkouteren, die zich zelfs door

Van der Vlugt's belangrijk afstraffingsartikel in Themis daarvan niet liet afbrengen, bepleit is, n.l. het recht naar de inductieve methode te leeren en waarin Bozi door Fuchs en Ofner, die het experiment in het recht bepleit, wordt gesteund. Rolin, volgens wien het recht zich oplost in psychische feiten of bewustzijnsverschijnselen voorkomende bij de sujets en de chefs waarin de individuen worden verdeeld, bouwt daarop zeer consequent een systeem, waarin deze feiten zelf en de wijze waarop ze met elkaar in verband gebracht moeten worden, nader worden bepaald. (36) Voor zoo ver die ideeën direct of indirect ook betrekking tot de hervorming van het rechtsgeleerd onderwijs hebben, kan als element daarvan ook de hier te lande toegepaste vertooning van waardepapieren, documenten, acten (Molengraaff, Jitta), het voorstellen van, brengen naar terechtzittingen, het demonstreeren van diverse instellingen (o.a. G. A. van Hamel), worden aangemerkt. Gelukkig hebben de stemmen, opgegaan om de waarde der historische rechtsvorsching, waarover boven reeds gesproken werd, zoowel voor de rechtskennis in het algemeen als voor de opleiding in twijfel te trekken, zoo goed als geen weerklank gevonden. Rechtshistorie, in zwang sinds een Cuiacius, Donellus, Grotius, verdiept sinds Savigny en Eichhorn, zal haar waarde ook na Fruin en Fockema Andreae Sr. blijven behouden, zij het dan dat waarschuwing tegen overschatting soms evenzeer dienstig kan zijn. In het bijzonder is de rechtsgeschiedenis misschien geroepen een schakel te vormen tusschen de naar Lamprecht's model psychologisch georiënteerde geschiedeniswetenschap en de rechtswetenschap. En ook de ethnologische rechtsstudies, zooals vooral een Post, Summer Maine, Kohler, Steinmetz, Wilken, ze hebben opgevat, en zooals ons Koloniaal Instituut ze heeft ter hand genomen, kunnen kwalijk worden gemist. Zal dus de hulp, die men van buitenaf noodig heeft, van velerlei gebied te verwachten zijn — men denke ook aan dat der sociologie, staathuishoudkunde, waarover hier gezwegen wordt — ook is men gerechtigd hulp tegemoet te zien van de individueele en collectieve psychologie. Het is te verwachten, dat men daarmede verder komt dan door uitsluitend steun te zoeken bij de begripsphilosophie.

§ 2.

Verband tusschen collectieve psychologie en rechtswetenschap in het algemeen.

Na het in ons eerste hoofdstuk gegeven historisch overzicht behoeft niet lang te worden stilgestaan bij de volks- of massapsychologische beïnvloeding, waarvan ook ten opzichte van het recht de historische school uitging. Het atomistisch opgebouwde natuurrecht zocht in ieder individu een individueelen bestemmingsgrond, die den enkeling tot rechtelijke en staatkundige aansluiting bij de overige individuen voert. Daarentegen had de historische school tegenover de individueelpsychologische motiveering de volkspsychologische, de onbewuste heerschappij van den volksgeest of de volksziel geplaatst, waardoor het rechtsgevoel als volkspsychologisch moment te voorschijn komt. We weten thans maar al te goed, dat de geschiedenis der menschheid niet begrepen kan worden zonder kennis van de associatieve werkingen en de massasuggestie. Gevoelens springen van den een op den ander over. Uit de ervaring op elk gebied blijkt, dat overal meer algemeene, niet zuiver individueel-psychologische invloeden inwerken. Daarom valt zeker te constateeren, dat de opvatting der historische school een geweldige stap vooruit beteekende. Doch ook deze bleek weer eenzijdig, en dit wel niet alleen doordat de invloed der massapsychologische werkzaamheid werd overschat en de beteekenis der individueele psyche nu geheel uit het oog verloren dreigde te gaan, doch ook doordat het volk te veel als compacte massa werd verstaan. Wat het eerste betreft, moet toch worden bedacht — leert immers de historische ervaring —, dat het initiatief tot eenige beweging steeds van een individu of enkele individuen, niet van de massa, uitgaat; tegen de fout het volk geheel als een compacte massa te beschouwen waarschuwt de sociologische richting, in het bijzonder zooals die door menschen als Gumplovicz wordt vertegenwoordigd. Die opvatting, welke door de geschiedenis, ook van den nieuweren tijd, wordt bevestigd, brengt het in het volk regelmatig aanwezig dualisme,

een antagonisme tusschen klassen, standen, kasten, uit welker strijd om erkenning in den Staat en om machtverzekering in den economischen en socialen strijd het recht ontstaat. Wat juist blijft in de historische school is zeker dit, dat het rechtsgevoel ontstaat, tot groei komt in het volk. Het volk zelf is echter bij dien collectief-psychologischen ontwikkelingsgang als regel — uitzonderingen vormen zuiver nationale gevallen — niet geheel als compacte massa te beschouwen. Zeer zeker wèl — en daarop mag meer de nadruk vallen dan dit bij Gumplovicz geschiedt — voor zoover als het gemeenschappelijk lot, taal, litteratuur, kunst het volk tot natie vormen; doch waar deze niet zoover reiken, dat zij het geheele karakter, denk- en gevoelsaard doordringen, is het een dualisme, een conglomeraat van klassen, enz., door welker wederkeerige wrijvingen het rechtsgevoel ontstaat. Dit rechtsgevoel groeit eerst langzaam tot rechtsbewustzijn aan, openbaart zich eerlang als rechtsovertuiging, die, wanneer zij rechtscheppende kracht ontwikkelt, het positieve recht in het leven roept. Door de scheppingsdaad van een enkele of van meerdere leidende individuen wordt het tot nu toe meer gevoelde dan zuiver erkende product der collectief-psychologische werkzaamheid geleidelijk tot helder bewustzijn gebracht en op deze wijze gemeengoed.

Het is daarom niet te verwonderen, dat wij bij het naspeuren van het ontstaan van het recht, zoowel in objectieven als in subjectieven zin, in het algemeen tweeërlei soort oorzaak aantreffen. Het is òf een enkele, somtijds zelfs individueele, bewuste wilshandeling, die in den vorm van wet of verordening ingrijpt, òf het is de geleidelijke, langzame, organische totstandkoming van een rechtstoestand. Wanneer nu ook al de verhouding der eene soort oorzaken tot de andere quantitatief naar den eenen of naar den anderen kant verschuift, overal waar wij rond zien, ontwaren wij de werking dier twee oorzaken en die twee gevolgen naast elkaar.

Een enkele maal is er echter nog een derde mogelijkheid. Dit is dan echter abnormaliteit. Het meest frappante voorbeeld daarvan vertoont zich in de bekende nachtzitting der Fransche nationale vergadering van 4 op 5 Augustus 1789, waarin het toch

in enkele uren reeds tot afschaffing kwam van de privilegiën, die Adel en Geestelijkheid sinds eeuwen ongestoord bezeten hadden. Uit de discussie over de verschillende rechten en het misbruik daarvan gemaakt, was de algemeene indruk ontstaan, dat het hoog tijd werd de verdrukte boeren van vele lasten te ontheffen; het aantal lijfeigenen bedroeg immers nog altijd anderhalf millioen op de geheele bevolking van vijf-en-twintig millioen. Toen nu enkele edellieden in die zitting in krachtige woorden dat deel van den adel, welks bezit door persoonlijke gunstbewijzen van den Koning bijzonder uitgestrekt was, opwekten het grootste deel der openbare lasten op zich te nemen, kwam een ware storm van enthusiastische offervaardigheid opzetten. En het resultaat van deze voor de geschiedenis zoo merkwaardige nachtzitting was niet meer en niet minder dan: de afschaffing der lijfeigenschap, de mogelijkheid der ontheffing van de feudale rechten door middel van geld, de afschaffing van het uitsluitende jachtrecht en het jachtveld voor duiven, konijnen, enz., de afkoop van tienden, gelijkmatige verdeeling van belastingen, toelating voor alle burgers tot civiele en militaire betrekkingen, de afschaffing van de koopbaarheid der ambten, afschaffing van alle bijzondere rechten van steden en provinciën, reorganisatie van het gildewezen, afschaffing van alle niet op het recht steunende staatspensioenen. Nu kan men zeker zeggen, dat dit alles niet uit gewone edelmoedigheid alleen voortkwam en misschien is het voor een deel ook juist, dat de heerlijke rechten, die werden afgeschaft, nog slechts op papier stonden, dat zij door den opstand op het platteland feitelijk reeds vernietigd waren, het suggestief-enthusiastisch element blijkt echter ten duidelijkste uit de schildering, hoe die besluiten tot stand kwamen. Zoo vond men het b.v. overbodig de voorstellen te redigeeren; voldoende was het indien men de leidende beginselen vaststelde. Met gemor werden diegenen in de rede gevallen, die probeerden bezwaren te maken tegen de overrompeling en luchthartigheid, waarmee over het lot en het vermogen van een aantal personen van alle standen werd beslist. De vertegenwoordigers, die rechtop en door elkaar midden in de zaal staan, gesticuleeren en spreken allen tegelijk. De vergadering had het uiterlijk

van een troep dronken lieden, die in een magazijn vol kostbare meubels terecht zijn gekomen en die nu alles wat hun in handen komt om het hardst stuk slaan.

Doch, zulke collectief-psychologisch markante verschijnselen behooren op rechtsgebied natuurlijk tot de zeer groote uitzonderingen. Waar wij in het algemeen rondzien, ontwaren wij, zooals gezegd, de werking van de twee tevoren genoemde oorzaken en gevolgen naast elkaar. (37). Naast de daad van den meer of minder individueelen heerscher, de geleidelijk tot stand gekomen toestand der zede, gewoonte. Naast het wettelijk recht het gewoonterecht. Bij het laatste dienen wij een oogenblik stil te staan.

In het corpus juris treffen wij geen duidelijke bepaling der eischen en werkingen van het gewoonterecht aan en de uit dien tijd stammende werken van juridische en niet-juridische Romeinsche schrijvers schijnen die lacune niet te hebben aangevuld. (38) De voornaamste uitdrukkingen, die de Romeinen voor gewoonterecht hebben gebruikt, zijn consuetudo, mos of mores, minder vaak usus en somtijds observantia, vetustas, antiquitas. De aanduiding „mos" of „mores", in het juridische spraakgebruik vooral tot een gemeenschap van menschen in betrekking gebracht, omvat naast elkaar de zede, resp. het gebruik, zedelijkheid en gewoonterecht. De tusschen deze drie, oorspronkelijk bij de Romeinen evenzeer als bij de andere volken ongescheiden gebieden, plaatsgevonden scheiding is in de latijnsche taal niet tot uitdrukking gekomen. Het gewoonterecht komt naar Romeinsche opvatting voort uit twee momenten, een uiterlijk en een innerlijk, namelijk een verbinding van consuetudo en consensus. De consuetudo is de langen tijd voortgezette, gelijkmatige uitoefening van een rechtsregel. Onder de uitdrukking consensus kan zoowel een onwillekeurige overeenstemming der opvattingen, resp. overtuigingen, als een gemeenschappelijke wil, resp. wilsdaad verstaan worden. (39) In het kanonnieke recht zijn ten opzichte der verhouding tot het gewoonterecht twee tegengestelde stroomingen merkbaar, eene, welke die rechtsbron gunstig, eene die haar ongunstig gezind is. Doordat de Kerk uit haar aard achting voor het traditioneele heeft, heeft ze dit ook voor de langeren tijd als gewoonte

gevolgde rechtsregels. Waarbij kwam, dat het recht der Kerk zelf gedurende eeuwen langs den weg van het gewoonterecht gevormd werd. Ongunstig moeten daarentegen de in de Kerk meer en meer doorgedrongen beginselen van autoriteit en eenheid op de kerkelijke waardeering en gelding van het gewoonterecht inwerken. Voor zoover de Kerk een in haar geopenbaarden en zich nog voortdurend in haar openbarenden Goddelijken wil, een tot God teruggevoerde ratio, aannam, kon zij geen met de uitingen van dien wil strijdige, op menschelijke rechtsvorming berustende regelen en in het bijzonder geen daaraan tegenovergesteld gewoonterecht erkennen. In het decreet van Gratianus wordt dan ook wel de niet geringe beteekenis van het gewoonterecht erkend, doch komt toch ook een ongunstige opvatting omtrent de waarde van het gewoonterecht naar voren. Daarentegen vertoont het Decretalenrecht een bepaalde daling dier neiging en daardoor een toenadering tusschen de tegenstellingen. (40)

De glossatoren onderscheiden, naar gelang van de verscheidenheid der gemeenschappen, waaruit het gewoonterecht voortkomt, consuetudines generales s. communes s. universales, en speciales s. particulares. De eerste hebben betrekking op het geheele Romeinsche volk, de laatste hebben een meer beperkten werkingskring. Voor wat de eischen van ontstaan van het gewoonterecht betreft, hebben de glossatoren zich ten nauwste bij uitspraken van het corpus juris aangesloten. Dat ze aan de geregelde uitoefening, consuetudo, een wezenlijke beteekenis voor het ontstaan van niet op de wet berustende rechtsregels toeschreven, kunnen wij reeds daaruit opmaken, dat zij als verzamelnaam daarvoor reeds vroeg de den Romeinschen bronnen vreemde aanduiding jus consuetudinarium uitdachten. De tijd, die voor het ontstaan eener consuetudo en derhalve voor een gewoonterecht noodig was, trachten de glossatoren uit de bronnen verder zoodanig te bepalen, dat zij aan bijwoorden, waarmee de Romeinen den langeren duur der uitoefening aanduidden, een eigen technische beteekenis gaven. Zoo zou b.v. „longa" dezelfde tijdruimte aangeven als bij de longi temporis praescriptio, n.l. 10 resp. 20 jaar en „diuturna" een tienjarigen duur beteekenen. Over het algemeen werd door de glos-

satoren aangenomen, dat ook het getal der gevorderde uitoefeningshandelingen in het corpus juris vast bepaald was en zouden namelijk twee voldoende zijn. Betrekkelijk weinig lieten zij zich in met de gelijkmatigheid der de gewoonte vormende handelingen. Daarentegen veel met het gerechtelijk karakter der uitoefeningshandelingen. Aan de vraag, of de eene gewoonte vormende handelingen gerechtelijk moesten zijn, werd die toegevoegd, of niet de aanneming daarvan, dat uit gerechtelijke beslissingen gewoonterecht voortkwam, in strijd kwam met het verbod van Justinianus om naar praejudicia te beslissen. Tegenover de uitoefening trad bij de glossatoren het tweede, inwendige ontstaansmoment van het gewoonterecht eenigszins terug. Toch is het voor hen, in aansluiting aan de Romeinsche bronnen, niet twijfelachtig, dat elke consuetudo op consensus berust, en in het bijzonder nemen zij aan, dat de consensus een stilzwijgende wilsuiting van het geheele volk is en dat de wil den zin heeft om aan den uitgeoefenden rechtsregel voor de toekomst rechtsgelding te verleenen, dien tot een gewoonterecht te maken. (41)

De postglossatoren namen ten opzichte van den vereischten tijd bijna allen de bij de glossatoren heerschend geworden meening aan, dat die door het Romeinsche recht op 10 jaar vastgesteld was, en dat twee gevallen van uitoefening voor ontstaan van het gewoonterecht vereischt waren. Ook door hen werd de quaestie der gelijkmatigheid der uitoefeningshandelingen slechts weinig behandeld. Zij betwijfelden niet, dat gerechtelijke beslissingen een gewoonterecht konden doen ontstaan, doch waren tevens van meening, dat buitengerechtelijke handelingen voor de vorming van een gewoonterecht voldoende waren. Als principieele factor van het gewoonterecht beschouwden de postglossatoren de stilzwijgende consensus populi en zagen die ook in de toestemming der meerderheid. Evenals voor de glossatoren gold voor hen als inhoud van den volkswil de verheffing van den uitgeoefenden regel als rechtsvorm voor de toekomst. De vraag, op welke wijze zulk een volkswil zonder uitdrukkelijke verklaring voldoende vast te stellen was, voerde echter tot antwoorden, die aan de grondgedachte een alleen nog slechts schijnbare beteekenis lieten. (42)

In de canonieke wetenschap der Middeleeuwen nemen de uiteenzettingen over het gewoonterecht een groote plaats in. Evenals de legisten waren de canonisten van meening, dat voor de vorming van elk gewoonterecht, behalve uiterlijke handelingen, een innerlijk moment noodig is, hetwelk zij evenzeer in een wilsuiting der uitoefenaars, resp. van het volk zagen. Daarnaast hechtten zij ook aan hun rechtsovertuiging groot gewicht. De talrijke bepalingen van het kanonieke recht over de beteekenis der ratio voor de vorming van het gewoonterecht gaven de canonieke wetenschap natuurlijk aanleiding zich uitvoerig met de verhouding der consuetudo tot de ratio bezig te houden. In het bijzonder door de thomistische philosophie werd de ratio als scheppend element der consuetudo erkend. Evenzeer als de wet vatte Thomas het gewoonterecht als product van den door het verstand bepaalden wil op. Als het voor het subjectieve verstand beslissende einddoel van alle recht beschouwde hij het gemeenschappelijk welzijn, het bonum commune sive utilitas communis, hetwelk echter verschillend zou zijn voor het jus divinum en voor het jus humanum; voor het eerste namelijk de eeuwige zaligheid, voor het tweede de uiterlijke vrede in de tijdelijke gemeenschap. Eenstemmig beschouwden de canonisten de ratio als grens der consuetudo. In de middeleeuwsche bronnen van het duitsche recht komt onder de latijnsche aanduidingen voor gewoonterecht, voornamelijk consuetudo voor; daarnaast ook mos, minder usus en ritus. Aan ouderdom en uitoefening der rechtsregels werd steeds groote waarde gehecht, zonder dat een bepaalde ouderdom geeischt of zelfs vermeld wordt. Mag men Brie gelooven, dan moet men aannemen, dat de Duitschers ook vóór de receptie van het vreemde recht een langjarig gelijksoortige gedragslijn als niet voldoende voor de vestiging van een gewoonterecht aanzagen. Zij onderscheiden immers scherp tusschen gewoonte en gewoonterecht, welke onderscheiding daarop berust of de uitgeoefende rechtsregels den uitoefenaars als rechtelijk verplichtend voorkwam of niet (43).

Na ons eerste hoofdstuk behoeven we hier voor de natuurrechtelijke opvattingen der 18e eeuw, die geloofd had aan een

recht der absolute rede en de daartegenover staande der historische school niet lang stil te staan. We weten dat het volgens de laatste de volksgeest is die de gemeenschappelijke rechtsovertuiging kweekt en zoowel in de feitelijke uitoefening, de gewoonte, als door de wet tot uiting komt. Aan de gewoonte moet naar die school zelfs als de oudere, maar vooral als de meer rechtstreeksche, meer onmiddellijke, zuiverder uiting van de rechtsovertuiging des volks, grootere waarde worden toegekend, waarvan de consequentie zoodanig wordt erkend, dat, wanneer de wet niet mocht strooken met de volksovertuiging, deze geacht wordt niet het ware recht weer te geven en noch het volk noch den rechter te binden. Verwonderlijk is het niet, dat men later algemeen voor die consequentie terug deinsde. Niet alleen dat men, zelfs in een land als Engeland, waar tal van rechtsregelen op „custom" berusten, niet zoo vèr is gegaan, de enkele volksovertuiging zonder gewoonte als rechtsbron aan te nemen, maar men ontkende ook de superioriteit der wet boven de gewoonte. Zoodoende was maar een stap noodig om weer aan te landen bij het punt, waarop men vóór de historische school stond. Door de wet bevoegd te achten het bestaan der andere rechtsbronnen al dan niet te erkennen en te regelen, kwam men weer tot de opvatting, dat alle recht zijn oorsprong vindt in den Staat, welke de nieuwere wetenschap weder voert tot de oude fictie van de stilzwijgende berusting des wetgevers ten aanzien van het gewoonterecht. (44) Het behoeft niet te verbazen, dat het vooral ook von Gierke geweest is, die daartegen zijn stem liet hooren, het betreurende dat voor het practische rechtsleven de historische school tevergeefs zou hebben gewerkt. Wanneer de wetgever door een verbod van wijziging en afschaffing door gewoonte het lot van al wat leeft trachtte te ontgaan, dan kwam hij vreemd te staan tegenover het rechtsbewustzijn der natie, die het recht behoort te hebben geschreven voorschriften af te schaffen of te wijzigen, wanneer zij met hare overtuiging strijden. In het bijzonder bedenkelijk is ook uitsluiting van het gewoonterecht inzooverre daardoor de interpretatie der wet door het gebruik wordt uitgesloten en verhinderd, dat eene in de rechtsovertuiging doorgedrongen uitlegging der wet bindend recht wordt. (45).

Van psychologisch standpunt valt op merken, dat het in den menschelijken aard ligt een vaak voorkomende herhaling eener handeling of van een dulden als een gewoonte van handelen of van dulden op te vatten. Wat men in het begin slechts door de behoefte of onder den druk van geweld doet, wordt, wanneer die behoefte zich voortdurend herhaalt of dit geweld voortdurend inwerkt, tot een gewoonte van handelen of gewoonte van dulden. Bij den mensch wordt de gewoonte tot tweede natuur. Op den duur raakt de mensch eraan gewoon een zich handhavende heerschappij, die hem in den beginne met geweld, met machtsmiddelen overmeestert, als den natuurlijken loop van zaken te beschouwen. Zelfsprekend is het, dat degene die de macht in handen heeft en de heerschappij uitoefent, zich nog veel gemakkelijker en sneller met de aangenomen gewoonte der heerschappij vertrouwd maakt, ja zelfs dat ook hem mettertijd de uitoefening dezer gewoonte toeschijnt als iets wat op de hoogere orde der dingen berust en volgens sommigen misschien wel door God is geregeld en vastgesteld. De natuurlijke kracht der gewoonte, die den mensch in vreugde en leed beheerscht, brengt het zoodoende met zich, dat zoowel heerscher als beheerschte den oorspronkelijk door middel van geweld ontstanen toestand mettertijd als een natuurlijken, zedelijken aanzien. Nog sterker, in zijn groote ontvankelijkheid voor uiterlijke indrukken laat de menschelijke geest zich door de hem omringende toestanden vormen. Wat hem omgeeft en voortdurend op hem inwerkt wordt tot een element van zijn denken, geeft zijn wijze van denken en gevoelen grondslag en richtsnoer. Niet alleen dus, dat hij de werkelijke toestanden mettertijd voor zedelijk houdt, ze hebben hem zoo beïnvloed en gevormd, dat hij ze ten slotte als zedelijke orde aanneemt. Zoo is dus de gewoonte de brug tusschen de met elementaire kracht plaats hebbende sociale feiten en de sociaal-psychische verschijnselen van zede en recht. In dien zin mag zeker worden geconstateerd, dat het recht in laatste instantie voortkomt uit de macht, die toch die sociale feiten schept. Het Bismarck'sche woord: macht gaat voor recht, bevat dan ook in zooverre een historische waarheid, als wij het voorwoord, voor, chronologisch opvatten. (46) De omvorming van rechtstoestanden

uit bestaande feitelijke toestanden, van rechtsheerschappij uit machtsheerschappij gaat echter steeds parallel met een psychologisch proces, dat op grond van het rechtsgevoel het feitelijke als rechtvaardige, juiste regeling, bij meer gevorderde, hoogere cultuur, het duurzaam als juist erkende als het recht beschouwt.

Bepaalde tegenstellingen behoeven overigens recht en macht allerminst steeds te zijn. Het recht is toch zelf een macht, zij het dan niet willekeurig en wisselend aangewend, doch geregelde, gedisciplineerde macht. En daar de rechtsorde als regel ook de vaststelling en regeling van machtsverhoudingen omvat, zoo verandert elke verschuiving daarin ook het bestaande recht. Zonder macht geen recht, maar evenzeer zonder recht geen rustig, zeker bezit van macht. Is macht echter een kracht, die door hem, tegen wien zij zich richt, niet erkend wordt en recht de door dezen voor juist gehouden beïnvloeding van den wil, dan keert de tegenstelling tusschen macht en recht binnen elke rechtsorde weer. En zoo kan in de maatschappij, tengevolge der in haar heerschende geestelijke beweging, een voortdurende wisseling tusschen recht en macht plaats vinden, waardoor de boven reeds aangestipte toestand aanwezig is, dat in een Staat personen naast elkaar wonen, die een geheel verschillende rechtsverhouding voor rechtsgeldig achten. Hoe meer de mensch zich aan de bestaande rechtsverhoudingen aanpast, des te meer vrijheid geniet hij. Die paradoxaal klinkende waarheid geldt zoowel tegenover de natuur als tegenover de rechtsmacht. Evenzeer als de mensch den physieken dwang als een natuurwettelijke noodzakelijkheid accepteert en zich toch vrij voelt, assimileert hij zich ook aan de storingen, die hem overal in de maatschappij omgeven en voelt zich geleidelijk, hoe meer hij ze in zich opneemt, steeds minder beperkt. Vrij van de rechtsmacht is hij, die in den zin der wet leeft. De vrijheidsbeperkingen, die reeds bestaan, worden door de later komende geslachten in hunne meerderheid niet meer als zoodanig, doch als noodzakelijk gevoeld. Men heeft terecht opgemerkt, dat de rechtsverhoudingen en onvrijheden der Middeleeuwen langen tijd ook door de onvrijen zelf als rechtelijke instellingen erkend werden; men was het gewone recht vijandig gezind, hoewel het tot groot geluk voor

Midden-Europa de beginselen van het vrije verkeersrecht in werking liet, terwijl het strenge, barbaarsche strafrecht lichter gedragen werd; de wetten, waarbij de rechtstaat cijnsvrijheid en vrijheid van loon- en huurovereenkomst verleende, werden door een groot deel der bevolking voor onrecht gehouden, terwijl omgekeerd de dwang der arbeiders-beschermingswetgeving door zeer velen voor recht gehouden wordt. Virtuoos in het assimileeren als de mensch is, weet hij de hem door zijn natuur aangewezen doeleinden voor een groot deel naar stijl en aard zijner omgeving met elke rechtsorde te bereiken, wanneer aan enkele luimen en invallen maar wordt tegemoet gekomen. Duizenden jaren geschiedenis leeren ons zelfs, dat er omstandigheden zijn, waaronder zelfs een volkomen gezond rechtsgevoel aan de ongelijkheid boven de gelijkheid de voorkeur geeft. Duizenden jaren lang hebben toch krachtige volken onder een recht van ongelijkheid geleefd en daarin de voorwaarden hunner ontwikkeling gevonden. Aan den zegevierenden vorst heeft het recht der oervolken een koningsdeel in den buit toegestaan, omdat hij aanvoerder bij de overwinning was, die aan het volk den buit bracht. Te verdedigen is dan ook zeer goed, dat een verhoogd persoonlijk aanvoerderrecht tot voordeel van het algemeen is. De samenhang van alle belangen kan daarbij zoo in het oog springen, dat hier zonder tegenspraak het maatschappelijk nuttige ook voor het rechtvaardige gehouden en derhalve de ongelijkheid tot recht gemaakt wordt.

In de Grieksche en Romeinsche Oudheid en gedurende de Renaissance heeft het heerenrecht werken van onvergankelijke grootheid doen ontstaan, waartegenover maar weinig te stellen valt. Wanneer de wereld dan ook alleen maar tusschen de heeren- en slavenmoraal te kiezen had, — er bestaat echter ook nog zoo iets als de burgerzin van een vrij volk — zou de keuze daartusschen niet moeilijk zijn. (47)

Een zeer belangrijk hoofdstuk uit het gebied der juridische begrippenleer wordt ingenomen door den strijd over de vraag of de staat uit het recht, dan wel het recht uit den staat valt af te leiden. Met allen eerbied voor de machtige wijsheid die daarin is neergelegd, gaan wij dit voorbij, na alleen even de aandacht te

hebben gevestigd op een paar voorbeelden, die ter illustratie kunnen dienen, dat zeker niet steeds voor het vestigen van recht het vooraf bestaan van staatkundige verhoudingen vereischt is. Wij bedoelen daarmee nu niet producten der fantaisie, zooals in die van een Jules Verne in zijn „Kinderen van kapitein Grant": De muitende bemanning der Britannia zet den kapitein en zijn zoon op een woest eiland van de Zuidzee aan land, met tot gezelschap alleen een matroos, die van den kapitein de doodsvijand is. Reeds hier zou men ter beantwoording van verschillende vragen: Bestond er na afvaart der bemanning nog een rechtstoestand? Had de kapitein nog het eigendom behouden van zijn wapenen en kleederen? Behoorden de zeehond en de meeuwen, die hij zich toeëigende, hem toe? geneigd zijn het bestaan van eenig recht aan te nemen. Doch enkel op een paar zuiver historische gevallen laten wij licht vallen. In het begin der 17e eeuw strandde het schip van een Portugeesche handelsfactorij van Oost-Indië; slechts een enkele boot gelukte het te landen op een onbewoond eiland van den Indischen Archipel, waarbij merkwaardigerwijze slechts onvolwassen kinderen der schipbreukelingen gered werden, die later dit eiland en aangrenzende eilanden onder zich hielden. Honderd jaar lang bleven de bewoners onontdekt en ordenden uit zich zelf hun gemeenschap. In de tweede plaats is merkwaardig het voorval met de kolonie op Pitcairn. Op dit koraaleiland van Polynesië, thans een Britsche bezitting, lieten zich in 1790 een aantal Engelsche matrozen, die op hun schip aan het muiten waren gegaan, met Tahitische vrouwen neer en vormden daar een nieuw ontworpen gemeente met een bepaalde patriarchale grondwet. Is men hier niet geneigd op te merken, dat het allerminst de staatkundige orde is waaruit de idee van recht wordt afgeleid? (48) Mag bovendien niet worden herinnerd aan het volkenrecht, welks bestaan vooralsnog toch ook zonder Opperstaat wordt aangenomen? Twijfelt men evenwel, voor wat betreft het recht, voor wat de moraal aangaat is het bestaan van een Staat geen vereischte. En toch zijn beide, recht en moraal, van één stam. Van hun ontstaan af staan zij in wisselwerking. Romeinsche juristen duiden onom-

wonden zedelijkheid als materie van het recht aan. Er wordt van ars boni et aequi (Celsus) gesproken; juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere (Ulpianus). En wanneer Stammlers „Richtiges Recht" niemand zoo zou willen laten behandelen, dat hij uitsluitend *rechtelijke* plichten heeft, klinkt dit als een soort parafraze dezer juris praecepta. Objectief kan ook dezelfde wijze van handelen aan beide ordeningen voldoen, zedelijk handelen rechtmatig handelen zijn. Daar voor de verbreiding van zede en zedelijkheid veel meer geschiedt dan voor die van het recht, de eerste derhalve ook meer in het volksgevoel is overgegaan, zoo is het volk in het algemeen meer vertrouwd met de zede- dan met de rechtsregels. En wanneer beide ongeveer samenvallen, zou men dus zeggen, dat in de met het recht minder vertrouwde volkskringen vaker gehandeld wordt door de zede dan door de rechtssanctie geïnspireerd. Welke meer ideëele gedachte omtrent deze volksklasse evenwel weer geneutraliseerd wordt door de bedenking, dat volgens hare voorstelling het door de zede ongeoorloofde zeker ook door de wet verboden moet zijn. Hoe dit zij, terwijl men, wat het ontstaan van het recht betreft, kan blijven twijfelen of daarvan eerst in een staatsverband sprake is, was er reeds in het primitiefste sociale element, de horde, van moraal sprake. Het enkele feit van het bestaan van een sociaal samenzijn schept een alle leden gemeenschappelijk omvattende moraal. Nu kan evenwel die van het geheele staatsverband, gelijk de ervaring leert, gemakkelijk van de moraal van het geheel der daartoe behoorende bevolking afwijken. De moraal van den Staat behoeft nog niet die van het volk te zijn. Zeer zeker is de grondslag der staatspersoonlijkheid de staatswil. De gemeenschap waarnaar de volkspsychologie het bestaan van een gezamenlijken wil aanneemt, kan echter nooit de Staat of het staatsvolk zijn. Het is een geestelijke gemeenschap, die slechts in zooverre bestaat, als door werkelijke geestelijke wisselwerking een reeds geestelijke band bestaat; zij is de Maatschappij in tegenstelling tot den Staat, een volkspsychologische en sociologische, geen juridische eenheid. Omdat van volkspsychologisch standpunt uit, het staatsvolk zich absoluut

niet als eenheid doet kennen, maatschappelijk verdeeld als het is in talrijke geestelijke gemeenschappen, is het een fictie het staatsvolk als een gemeenschappelijken wil produceerende geestelijke gemeenschap in den zin der volkspsychologie aan te duiden. In nationale, religieuse, wetenschappelijke gemeenschappen moge het tot een gemeenschapswil komen, niet in een staatsverband. Ook de wet en de daarop berustende werkzaamheid der staatsorganen kan niet als gezamenlijke wil van het staatsvolk gelden. De door de meerderheid van het Parlement aangenomen en door den vorst gesanctioneerde wet is staatswil, zonder dat de wil van het staatsvolk daarbij nog in werkzaamheid komt; is ook dan staatswil, wanneer zij ook nog zoo zeer tegen den zoogenaamden volkswil indruischt. Evenzeer als het nu een, van het standpunt der psychologie zelfs onhoudbare, fictie is, dat de meerderheid der Parlementariërs en hunne wilsuiting identiek zou zijn aan het gezamenlijke staatsvolk, en evenzeer als identiteit tusschen overheidsgedraging en recht volstrekt niet noodzakelijk is, is dit tusschen staatsmoraal en volksmoraal het geval. Staatsmoraal is niet per se volksmoraal. En evenmin wordt de moraal van den Staat steeds gedekt door de moraal der verschillende zedelijke sferen, der talrijke klassen, standen, kasten, waaruit wèl het staatsverband is opgebouwd, doch welker politieke samenhoorigheid geenszins met eenheid van zedelijke opvattingen behoeft samen te vallen. Van het oogenblik der complicatie van twee of meer sociale groepen komen integendeel in den meer uitgebreiden socialen kring, in de verbinding van verschillende sociale elementen, verschillende moreele opvattingen vaak met elkaar in botsing. Zoo kan men wel zeggen, dat een zeer groot deel der in den Staat voorkomende misdrijven en overtredingen uit conflicten tusschen de moraal der geheele gemeenschap met die der sociale elementen voortkomt. In de Alpenlanden handelt de strooper niet tegen de moraal zijner groep, wèl tegen die der geheele gemeenschap; talrijke vormen van rechtsschennis in de handelswereld strijden niet met de moraal dier groep, wèl met die van het algemeen; de volbloed militair is trotsch op zijn handelen in blinde gehoorzaamheid, misschien zelfs tegen zijn overtuiging en vindt daarin,

anders dan de civiele ambtenaar, in het algemeen geen reden tot het nemen van ontslag. Nadat wij boven hebben getracht duidelijk te maken hoe door het daar nader aangeduide dualisme het recht ontstaat en hoe de gewoonte de brug tusschen de sociale feiten en de verschijnselen van zede en recht vormt, kan dit conflict tusschen groeps- en gemeenschapsmoraal niet verbazen. Toch kan dit nog op meer exacte wijze worden verklaard. Experimenteelpsychologisch blijkt uit de in ons eerste hoofdstuk reeds vermelde onderzoekingen van Thumb en Marbe en van andere onderzoekers na hen, de gelijkvormigheid van het psychische gebeuren onder gelijke omstandigheden. Zoo heeft b.v. bij 300 personen, aan wie 46 prikkelwoorden toegeroepen werden, waarop zij met het eerst hun invallende woord te reageeren hadden, elk prikkelwoord zoogenaamde bevoorrechte reacties — d. z. reacties die niet slechts bij een der onderzochte personen voorkomen — opgeleverd. In de meeste dezer experimenten is de gelijkvormigheid van het psychische gebeuren echter slechts een onvolkomene. Het is altijd slechts een grooter of kleiner deel der proefpersonen, dat gelijkvormig reageert, hetgeen komt doordat slechts dat deel onder gelijke of zeer gelijkvormige voorwaarden reageert. Die voorwaarden zijn ten deele algemeene, ten deele meer individueele. Algemeene voorwaarde, dat bij een associatie-experiment op een prikkelwoord gereageerd wordt, is b.v. het hooren van dit woord en het voldoen aan de opgave om op het gehoorde woord met het uitspreken van een ander woord te antwoorden. Wanneer deze voorwaarden niet de reactie van alle proefpersonen bepalen zou, dan was het experiment onmogelijk. Individueele voorwaarden voor de reactie in het associatie-experiment zijn b.v. de psychische verschijnselen, die zich tusschen het hooren door het prikkelwoord en het uitspreken van het associatiewoord voordoen, echter ook ontbreken kunnen. Wanneer zij aanwezig zijn, hebben zij zonder twijfel invloed op den aard der reactie. De gelijkvormigheid der individueele voorwaarden bij een meerderheid van personen, hebben de bij gelijksoortige proeven geconstateerde gelijksoortige reacties tengevolge. Zoo is o. a. gebleken, dat de gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren, gelijk het in soortgelijke gevallen aan

den dag treedt, nog verhoogd kan worden door suggestie. We kunnen die verhooging opvatten als bewerkt door een verhooging der gelijkvormigheid der voorwaarden waaronder het gebeuren plaats vindt. Zoo zijn er natuurlijk een groot aantal andere factoren die de gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren eener collectiviteit verhoogen; bij affect-handelingen, die een collectiviteit begaat, staan b.v. de enkele individuen allen onder de werking van een gelijk of toch zeer gelijksoortig affect. Verder doen samenstelling, vorm der collectiviteit hun invloed gelden. Een collectiviteit homogene individuen handelt onder gelijksoortige voorwaarden gelijkvormiger dan een collectiviteit heterogene individuen. Een georganiseerde collectiviteit moet gelijkvormiger handelen dan een niet georganiseerde. Kan men in het algemeen constateeren, dat de gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren tot zekere hoogte afhankelijk is van het milieu, waartoe de proefpersoon behoort, daar tegenover zijn er ook wetenschappelijk vast te stellen gelijkvormigheden, die niet van het milieu der proefpersoon afhankelijk zijn, doch welker bestaan in ver van elkaar gelegen tijden en volken betreffende zeer heterogene quaesties zijn aan te toonen, hetgeen later met enkele voorbeelden zal worden gedemonstreerd. Wanneer een en ander kan bijdragen ter verklaring, waarom gelijke maatschappelijke positie, gelijk beroep en bezigheid gelijke gewoonten, in het algemeen ook gelijke zedelijke kenteekenen en karaktertrekken vormen, ziet men, een stap verder gaande, ook beter verklaard, hoe de moraal der leden van een zelfde groep (b.v. nationale beroepsgenooten), ten deele met die van alle staatsburgers in overeenstemming, er ook in bepaalde opzichten van afwijken kan. Uit een en ander zou wellicht nog meer te verklaren zijn, o.a. omtrent het verschil tusschen volks- en staatsmoraal, waarvan zoo even reeds werd gewaagd. Wij zouden daarmee evenwel te veel uit den koers raken en bewaren dit derhalve voor het volgende hoofdstuk. Thans mogen enkele, met de collectieve psychologie verband houdende, tot diverse onderdeelen van de rechtswetenschap behoorende vraagstukken onder de oogen worden gezien.

§ 3.

Collectieve psychologie en privaatrecht.

Het recht is behalve iets individueels ook iets maatschappelijks. De individu heeft naast den eigen, inwendig-psychischen, subjectieven maatstaf voor recht en onrecht ook een door de maatschappij opgestelden maatstaf, en op het eventueel verschil tusschen deze twee berust de tegenstelling van het natuurrecht, van het rechtvaardige, het „richtige" recht. Absoluut is die tegenstelling niet. Het proces der objectiveering en socialiseering van het tegenwoordig als subjectief-individueel gevoelde recht heeft niet plaats met een sprong, en speciaal op het gebied van het privaatrecht, dat er voor bestemd is aan de individueele neigingen een rechtens gewaarborgde speelruimte te verleenen, zijn enkele trappen in het objectiveeringsproces tamelijk duidelijk te onderscheiden. De eerste trap vormt de individueele rechtsverhouding tusschen twee gelijkgerechtigde subjecten. Terwijl de individu tegenover de natuur zich door zijn subjectieve beoordeeling van het geoorloofde laat leiden, is hij gedwongen, wanneer hij met anderen in rechtsbetrekkingen treedt, de overeenkomst, die toch niets anders dan de uitdrukking van zijn wil, dus een psychisch verschijnsel, is, als een vreemde objectieve regeling tegen zich te laten gelden. Op dit objectieve wordt door partijen hun vertrouwen gebaseerd. Het komt daarin tot uiting, dat bij de toepassing der vastgestelde rechtsverhouding geen rekening wordt gehouden met motief, stemming en andere de individueele beoordeeling beïnvloedende psychische omstandigheden, die bij het ontstaan der verhouding misschien de beslissende rol gespeeld hebben. De tweede trap is dan bereikt, wanneer de rechtsverhouding van het begin af een bepaalden typischen inhoud heeft, die in het algemeen, tegen iedereen geldt. Zoo b.v. bij de zakelijke rechten. Tegenover het nadeel, dat de rechtsverhouding daarbij niet individueel overeenkomstig het beoogde doel gevormd kan worden, staat het voordeel, dat haar inhoud ook tegenover die personen geldt, tegenover wie ze niet door een individueele wilsdaad is vastgesteld. Terwijl

de aard dezer objectiveeringstrappen vernauwing van het materieele moment van den wil door een zelfstandige gelding van den vorm meebrengt, blijft er desalniettemin plaats voor psychologische beschouwing over. Zoo is het begrip eigendom, behalve voor den jurist, niet alleen voor den staathuishoudkundige en socioloog van belang, maar komt ook uit collectief-psychologisch oogpunt de aandacht vragen. In het bijzonder komt de zin van eigendom juist immers uit, wanneer deze betrekking tot een of meer andere subjecten voorhanden is, waarvan iemands bezit gescheiden is. Iets als zijn eigen bezitten, beteekent toch reeds zelf het bewustzijn van den eigendom van anderen te hebben en gaat verder van de erkenning daarvan door anderen uit. Het vraagstuk van den particulieren eigendom als zoodanig is reeds daarom belangrijk, omdat voor het effect van het genot het middel van het bezit volstrekt niet altijd noodzakelijk is; bij sommige zaken kan men niet meer dan den aanblik genieten. Verklaring van den eigendom zoeken in de neiging het genot duurzaam te maken, stuit af op het psychologisch feit, dat het voortdurend genieten de individueele waarde verzwakt. De verschillende vormen van eigendom, zooals ze historisch als gemeenschappelijk eigendom van grond, individueel eigendom van verscheidene zaken, openbaar eigendom van parken en straten optreden, berusten op verschillende beschikkingen der individuen tot elkaar. Gemeenschappelijk eigendom gaat van een andere psychische verhouding der leden eener gemeenschap uit dan particulier eigendom, terwijl daarbij weer verschillende vormen zijn. In het bijzonder belangrijk is ook het gedurende de Middeleeuwen onbekende begrip van den geestelijken eigendom, waarvan de geheele ontwikkelingsgeschiedenis ook psychisch verband met de veranderde positie der individuen aantoont. Voor wat den industrieelen eigendom betreft, zijn er eenige aanwijzingen, die mogen doen verwachten dat dit vraagstuk van den kant der experimenteele psychologie diensten kan tegemoet zien. Bij de regeling van het recht op handels- en fabrieksmerken wordt meestal de namaak verboden, die zich van het origineel door zulke wijzigingen onderscheidt, welke slechts bij de aanwending van bijzondere opmerkzaamheid kunnen waargenomen worden. Door een dergelijk

opmerkzaamheidsbegrip wordt het geheele, juridisch belangrijke, ruime gebied der ongeoorloofde nabootsing beheerscht. Het is duidelijk dat eenige zekerheid, wetenschappelijke exactheid omtrent den graad van gelijkenis die bij de nabootsing geoorloofd is, zeer wenschelijk zou zijn. En nu schijnt het inderdaad niet uitgesloten, dat psychologische experimenteele methoden uitgewerkt kunnen worden, waardoor een bepaalde graad van objectieve gelijkenis op grond van subjectieve opmerkzaamheids- en onderscheidingsverhoudingen vastgesteld kan worden. Langdurige experimenteele proeven in het Harvard Laboratorium toonden toch aan, dat zulk een objectieve maatstaf het best daardoor te verkrijgen zou zijn, dat de maximale opmerkzaamheid, die voor een korten tijd bereikt kan worden, als uitgangspunt wordt genomen. Deze hooggespannen opmerkzaamheid kan slechts daardoor verzwakt worden, dat zij zich wendt tot een bepaald aantal objecten en de waarneming willekeurig verkort wordt. Wordt een handelsmerk b.v. gedurende 5 seconden bekeken, dan 20 seconden bedekt en daarna een soortgelijk nagebootste plaat, die ongemerkt is aangebracht, voor 5 seconden vertoond, dan zal de verwisseling bemerkbaar zijn. Ligt die eene plaat echter tusschen 3 andere, dan zal onder gelijke omstandigheden de verwisseling reeds vaak onopgemerkt blijven, omdat de opmerkzaamheid tusschen 4 platen verdeeld is. Ligt ze tusschen 9 andere, dan zal zelfs meestal in 9 van de 10 gevallen de vervangende plaat identiek met de oorspronkelijke schijnen. En evenzeer wordt de waarneembaarheid van het onderscheid verminderd door haar b.v. maar 2 in plaats van 5 seconden te vertoonen. Nu werden als materiaal ongeveer duizend gekleurde briefkaarten gebruikt, die de meest verschillende graden van gelijkenis vertoonden, en waaromtrent te voren statistisch een doorsnedegelijkenis was berekend. Op die wijze konden nauwkeurige vergelijkingen worden gemaakt. Wanneer b.v. 4 kaarten 4 seconden vertoond werden en dan na 20 seconden een vervangende kaart in 70 % der gevallen als verschillend erkend werd, dan bleek dat dit met een gelijkenisgraad van ongeveer 40 % in de serie overeenkwam, enz. Wanneer nu b.v. de wetgever een gelijkenis als de in de kaartenschaal met 40 % aangeduide als juiste grens

der geoorloofde nabootsing zou vaststellen, zou de gelijkenis met volkomen nauwkeurigheid gemeten kunnen worden. Zou de kaart tusschen 3 andere voor 4 seconden vertoond en slechts ongeveer door 4 onder 10 personen na 20 seconden als verschillend erkend worden, dan zou het verschil te klein zijn, de nabootsing derhalve niet geoorloofd zijn. Men voelt dat — afgescheiden van de vraag of nu reeds iets is bereikt — hulp van de experimenteele psychologie hier verwacht mag worden. (49).

Van meer principieelen aard voor het verband tusschen privaat recht en collectieve psychologie, en op zich zelf reeds vroeg aanleiding voor wetgeving en rechtsleer om zich eenigermate daarmede in te laten, is de quaestie van wezen en gedraging der verschillende vereenigingsvormen als eenheid, m. a. w. de rechtspersoon. Wanneer Brinz in de voorrede zijner Pandecten dezen voorbij gaat op analogen grond als de natuurlijke historie den vogelverschrikker, die ook een persoon moet voorstellen, is dit meer geestig dan juist. De naam kan betrekkelijk onverschillig zijn; of Gierke liever „Verbandsperson" in plaats van rechtspersoon leest, doet tot de quaestie niet zeer veel af. Belangrijker is, dat hij deze een werkelijke, niet slechts een verdicht persoon acht. Als rechtsbegrip moge zij op een abstractie berusten, die abstractie acht hij gelijk aan die, krachtens welke het begrip der individueele persoon tot stand komt. Zinnelijk waarneembaar zijn slechts lichamelijk verschijnende menschen; eerst met het door de innerlijke ervaring geschoolde geestelijk oog zien wij individueele en sociale levenscentra, waaruit werkende kracht voortkomt. Nu is het zeker de vraag, of uit het vaststaan der werking, de werkelijkheid, realiteit mag worden afgeleid. We kunnen zeer gemakkelijk alle soorten van verschijnselen als werking van iets onbekends opvatten. Doch men kan terecht evenzeer bezwaar doen gelden tegen de redeneering, dat dit onbekende nu ook iets reëels moet zijn, als tegen deze andere, dat uit het voorhanden zijn van een begrip het bestaan van een daaraan beantwoordend voorwerp volgt. Eenerzijds kan men er wel genoegen mee nemen, wanneer het recht verschillende corporaties, die naar haar aard uit een meerderheid van personen bestaan, zoo behandelt als zouden zij slechts een

persoon vormen, en evenmin bestaat er bezwaar om beheerders en begunstigden, wanneer den wil van dengene die een stichting in het leven riep, omtrent de bestemming van het vermogen uitoefenen, als een (rechts)persoon te beschouwen. De noodzakelijkheid zal zich, bij de zich uitbreidende behoefte aan gemeenschappen, te meer doen gevoelen wegens het feit dat de gezamenlijke werkzaamheid, wilsuiting, enz. der gemeenschappen niet gelijk is aan de som der werkzaamheden, wilsuitingen van de haar samenstellende individuen. Wèl in de wiskunde, niet in het sociale leven is a plus b plus $c = a + b + c$. Veelal verschijnt een nieuw element, dat onder a, b en c niet meer is te verdeelen, en nu eens positief, dan weer negatief kan werken. Zoodat het aannemen b.v. van een corporatiewil reeds daarom reden van bestaan heeft. Hoe aannemelijk en juridisch practisch dit ook moge zijn, rechtvaardigt dit anderzijds nog niet het aannemen van een werkelijk bestaande (rechts)persoon. Direct noodig is die verwisseling van begrip en zaak evenwel ook niet. Het zijn immers al weer gelijkvormigheden van het psychisch gebeuren, die wij aantreffen bij de feiten, welke aan de leer der rechtspersoon ten grondslag liggen. Bij de corporaties is dit zeer duidelijk. Bij de oorspronkelijke, waarvan men zou kunnen zeggen, dat zij door meer of minder onbewuste wilsverschijnselen ontstaan, zijn het de gemeenschappelijke belangen, die het handelen der leden van de corporatie bepalen en zoo een gelijkvormig psychisch gebeuren in een veelheid van individuen te weeg brengen. Welke belangen dan voor die leden wel van zoo groote beteekenis zijn, dat er geen invloed van buiten noodig is, om ze tot voorwaarden van hun handelen te maken. Spreekt men, als bij de latere, meer georganiseerde corporaties van een bewuste wilsdaad waardoor ze zouden ontstaan, dan worden door deze wilsdaad, d. i. de vestiging dier corporaties, bepaalde voorwaarden van het handelen als norm vastgesteld. Wanneer deze normen bij alle leden der corporatie als voorwaarden van hun handelen werkzaam zijn, dan hebben wij de gelijkvormige voorwaarden, die gelijkvormig psychisch gebeuren doen verwachten. Hetzelfde valt nu echter ook van de stichtingen op te merken. Ook daar zien wij een collectief-

psychisch verschijnsel, omdat wij ook hier een aan den stichtingswil, het vereenigingsdoel beantwoordende, gelijkvormigheid van handelen bij de organen der stichting constateeren. Welke gelijkvormigheid zich zelfs niet alleen beperkt tot de op het oogenblik fungeerende organen, doch ook betrekking heeft op diegenen, die te voren gefungeerd hebben en op hen die in de toekomst zullen fungeeren. En niet minder een gelijkvormigheid in het handelen dergenen, die de voordeelen der stichting genieten, der bevoordeelden. Zooals reeds gezegd, bestaat er nu allerminst bezwaar de corporaties en de stichtingen wegens juridisch-practische redenen als personen te beschouwen, of de zelfstandigheid van het vereenigingsdoel als zoodanig te erkennen; zoo bevat o. a. het Zwitsersche burgerlijk wetboek een zeer coulante bepaling, die verwijst naar den uit de statuten blijkenden corporatiewil. Een zelfstandige eenheid vormen ze in werkelijkheid daardoor nog allerminst. (50)

§ 4.

Collectieve psychologie en strafrecht.

Omtrent het verband tusschen collectieve psychologie en *het strafrecht* werd reeds boven gewaagd van: het vaak misdadige der massahandelingen, de quaestie der verantwoordelijkheid voor in en door de menigte begane misdrijven. Met die aanduiding werd en wordt evenwel slechts het scherpst gemarkeerde deel der collectieve psychologie, zooals dit in de menigte tot uiting kan komen, aangeduid. Wil men het ruimere verband dat tusschen strafrecht en collectieve psychologie bestaat bezien, dan dient men achtereenvolgens verschillende vraagstukken binnen het gezichtsveld te brengen.

Met het begrip der collectieve verantwoordelijkheid, die ten gevolge der solidariteit van de sociale groep bij de oervolken het oudere strafrecht beheerschte, tracht het moderne rechtsleven principieel te breken. Ook oudtijds gold de collectieve aansprakelijkheid zeker allerminst als een wet van Meden en Perzen. Soms

treffen ons zelfs zeer modern getinte uitspraken, vooral waar b.v. gemeenten niet ten allen tijde voor alle alleenstaande daden van particulieren of van de ongeorganiseerde menigte werden verantwoordelijk gesteld. (51) Als principe gold dit echter oudtijds wel, en hier tegenover staat thans als regel dat misdrijf, schuld, straf individueel is. Geen bestraffing meer van gemeenten of families voor het feit, dat zich in haar midden een misdadiger bevindt, die daar is geboren en opgevoed, of dat zij niet bereid of in staat zijn deze uit te leveren. Doch ook al weer in principe. Om zich niet aan „principiënreiterei" schuldig te maken, moet, waar het noodig is, een stap terug worden gedaan en met de idee van een zuiver individueel strafrecht worden gebroken. In het bijzonder geschiedt dit in twee gevallen, n.l. daar, waar een nationaliteit met een z.g.n. hoogere cultuur een vreemde z.g.n. minderwaardige beheerscht en daar, waar zich omstandigheden voordoen, die een uiterst strenge crimineele politiek vereischen. Het eerste heeft plaats in gevallen van koloniaal strafrecht, waarbij soms wel collectieve verantwoordelijkheid ingevoerd moet worden, omdat het anders onmogelijk zou zijn, bij het compacte en solidaire der primitieve groep, den dader te vinden. De omstandigheden in het tweede geval bedoeld, doen zich daar voor, waar de cultuur van een maatschappij oppervlakkig is en slechts de bovenste lagen daarvan omvat, terwijl de groote volksmassa nog in een half wilden toestand leeft; wil men daar — zooals b.v. in Servië — met goed gevolg crimineele politiek voeren, dan moet men wel primitieve maatregelen nemen; bovendien ziet men, wat niet zoo erg verwonderlijk is, in oorlogstoestand het oude begrip der collectieve verantwoordelijkheid weder opduiken. Buiten deze gevallen gebeurt het echter ook niet zoo heel zelden, dat cultuurvolken collectieve verantwoordelijkheid toepassen, zonder dit eigenlijk te beseffen, n.l. bij de (roovers)bende en bij het complot. In beide gevallen hebben wij met een afspraak van meerdere personen tot het begaan van strafbare handelingen te doen, in beide wordt principieel allen leden der groep het gevolg toegerekend. Terwijl bij het complot het begaan van een of meerdere bepaalde misdrijven, bij de bende het begaan van meerdere, niet bepaalde

misdrijven van dezelfde of verschillende soort het voorwerp der afspraak vormt, danken beide constructies haar ontstaan aan den strijd van den staat met de misdadige massa's, waarbij de collectieve verantwoordelijkheid de eenig mogelijke crimineel politieke maatregel schijnt. In het wezen der zaak wordt daaraan niets veranderd, wanneer, van de 19de eeuw af, de vorm van deelneming als een instituut in het algemeen deel van het strafrecht wordt opgenomen, wanneer dan ook daarbij verschillende graden van schuld worden erkend. Want in het algemeen blijven alle leden als veroorzakers van het gevolg gelden, met uitzondering van diegenen, wie het gelukte hun onschuld te bewijzen. Evenzeer als bende en complot, is eigenlijk ook de constructie der deelneming aan misdrijven tot de collectieve verantwoordelijkheid terug te voeren. Het onderscheid tusschen deelname en complot, welke theoretisch zeer verwant zijn, is vooral dit, dat comploteurs het misdrijf als hun gemeenschappelijke, eigen zaak beschouwen, deelnemers als de zaak van den dader, als vreemde zaak. De grenzen tusschen de verschillende begrippen verbleeken intusschen zeer sterk in de verschillende wetgevingen. Van uit het gezichtspunt der collectieve verantwoordelijkheid is verder nog de opname der z.g.n. roofhandelsgroep te beoordeelen, die in verschillende strafwetten voorkomt en het laatste lid vormt van de ontwikkelingsketen, die met bende en complot is aangevangen; het wezen dier groep bestaat daarin, dat uit de roovers een collectiviteit gevormd wordt, aan welker leden alle lichamelijk leed, dat in het gevecht ontstaat, wordt toegerekend, voorzoover de schuld van één individu niet bewezen wordt.

Intusschen is te verwachten, dat ook de constructie der deelname aan misdrijven slechts een episode, een overgangsperiode zal vormen. Zooals gezegd, tracht het moderne rechtsleven in beginsel met het begrip der collectieve verantwoordelijkheid te breken; bij de deelname is deze trouwens reeds tot zulk een minimum ineengeschrompeld, dat het eenige wat nog mogelijk zijn zal bestaat in het geheel opgeven van dit beginsel. Tegen de oude, eerwaardige ruïne der collectieve verantwoordelijkheid wordt dan ook met zwaarwichtige argumenten opgetrokken. Aan de geheele

deelneming-doctrine wordt niet ten onrechte verweten, dat zij scholastisch is opgebouwd, vol van praesumpties is, die door den aard der zaak niet gerechtvaardigd worden, met de grondbeginselen van het moderne strafrecht in tegenspraak komen, en dat zij onvolledig is. In het Noorweegsche strafwetboek van 1902 komt deelneming ook niet meer voor; het kent slechts een niet nader bepaald samenwerken of medewerken.

Terwijl de vraag, of naast individuen ook collectiviteiten als subjecten van misdrijf kunnen beschouwd worden, reeds in de historie haar bevestigend antwoord krijgt, is dit voor de moderne rechtsontwikkeling eene quaestio facti: er zijn verhoudingen waarbij het instituut nog niet te missen zal zijn; tevens doet de vraag zich voor naar de wijze van constructie der collectieve verantwoordelijkheid. Wat we daaromtrent zeker thans weten, is dit, dat het dwaas is te gelooven, dat de gemeenschap slechts een som van individuen is; dat, wat zij gedaan heeft, in werkelijkheid deze gedaan hebben, en dat hun gezamenlijke wil eigenlijk slechts de individueele doorsneewil of som der individueele willen zijn zou. Dikwijls verricht een collectiviteit gemakkelijk datgene, waartoe de enkele individuen niet in staat zijn; dikwijls verricht zij het anders, al naar gelang beter of slechter. De gezamenlijke wil is dus wel degelijk een psychisch verschijnsel, dat in een menschenverzameling kan voorkomen en daarna weer verdwijnt. We weten ook, dat in een gemeenschap de individueele psychische eigenschappen verloren kunnen gaan en somtijds de verschillende remmen, als zedelijke levensaanschouwing, geweten, enz., die anders het optreden van den individu bepalen, hunne werking kunnen verliezen. De vraag, in hoeverre dat telkens plaats zal hebben, wordt uit den aard der zaak door twee factorengroepen beheerscht: eenerzijds door krachten als die der individualiteit, meerdere of mindere suggestibiliteit der personen; anderzijds door vorm, aard, organisatie der betreffende collectiviteit, vaak ook door haar meerdere of mindere ideëele kracht, de sterkte der daarin heerschende ideologie.

Nu kan o. i. aldus onderscheiden worden, al naarmate men te doen heeft met 1°. begane delicten, welke zijn gewild en voor-

bedacht, gepremediteerd van het begin af door hen die ze in vereeniging hebben bedreven, 2°. begane delicten, welke noch gewild noch gepremediteerd, maar het onverwacht product zijn van toevallige opwinding en plotselinge meesleeping der menigte en 3°. begane delicten, die vaag gewild en gepremediteerd zijn, maar toch in de uitvoering de bedoeling der daders voorbijstreven.

Bij 2°. gaat het speciaal om de misdrijven der menigte, een vluchtig wezen van bijzondere gesteldheid (als men wil: met massaziel), wier lichamelijk substraat een plaatselijk verzamelde meerderheid van individuen zonder vaste organisatie vormt. In het algemeen door de een of andere aandoenlijke gebeurtenis in het leven geroepen, dankt de psychologische menigte voor een belangrijk deel haar ontstaan aan suggestie. Vele bewegingen, waarvan de geschiedenis gewaagt, zijn suggestieverschijnselen; in een suggestieroes werden vaak veldslagen geleverd, ontstonden opstanden en revoluties, die vaak ook leerzaam zijn in dit opzicht, dat zij aantoonen hoe gemakkelijk, van het oogenblik der intrede van dit suggestieve moment af, de individueele psychische eigenschappen verloren kunnen gaan en verschillende remmen, die anders het optreden van den individu bepalen, hunne werking kunnen verliezen. Zoo en in dien zin kunnen menigten ook misdrijven begaan. Het is duidelijk, dat die misdrijven reeds daarom veelal niet als strafbare handelingen der massa kunnen opgevat worden. Want de massa, wier aard niet meebrengt drager van haar toebehoorende rechtsgoederen te zijn, is als zoodanig geen deugdelijk object eener strafrechtelijke reactie. Wanneer men bij massadelict aan een strafbare handeling wil blijven denken, dan zijn daaronder slechts te verstaan individueele misdrijven, die tegelijk een massadelict vormen. De massa handelt slechts door hare deelnemers. Massadelict is de met schuld of opzet wederrechtelijk door een of meerdere deelnemers begane massahandeling. De moeilijkheden ter beoordeeling van een en ander zijn natuurlijk vele. Vooreerst is een delict natuurlijk slechts dan een massadelict, wanneer de daarin zijn uitdrukking vindende individueele stemming conform aan en het resultaat is van de massastemming. Zoo is het massadelict uitsluitend delict uit hartstocht; bedrog en

heling zal men er niet onder vinden. Is die conformiteit niet aanwezig, dan kan men van exces van den deelnemer spreken. Daarnaast komt dan de vraag, hoe door de bijzondere omstandigheden, die zich bij massadelicten omtrent den deelnemer voordoen, diens schuld in strafrechtelijken zin wordt beïnvloed. Zoowel het getal deelnemers als het gevoel van onverantwoordelijkheid, dat bij hen pleegt voor te komen, alsook de eigenaardigheid, dat de massa de neiging heeft den deelnemers een gelijke psychische gedraging (imitatie, Tarde; wet, gelijkvormigheid, psychisch gebeuren, Marbe, Brönner) bij te brengen, speelt daarbij een rol. Daarbij kunnen twee negatieve omstandigheden den omvang mede helpen bepalen: wat — zooals reeds gezegd — niet is delict uit hartstocht, behoort er niet toe; niet aangetast door den van de menigte uitgaanden prikkel is alleen die voorstelling van den deelnemer, die bij hem vóór elke massahandeling bestaat en die zich dan in de voorstelling der deelneming omzet, met name de voorstelling, dat hij deel heeft aan de vorming der massa. Wanneer, wat vrij algemeen wordt aangenomen, de gevaarlijkheid van een delinquent omgekeerd evenredig is aan de sterkte der prikkels van buiten, die noodig waren om hem tot zijn daad te brengen, zou het feit, dat een misdrijf massadelict is, veelal een kenteeken daarvoor kunnen zijn, dat de dader ongevaarlijk, een gelegenheidsmisdadiger is. Veelal, niet steeds. Want men bedenke hoe aan allerlei massadelicten vaak door het grauw, gewoontemisdadigers wordt deelgenomen; hoe gedurende den geheelen loop der historie in het bijzonder politieke crimineele massa's voor een belangrijk deel uit types van de onderste lagen worden gerecruteerd, waarbij men evenwel voorzichtig zij met uit deelneming aan politieke massadelicten al te vlug tot een defect in de sociale gezindheid te concludeeren. In het algemeen zal men echter de misdaden, door de menigte begaan, kunnen beschouwen als gelegenheidsmisdrijven, gepleegd onder den invloed van dringende, krachtige hartstochten en waarvan de daders gehoorzaamden aan eene suggestie en eene opwinding, die, indien zij niet onweerstaanbaar zijn en hun geen straffeloosheid kunnen verzekeren, in ieder geval hun verantwoordelijkheid kunnen verminderen. Bij de vaststelling dier verantwoordelijkheid

zal nu vooreerst tusschen *meneurs* en *menés* — bij *crime à deux* spreekt Sighele van *incube* en *succube* — moeten worden onderscheiden; de verantwoordelijkheid der eerste — natuurlijk niet steeds even gemakkelijk te ontdekken — blijft niet alleen geheel bestaan, maar moet zelfs worden versterkt, terwijl die der *menés* integendeel verminderd moet worden. Verder zal onderscheiden dienen te worden tusschen de verschillende misdadigers, naar hun karakter en strafrechtelijke behandeling verschillend met de groep waartoe elk hunner behoort: geboren misdadiger, recidivist, krankzinnige, zenuwlijder, epileptici, hysterici, personen gebruik makende van de opwinding der massa om hun slechte hartstochten of hun dwaalideeën bot te vieren; en daartegenover de fatsoenlijke man, in de menigte verdwaald, meegesleurd door de opwinding, de suggestie, die, zonder dat alles, niet in staat zou zijn tot de excessen waaraan hij deelnam. Bij de beoordeeling van den invloed der suggestie dient vooreerst bedacht, dat deze in al hare verschillende vormen als een volkomen normaal, niet pathologisch verschijnsel moet worden beschouwd, weshalve de verschillende suggestieve verschijnselen, ondanks hunne eigenaardigheid en verwantschap met verschillende psychosen, bijna nooit als symptomen van een geestelijke ziekte kunnen worden opgevat; dit zal alleen het geval kunnen zijn, wanneer zij een ongewonen, abnormalen loop vertoonen, speciaal wanneer de uitwendige aanleiding in bijzondere wanverhouding staat tot het psychisch gevolg. Verder zal het dikwijls een zeer moeielijke subjectieve quaestie zijn of de invloed der suggestie het karakter van overmacht aanneemt, waarbij men, voor een voorzichtige toepassing in deze, zich wel zou kunnen beroepen op het feit, dat zelfs in den hypnotischen slaap vaak nog weerstand tegen crimineele suggesties mogelijk is. Van de ontwikkeling der experimenteele psychologie, die ook reeds thans over wetenschappelijke methoden ter vaststelling van den graad der suggestibiliteit en den oorsprong der suggestieve remmen beschikt, is in de toekomst wellicht ook nut voor de rechtspraak te verwachten. Behalve dat ten slotte ook nog het motief waarom het collectieve misdrijf is begaan, in aanmerking dient genomen te worden, zal er rekening moeten worden gehouden

met de groote moeielijkheid om bewijzen te vinden voor de misdaden der massa en het geringe vertrouwen, dat speciaal hier de getuigen verdienen.

Geldt dit naar onze meening dus voor begane delicten, welke noch gewild noch gepremediteerd, maar het onverwacht product zijn van toevallige opwinding en plotselinge meesleeping der menigte (2°), thans moet worden stilgestaan bij hetgeen we kortweg delicten noemden, die gewild en voorbedacht zijn van het begin af door hen, die ze in vereeniging hebben bedreven (1°). In het bijzonder behooren hiertoe de zuiver sectarische delicten. Tusschen deze en de delicten der menigte bestaat als regel een belangrijk, zoo niet principieel verschil. De misdadiger, meegesleept tot excessen door het geweld en de drift der menigte, wist niet, voordat hij zijn misdrijf beging, dat hij het begaan zou, terwijl de misdadiger-sectaris weet, alvorens te handelen, dat hij een delict begaan zal en welk delict. Hier heeft men steeds te doen met een georganiseerde collectiviteit, waarvan het min of meer sectarisch, min of meer immoreel, min of meer crimineel doel reeds bij de toetreding tot de collectiviteit, het crimineele der handeling reeds bij het begin daarvan vaststaat. De sterkst gemarkeerde vorm is hier natuurlijk de, voor den tegenwoordigen tijd niet zoozeer als vroeger meer belangrijke, misdadigersassociatie, bende, enz. Dit is uit den aard der zaak de duidelijkste vorm van georganiseerde crimineele collectiviteit. De andere pool wordt gevormd door de delicten van leden eener secte met zeer ideëel doel. Over het geheele gebied der georganiseerde crimineele collectiviteit, van de eene pool tot de andere, blijft echter dit gelden: niettegenstaande het tevoren vaststaan van het doel — dit zij dan crimineel of ideëel —, kan ook hier de invloed der collectiviteit — anders van aard dan de menigte, dus ook anders in hare beïnvloeding — worden in aanmerking genomen. Waarin hier overeenstemming met de delinqueerende menigte kan worden gevonden, is dit: dat ook hier de aansprakelijkheid van *meneur* en *mené* zal dienen te worden vastgesteld, dat ook hier onderscheid zal kunnen worden gemaakt naar gelang van karakter van delinquent en groep waartoe hij van huis uit behoort, dat ook hier

het motief in aanmerking moet komen. Hier geldt echter niet, dat de collectiviteit alleen door een aandoenlijke gebeurtenis in het leven is geroepen, hier is een vast vooropgesteld doel, zij het dan dat bij de bepaling daarvan, evenzeer als bij de uitvoering, de daaruit voortvloeiende handelingen, aandoenlijkheid, hartstocht, suggestieve invloed in vele gevallen hun rol blijven spelen; doch steeds is er een bekend, vast vooropgesteld doel. Hier geldt verder niet, dat de collectiviteit geen drager van haar toebehoorende rechtsgoederen kan zijn. Voorzoover hier van rechtspersoonlijkheid sprake kan zijn — bij zuiver crimineel of immoreel doel is dit natuurlijk uitgesloten — kan ten slotte de collectiviteit hier zelf object van strafrechtelijke reactie zijn. Ten onzent bestaat hiervan anderhalf positiefrechtelijk voorbeeld. Volledig voorbeeld vormt de bepaling van rijksfiscaalrecht, artikel 13 der wet van 4 April 1870 S. 61, hetwelk de vennootschappen en reederijen aansprakelijk stelt voor de daden van hare bestuurders, boekhouders, bedienden, arbeiders, knechts of andere personen in haren dienst op den voet van art. 231 der algemeene wet van 26 Augustus 1822 (S. 38), met betrekking tot alle overtredingen van de wettelijke bepalingen omtrent den in-, uit- en doorvoer en de accijnzen. Het dubieuse, dus halve, voorbeeld is het even bekende als voor wat betreft de quaestie der strafrechtelijke aansprakelijkheid onduidelijke artikel 10 der wet van 22 April 1855. Duidelijk strafrechtelijk karakter van de ontbinding van een vereeniging hebben § 37 der Oostenrijksche wet van 9 April 1873 n°. 70 en § 79 der Duitsche wet van 1 Mei 1889. De New-York Penal code (chapt X—XIII) kent naast individueele strafrechtelijke verantwoordelijkheid van directeuren en anderen ook die van handelscorporaties. In het bijzonder leveren ook sommige wetgevingen betreffende de Pers voorbeelden (Oostenrijk, Spanje, Rusland). Het karakter der door de georganiseerde collectiviteit te begane delicten zal natuurlijk steeds eigenaardig zijn. Terwijl bij de oervolken de gemeenschap aansprakelijk kon worden gesteld voor de meest verschillende misdrijven, die inderdaad slechts door menschen kunnen worden begaan, kan hier slechts aan zeer enkele vormen van delicten worden gedacht. Misdrijven, die een indivi-

dueele menschelijke qualiteit vereischen, zijn hier uitgesloten. In het bijzonder ligt aan de delicten, waarvoor de collectiviteit zelf aansprakelijk kan worden gesteld, ongehoorzaamheid, niet-voldoen aan door haar zelf of door den Staat gestelde normen, ten grondslag.

Naast de gevallen onder 1°. en 2°. bedoeld, zijn er eindelijk nog (3°.) begane delicten, die vaag gewild en gepremediteerd zijn, maar toch in de uitvoering de bedoeling der daders voorbijstreven. Dit zijn dan de misdrijven, die psychologisch het midden houden tusschen misdrijven van de secten en misdrijven der menigte en dienovereenkomstig moeten worden beoordeeld. (52)

§ 5.

Collectieve psychologie en staatsrecht.

Uit den aard der zaak kwamen wij boven reeds ongemerkt tot het verband tusschen collectieve psychologie en *staatsrecht*, in het bijzonder wat betreft de prioriteit van recht of Staat, en het niet noodzakelijk analogische van overheidsgedraging en recht. Evenzeer als wat het eerste betreft de meest uiteenloopende zienswijzen naast elkaar bestaan blijven, zij het dan dat men enkele voorbeelden kan aanvoeren, zooals wij deden, waaruit aannemelijk te maken is dat voor het vestigen van recht het vooraf bestaan van staatkundige verhoudingen niet steeds een vereischte is, ontbreekt ook omtrent het niet noodzakelijk analogische tusschen recht en overheidsgedraging universeele overeenstemming. Het is volkomen waar, dat zoowel de vertegenwoordigers van de organische als van de anorganische staatsopvatting het er over eens zijn, dat de grondslag der staatspersoonlijkheid de staatswil is. Op de vraag of de door de volkspsychologie bij een geestelijke gemeenschap erkende gemeenschapswil datgene zijn kan, wat de rechtswetenschap onder staatswil verstaat, antwoordt de organische staatstheorie bevestigend. Gierke wijst o. a. als substantie van den Staat den algemeenen wil aan, terwijl hij den Staat zelf als een vorm van menschelijke gemeenschap verklaart en de realiteit dier

gemeenschap op de wezenlijke geestelijke wisselwerkingen tusschen de individuen grondvest, zonder welke de mensch als ζῶον πολιτικὸν heelemaal niet denkbaar is. De gemeenschap, waarvoor de volkspsychologie het bestaan van een gezamenlijken wil aanneemt, kan echter nooit de Staat, of liever het staatsvolk zijn. Het is een geestelijke gemeenschap, die slechts in zooverre bestaat, als door werkelijke geestelijke wisselwerking een reëele geestelijke band bestaat; zij is de Maatschappij in tegenstelling tot den Staat, een volkspsychologische en sociologische, geen juridische eenheid. Een groote fictie is het, wanneer men het staatsvolk als een gemeenschappelijken wil produceerende geestelijke gemeenschap in den zin der volkspsychologie aanduidt. Want juist van volkspsychologisch standpunt uit doet het staatsvolk zich absoluut niet als een eenheid kennen; zeer zeker, het is een organische massa, maar tevens is het een georganiseerde massa, bestaande zoowel uit groepen en klassen (aggregaten) als uit individuen (atomen); maatschappelijk is het in talrijke gemeenschappen verdeeld. In nationale, religieuse, wetenschappelijke gemeenschappen moge het tot een gemeenschapswil komen, niet in een staatsverband. Staat en maatschappij kan kwalijk geïdentificeerd worden. De maatschappij bevat een rij van meer of minder georganiseerde vereenigingen, die de Staat eenvoudig maar haar gang moet laten gaan, of waartegenover hij nu eens regelend, dan beschermend, soms ook met reserve moet optreden. Gebruiken, zeden, zedelijkheid, die de maatschappij vaak ook als zoodanig kent, heeft de Staat slechts te erkennen, niet te beheerschen. Deze krachten van maatschappelijk fatsoen en dergelijke, verbonden met alle betamelijkheidsgevoelens en neigingen die in de maatschappij een rol spelen, zijn cultuurwaarden van hooge orde. Men mag ze zeker niet tot iets absoluuts stempelen; integendeel kan men soms zelfs juist zedelijk handelen, door de een of andere zede niet te volgen, in het algemeen echter zal gebruik en zede een wezenlijke breidel zijn, om het buitensporige individualisme aan banden te leggen en het cynische egoïsme te bestrijden. Tegenover alle deze samenwerkende krachten behoort de Staat met zijn macht op den achtergrond te blijven; hij vormt de vaste stelling, die de geheele

maatschappij te zamen houdt. Als een eenheid doet het staatsvolk zich dus, al is het een organische massa, nog allerminst kennen; in een staatsverband komt het nog niet tot een gemeenschapswil. De wet en de daarop berustende werkzaamheid der staatsorganen kan daarom ook niet als gezamenlijke wil van het staatsvolk gelden. De door de meerderheid van het Parlement aangenomen en door den vorst gesanctioneerde wet is staatswil, zonder dat de wil van het staatsvolk daarbij nog in werkzaamheid komt; is ook dan staatswil, wanneer zij ook nog zoo zeer tegen den zoogenaamden volkswil indruischt. Dat de meerderheid der Parlementariërs en hunne wilsuiting identiek zou zijn aan het gezamenlijke staatsvolk en deszelfs wil, is een juridische fictie, die van het standpunt der psychologie onhoudbaar is.

In meerdere of mindere mate, naar gelang van velerlei, moet dus de wilsuiting van het Parlement, de wet, een soort heerenrecht tegenover het denkbare volksrecht zijn. En de ervaring van de verschillende landen wijst ook uit, dat het parlementaire recht heerenrecht is. Ongelijk had Rousseau niet toen hij zei, dat een door vertegenwoordigers geregeerd volk slechts op het moment der verkiezing vrij is: de parlementaire meerderheid is namelijk heer en meester. Van af het moment dat een bepaalde meerderheidspartij de overwinning behaald heeft, krijgt zij in den Staat reeds een organische plaats.

Men voelt den strijd, die tusschen het recht, dat onpartijdig zijn wil, onpartijdigheid niet alleen bij den rechter maar ook bij den wetgever vooropstelt, en tusschen dezen parlementairen wetsproducent, met een neiging tot partijdigheid, bestaat. Die tegenstelling tusschen partijwet en onpartijdig recht is vergeleken (53) met die, welke Marx in de opeenvolging van goederen en geld in het verkeer opstelde. In het normale verkeer volgen goederen, geld, goederen; dan is ruil het doel. Doch wanneer de volgorde is geld, goederen, geld, dan gaat het niet om den aard of de soort, maar om de hoeveelheid, om *meer* geld. Zoo kan men ook tweeërlei volgorde bij wet en recht onderscheiden. Vooreerst recht, wet, recht. Dit beduidt dan het volgende: Uit de levensverhoudingen van een volk heeft zich een recht ontwikkeld; om het bekend

te maken, inbreuken te voorkomen, wordt een wet gemaakt, die weer aanleiding kan zijn tot verdere ontwikkeling; is door verandering in verhoudingen, opvattingen, nieuw recht ontstaan, dan is het weer tijd om het opnieuw in wetsvorm te gieten; zoo gaat de ontwikkeling langzaam maar in verband met het volksleven zijn gang. Doch het andere schema luidt: wet, recht, wet. Dat is dus dat een wet gemaakt wordt, opdat een daaraan beantwoordende verkeersregeling ontstaan zou en, wanneer zij ontstaan is, wordt weer een wet gemaakt. Waarvoor is die eigenlijk noodig? De sociaalpsychologische verklaring daarvoor is deze, dat de wet, die een regeling in het belang van den wetgever zelf, zijn partij of klasse, wil invoeren, een bepaalde maat niet moet overschrijden; gaat ze te ver, dan kwetst ze te groote belangen, dringt niet in het volk door, wekt tegenstand op en mist haar werking. Wordt met een en ander wel rekening gehouden, dan kan de wetgever rustig weer verder gaan met rechtsvorming. Het doel is dus duidelijk: wordt het recht door de wet gemaakt om dan opnieuw tot wet gemaakt te worden, dan is het doel het scheppen van bevoorrechting.

Wanneer zulks geschiedt, draagt tot dit eigenaardig karakter der parlementaire wetten nog deze bijzondere omstandigheid bij, dat — lucus a non lucendo — het parlement namelijk wel eens ophoudt de plaats te zijn waar men in werkelijken zin beraadt. Niet dat men van de hooge vergadering denken moet, dat er niet gepraat zou worden, doch de debatten zijn dikwijls formaliteit, hebben overeenkomst met de laatste zitting van een middeleeuwsch strafproces: alles is tevoren reeds in de partijvergaderingen besloten.

De eigenaardigheid van het parlementaire stelsel uit zich in niet geringe mate in de afhankelijkheid van de uitvoerende macht van het Parlement. Men behoeft nog niet aan Amerika te denken, waar bij wisseling der meerderheid ook het geheele ambtenarencorps pleegt te wisselen, ook elders vertoonen zich daarvan de schaduwzijden, o. a. in den vorm van partijdige benoemingen, die, in het bijzonder wanneer zij belangrijke ambten betreffen, tot verzwakking van het rechtsgevoel bij het volk

kunnen aanleiding geven. Van het standpunt van het recht, dat onbevangen rechtsgevoel verlangt, is dit absoluut te veroordeelen. Terwijl het recht een organisatie van eendrachtig samenwerken en samenleven wil zijn, ligt echter in de consequentie van het partijleven een strijdorganisatie ten grondslag, een verscherping van alle aanwezige tegenstellingen, om dezelve voor de differentiatie van het volk in partijen te gebruiken. Men behoeft geen sterke ervaring te bezitten, geen zwartkijker te zijn, om toe te geven, dat het parlementarisme een systeem van oneerlijkheid, leugen en corruptie kweekt. Feiten worden valsch of verkeerd, eenzijdig, onvolledig verteld, verkeerde gevolgtrekkingen worden gemaakt in de juiste, doch vaak op misbruik van kennis der volkspsyche berustende veronderstelling, dat de lezers en toehoorders niet of niet goed controleeren. Kwade hartstochten worden in de volksziel opgewekt of opgevoerd. Stelselmatig wordt naar voren gebracht wat de menschen verdeelt en vervreemdt, opdat zij maar geen andere aanhankelijkheid hebben zouden dan voor de partij, daar toch iedere andere liefde de aanhankelijkheid voor de partij zou kunnen verstoren. Het is kortzichtig en onrechtvaardig, een en ander uitsluitend of voornamelijk menschen te verwijten, alleen te spreken van middelmatigheid en erger bij de aanduiding van sommige afgevaardigden. Want zelfs wanneer zij allen de besten, braafsten, kundigsten waren, zou het parlementarisme nog verre van volmaakte resultaten opleveren. Het „Senatores boni viri, senatus autem mala bestia" moge te sterk zijn, waar is het, dat wel wiskundig, niet staatkundig de vereeniging van vele, zelfs intelligente menschen een intelligent geheel oplevert. Vele soorten collectiviteiten halen, niet steeds in dezelfde mate en op dezelfde wijze, doch wèl steeds ietwat de intellectueele waarde der te nemen beslissing naar beneden. Hoe gecompliceerder de collectiviteit, hoe meer bovendien de resultaten van den gemeenschappelijken arbeid van onverwachte, aan het effect gedisproportioneerde omstandigheden afhangen. Een woord, een gebaar, een beweging veranderen plotseling de neigingen eener vergadering, de geweldige aanstekelijkheid van een emotie verandert in een oogenblik veler meening, leidt vaak af en veroorzaakt een intel-

lectueele afdwaling. Daardoor is het resultaat van een vergadering dikwijls van geheel andere waarde en geheel en al verschillend van het resultaat dat de werkzaamheid der geïsoleerde individuen geven zou. In het bijzonder geldt dit voor parlementen, die toch door de wijze waarop ze zijn samengesteld en waarop zij hunne beslissingen nemen, twee phasen van collectieve psychologie in zich vereenigen: want niet alleen de stemmen der afgevaardigden zelf, maar evenzeer hunne verkiezing zijn onderworpen aan het collectief psychisch toevalspel, afhankelijk van de werking van het vaak door redevoeringen en persbeïnvloedingen te behalen succes. Wanneer men dus ten deele gerechtigd moge zijn tot ergernis over de vaak onbeduidende persoonlijkheden, die tot lid eener vertegenwoordiging worden gekozen, doet men onrecht zich, verwijtend, uitsluitend tot de kiezers te richten. Niet alleen bij hen, evenzeer bij het bedriegelijk collectief psychisch middel ligt de fout.

Hier is het de plaats niet, de middelen aan te geven die een en ander in meerdere of mindere mate keeren kunnen. Vooral in het volgende hoofdstuk zal daarover worden gesproken. Op het gebied van het staatsrecht vallen evenwel een drietal instituten, die, ten deele tot die middelen kunnende gerekend worden, anderdeels er weer toe kunnen bijdragen de gewraakte euvelen in de hand te werken. Wij bedoelen het kiesrecht, de vrijheid van vereeniging en vergadering, en de meenings-, respectievelijk persvrijheid.

Het is niet noodig te vermelden, dat bij dezelfde bevolking een geheel ander resultaat te voorschijn komt, al naarmate de voorwaarden van het kiesrecht anders zijn, al naarmate men de kiezers indeelt, of men ze in een kiescorps samenvat of in verschillende scheidt en zoo ja, welke; of men eenvoudig of meervoudig stemrecht geeft, hoe men de districten afgrenst, hoevele afgevaardigden men voor elk district bestemt, of men openbaar of in het geheim, onmiddellijk of door kiesmannen stemmen laat, enz. Het kiesrecht, dat onder sommige omstandigheden zelfs de minderheid tot meerderheid maken kan, bepaalt in ieder geval de samenstelling van het parlement. Veelal vindt men kiesrechtregelingen, die men in hare gekunsteldheid, onnoodige verwikke-

lingen en willekeurige afgrenzingen niet verklaren kan, zonder daarbij in het oog te houden, dat ze als politiek machtsmiddel naar de verhoudingen van land en tijd worden aangewend. En wat de toepassing betreft, ziet men overal, dat honderden jaren kultuur bij een verkiezingsstrijd niets meer hebben opgeleverd dan een zwakken uiterlijken schijn van fatsoen, daar bij een eenigszins meer dan gewone prikkeling der hartstochten of zelfzucht, de mensch daarbij nog steeds zijn dierlijke instincten doet kennen en de meest weerzinwekkende practijken worden toegepast. En toch komen uit zulk een strijd de volksvertegenwoordigers te voorschijn.

De tegenwoordige Staat bedient zich op ruime schaal van het vrije associatiewezen, erkent het recht zich te vereenigen en te vergaderen, hetwelk de politiestaat niet geduld had. Vele vereenigingen beoogen doeleinden, die met die van staat en gemeenten concurreeren. De tegenwoordige Staat vreest hare mededinging niet meer, maar gebruikt ze, omdat hij weet, dat het vrije vereenigingswezen krachten doet ontstaan, die hij zich daarbuiten moeielijk zou kunnen verschaffen. Ook dient het daarvoor, den groei der bureaucratie, die door de toeneming der staats- en gemeentelijke bevoegdheden ongeschikt wordt en dreigt zich in partijheerschappij op te lossen, iets te verminderen. Het vrije vereenigingswezen, dat vaak ook in afwachting dat verschillende werkzaamheden door de openbare administratie worden overgenomen, een noodzakelijke aanvulling van de werkzaamheid der administratie geworden is, roept langzamerhand vaste rechtsvormen in het leven, o. a. die betreffende subsidieering, concessies, bevoordeeling op belastinggebied, rekening en verantwoording, enz. In meerdere of mindere mate doet zich bovendien de noodzakelijkheid gevoelen, ook die soort wetsbepalingen in het leven te roepen, die aan de, uit de keerzijden van het vereenigingsleven voortkomende, collectief-psychische (soms psychopathologische) verschijnselen, de vaak meesleurende kracht van het in gemeenschap zijn, de aandacht wijden.

Dat ook het derde instituut, hetwelk wij noemden, de vrijheid van meeningsuiting, resp. persvrijheid, zoowel voor- als nadeelig

kan werken, wordt hier voorloopig pro memorie vermeld. In ons volgend hoofdstuk zal, evenzeer als op andere punten die hier worden aangestipt, ook daarop nader worden teruggekomen. (54)

§ 6.

Collectieve psychologie en procesrecht.

De individueele psychologie moge vooral door het nieuwe licht, dat zij omtrent de waarde van getuigenissen bracht, aan *het procesrecht* (zoowel burger- als strafrechtelijk) diensten bewezen hebben, evenzeer is de collectieve psychologie ook voor dit deel van het recht van belang. Zoo straks zal ons dit, in aansluiting aan hetgeen op het gebied der nieuwere getuigenisvorschingen ligt, blijken. Tevoren echter iets over leekenrechtspraak. De voordeelen zoowel als de nadeelen dezer instelling liggen toch voor een belangrijk deel op collectief-psychologisch terrein. In verband met Jury werd zelfs door Ferri, zooals we boven in herinnering brachten, het eerst over collectieve psychologie gesproken. Denken we vooreerst aan het volhardingsmoment van het leekenelement; terwijl daar veel aan de overlevering gehecht wordt, komt b.v. het formeele recht in miscrediet, waar het met ingewortelde zeden, gebruiken of oude gewoonten in strijd geraakt. Daartegenover staat het stemmingselement; door de ontroerende gebaren van beklaagde, de oratorische gaven van den verdediger, de politieke stroomingen, opwindende dagbladartikelen, confessioneele vooroordeelen laat men zich op een dwaalspoor brengen. Bovendien wordt gezegd, dat de beraadslagingen der juryleden door de debatten in de jurykamer meer geschaad dan gebaat zouden worden. Het oordeel der meerderheid zou immers door werking van suggestie en overreding vertroebeld worden. Omdat de geheele quaestie der leekenrechtspraak nooit geheel buiten die der beroepsrechtspraak om begrepen kan worden, verdient het aanbeveling, al wordt ook leekenrechtspraak wel nooit anders dan als pluraliteit gedacht, aan het belangrijke geschilpunt te herinneren, dat zich op het gebied der rechtspraak door juristen voordoet: alleenrechtspraak

of collegiale rechtspraak. Het collegiale stelsel heeft de strekking om de individualiteit uit te schakelen en door onpersoonlijkheid te vervangen; voordeel van individualiteit, van persoonlijke werkzaamheid is, dat het de krachten en vermogens doet toenemen, terwijl daarentegen bij gemeenschappelijke werkzaamheid de neiging bestaat om elkander te steunen; doch aan den anderen kant kan willekeur er het gevolg van zijn, die evenwel weer wordt bedwongen door het juist bij den unicus judex als regel te verwachten sterke verantwoordelijkheidsgevoel, hetwelk daarentegen bij een veelheid van menschen, die als eenheid moeten handelen, als regel niet gelijk is aan het verantwoordelijkheidsbesef van den beste hunner; daarom is ook zwakte niet zoo licht bij den niet door anonymiteit gedekten unicus te verwachten als bij een college. Dat er zich nu, in verband met wat men snel en goedkoop recht noemt, in het algemeen een streven openbaart in de richting van den unicus (ten onzent b.v. verruiming van bevoegdheid van den president in référé, van rechter-commissaris en van kantonrechter) mogen we slechts ten deele als argument pro laten gelden, daar ook het zeer weinig principieele, financieele argument daarbij een woordje meespreekt. Wel mag gelden, dat men gemakkelijker een kleiner dan — voor bezetting der colleges benoodigd — grooter aantal zeer geschikte rechters vindt. Als sterk argument voor collegiale rechtspraak geldt daarentegen, dat beraadslaging, wrijving van gedachten veel voordeel hebben kan, waartegenover echter staat dat, voordat de rechter zijn taak te vervullen krijgt, die wrijving van gedachte er vaak reeds geweest is, n.l. het algemeene debat in de litteratuur en het bijzondere debat in schriftelijke stukken of pleidooien. Afweging van de argumenten pro en contra zou voor ons derhalve de schaal stellig naar den kant van den unicus — bij sommige colleges maakt toch reeds één rechter het concept-vonnis — doen overslaan, ware het niet dat er nog zoo iets bestond als de quaestie van het vertrouwen van het publiek. Niet dat het zoo zeker is, dat dit meer waarde hecht aan collegiale rechtspraak en niet dat, ware dit wel het geval, de zaak o. i. per se ten gunste daarvan beslist moest worden, doch waar het nog quaestieus is of het publiek zich b.v. gaarne

den kantonrechter tot arbiter kiest (naar art. 43 Rr.), of het liever één dan meer scheidslieden heeft, of het evenveel waarde hecht aan het door één als door meerderen verstrekt rechtskundig advies, is de quaestie van het vertrouwen van het publiek nog een totaal onbekende. Met meerdere exactheid zou het geschilpunt, unicus of college, dus eerst kunnen worden beslist, wanneer b.v. langs den weg der enquête of het experiment onderzoek in die richting had plaats gehad. Die mogelijkheid bestaat zonder twijfel; een dergelijk onderzoek schijnt zelfs gemakkelijker dan dat naar de meer of mindere suggestibiliteit der rechters onderling. Voor wat de juryleden betreft — om daarop terug te komen — zeiden we reeds, zou het oordeel der meerderheid juist door suggestieve werking en overreding vertroebeld worden. Onmiddellijke uitspraak van elk individueel zou, naar men dacht, de waarheid meer nabij komen, dan het resultaat van een wijd uitgesponnen meeningswisseling. De quaestie is van te meer beteekenis, waar, zooals in het Engelsch-Amerikaansch proces, zoowel veroordeeling als vrijspraak unaniem zijn moet en een nieuwe behandeling begonnen kan worden, wanneer de twaalf juryleden het niet eens zijn geworden. Door Münsterberg (55) werden nu experimenten betreffende de werking van discussie genomen en wel in dien zin, dat telkens 18 man een feit eerst te beoordeelen, dan daarover te beraadslagen en dan opnieuw te beoordeelen hadden. Daarvoor werden groote kartons gebruikt, waarop 90 tot 110 onregelmatige, uit papier gesneden vormen in volkomen willekeurige orde geplaatst waren. De proefpersonen hadden te onderscheiden of de bovenste kaart een grooter, gelijk of kleiner getal vormen bevatte dan de onderste. Ieder schreef zijn opinie neer, die dan door handopsteken bleek. Daarop begon een discussie van 5 of 10 minuten, waarin de meest verschillende gezichtspunten werden aangewend om de anders oordeelenden te overreden en door argumenten naar zijn eigen zijde over te halen, gevolgd door een even sterke tegenargumentatie. Daarop volgde een tweede stemming, die weer eerst door ieder individueel neergeschreven en dan door handopsteken meegedeeld werd. En eindelijk een verdere periode der discussie met daarop volgende laatste stemming. Nu bleek, dat bij het eerste

opschrijven slechts 51 °/₀ van alle meeningen juist waren. Te vermelden valt, dat het verschil tusschen de beide kaarten opzettelijk zoo klein genomen was, opdat de beslissing wezenlijke moeilijkheden bood en dat, daar steeds 3 mogelijkheden van beslissing zich voordeden, grooter, kleiner of gelijk, tegenover de eene juiste meening steeds twee verkeerde beslissingsmogelijkheden stonden; geheel overeenkomstig daaraan, dat bij de juryrechtspraak niet alleen schuld en onschuld, doch ook verzachtende omstandigheden ter keuze staan. Werden nu vóór de discussie bijna evenveel juiste als onjuiste meeningen geuit (immers 51 °/₀), na de laatste stemming bleek, dat 78 °/₀ juiste meeningen geuit waren. De discussie had derhalve bewerkt dat 27 °/₀ meer juiste beslissingen genomen werden dan toen de enkele aan zich zelf overgelaten was. De uitvoerige zelfwaarnemingen, die de proefpersonen later steeds moesten opschrijven, toonden aan, dat ook hier de suggestie-invloeden niet uitbleven en zoo ongeveer alle factoren in werking stelden, die bij de jury voorkomen. En toch is in dit geval dat resultaat zoodanig, dat het volgens de meening van Münsterberg sterk voor het instituut der 12 *mannen* spreekt. Daarom met den nadruk op *mannen*, omdat een met vrouwen genomen proefneming ditzelfde resultaat niet gaf. Hier bleef namelijk voor en na de discussie het aantal juiste meeningen 45 °/₀, wat niet zeggen wil dat er geen veranderingen kwamen, doch dat in 19 °/₀ der gevallen de meeningen verwisselden, even dikwijls naar den verkeerden als naar den juisten kant. Waaruit Münsterberg de gevolgtrekking maakt, dat de vrouw voor jury-werkzaamheid minder geschikt zou zijn dan de man. Wij zullen ons daarover geen oordeel aanmatigen, moeten evenwel principieel bezwaar maken tegen de wel wat vlugge conclusie omtrent de deugdzaamheid van het geheele instituut uit deze, o. i. niet geheel en al zich bij de werkelijkheid aanpassende en door Münsterberg trouwens eigenlijk alleen maar voor wat betreft de werking der discussie genomen proeven getrokken. Men zal dit erkennen, wanneer men bedenkt, dat deze proefpersonen zeer zeker de suggestie hunner onderlinge wisselwerking, daarentegen allerminst de veel grootere suggestie der terechtzitting ondergingen. Bedenken we toch, dat

de gemiddelde leek, zoowel wat feitelijke als wat rechtskennis betreft, zich ver beneden Openbaar Ministerie en advocaat voelt staan; de suggestie die daarvan uitgaat, is van meer dan gewone beteekenis. Men zegge nu niet, dat juist de inwerking dier twee tegengestelde suggesties het evenwicht weer herstelt; dit *kan* voorkomen, doch kan evenzeer falen; soms kan de eene suggestie verre de andere overtreffen, en evenzeer de som van beide suggesties den man geheel en al op een dwaalspoor brengen. Om deze reden alleen reeds — misschien ook zijn bovendien de verschillen tusschen de objecten bij proef en die in de werkelijkheid te groot — mag o. i. wat uit de proef bleek allerminst tot eenigerlei gevolgtrekking omtrent jury-rechtspraak leiden. Toch blijft het initiatief natuurlijk belangrijk; men kan waarlijk van de jonge experimenteele psychologie niet verlangen, dat zij de oude rechtswetenschap direct omtoovert. Elke kleine, rustige schrede vooruit op den weg naar meerdere exactheid moet dankbaar worden aanvaard. Zou men voorloopig misschien nog geneigd zijn te zeggen, dat de individueele psychologie vooral op grond der suggestieve invloeden zich eerder tegen deelname van het leekenelement aan de rechtspraak uitsprak, wellicht zou men ook sterke argumenten kunnen aanvoeren voor de stelling dat de collectieve psychologie er voor pleit. In de leeken ziet het volk steeds in zekeren zin zijn vertegenwoordigers; aan de uitspraak waaraan deze hebben meegewerkt, zal het als regel grooter waarde hechten; medewerking van het volk kan voorts in volkskringen inzicht in de hooge en strenge opvatting van den beroepsrechter en grooter vertrouwen in de rechtspraak brengen; omgekeerd kan gunstige werking op den beroepsrechter er het gevolg van zijn. Exacte gegevens omtrent een en ander missen wij echter nog totaal. De mogelijkheid is echter allerminst uitgesloten dat, in vervolg op het reeds vermelde initiatief, psychologen den weg zullen weten te vinden om, door een juist aanpassen aan de realiteit eener leekenrechtspraak, op experimenteele wijze de gegevens voor hare meerdere of mindere waarde te verschaffen. (56)

Thans een en ander omtrent het verband tusschen collectieve psychologie en de waarde van getuigenissen. In het voorbijgaan

werd, in het begin van dit hoofdstuk, reeds gewezen op het bestaan der gewoonte een voorwerp of verschijnsel op een bepaalde manier waar te nemen, en elders werd gewaagd van wetenschappelijk vast te stellen gelijkvormigheden, welker bestaan in ver van elkaar gelegen tijden en volken betreffende zeer heterogene quaesties zijn aan te toonen. We komen daarop hier even terug. Zoo verzamelde de geschiedschrijver Beloch opgaven over den leeftijd van gestorven personen, uit de in het Corpus inscriptionum latinarum voorkomende grafschriften uit het eerste, tweede en tiende gewest van Italië. De leeftijden, welke de oude Romeinen op die graven schreven, waren niet precies zoo als die op onze kerkhoven, doch berusten als regel op ruwe schatting. Nu heeft Dauber vastgesteld, welke eindcijfers op deze gedenkteekens het veelvuldigst voorkomen. Daarmee vergeleek hij de veelvuldigheid der eindcijfers, welke de evenzeer zeer ruwe ouderdomsopgaven bij de volkstelling in den grootendeels uit negers bestaanden Staat Alabama in Amerika aan het licht brachten. Met deze resultaten vergeleek Bauch de eindcijfers der waarden, die we krijgen, wanneer we door vele personen afstanden, die brokstukken van decimeters lang zijn, in centimeters en millimeters laten schatten. Onderstaande tabel vertoont de resultaten.

	Romeinsche graven.	Afstandschatting in cm. en m.m.	Volkstelling in Alabama.
Veelvuldigst eindcijfer	0	0	**0**
daarop volgt	5	5	**5**
„ „	8	8	**8**
„ „	2	2	**2**
„ „	3	3	9
„ „	7	7	3
„ „	6	6	**6**
„ „	4	4	**4**
„ „	9	9	7
„ „	1	1	**1**

We zien daaruit vooreerst, dat de veelvuldigheid der eindcijfers van de ouderdomsopgaven op de Romeinsche grafschriften met de

meest algemeene uitkomsten der bevolkingsstatistiek slecht harmonieert en dat b.v. de opvallende voorkeur voor het eindcijfer 0 en de oogenschijnlijke verwaarloozing van het eindcijfer 1 met eigenaardige liefhebberijen voor bepaalde getallen moet samenhangen. We zien verder het hoogst merkwaardige feit, dat de heden ten dage bij het schatten van afstanden, die brokstukken van decimeters lang zijn, bij voorkeur gekozen eindcijfers van centimeters en millimeters, precies verloopen als de eindcijfers der ouderdomsopgaven op de Romeinsche graven, en voor $^7/_{10}$ verloopen als de eindcijfers der ouderdomsopgaven bij de volkstelling in Alabama. Het nut van een en ander voor de verklaringen van getuigen, die op objectieve grootheden, maten of korte tijden betrekking hebben, is nu vooral deze: de aandacht te vestigen op het feit, dat een groot deel der getuigenverklaringen eensluidend kan zijn en desalniettemin, objectief beschouwd, onjuist. Zoo bleek dan ook uit voorbeelden o. a. dat, bij het vertoonen van een beeld, 42 °/₀ der jongens en 20 °/₀ der meisjes een appelboom een eik noemden en dat een spaandak door 60 °/₀ der jongens als een stroodak werd aangeduid. Het is van te meer belang op dezen vorm van gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren bijzonderlijk de aandacht te vestigen, omdat het is voorgekomen, dat personen feiten, waarvan de uitkomsten uit een proef werden voorgelegd zonder de feiten zelf te kennen, tot absoluut verkeerde inzichten omtrent die feiten kwamen, omdat ze de mogelijkheid van zeer goed overeenstemmende en desalniettemin verkeerde verklaringen niet overwogen hadden. Merkwaardig is het volgende geval. Eenige jongens kegelden, toen een onbekende jongen voorbijging; ze riepen hem aan, of hij mee wilde spelen; de jongen antwoordde niet, maar liep door; de jongens hielden dit voor lompheid en scholden hem uit; alle getuigen verklaarden later, dat de jongen zich toen zou hebben omgedraaid en een vloed van scheldwoorden teruggeroepen, waarom zij den vreemden jongen hadden mishandeld; later bleek, dat de jongen noch de scheldwoorden gehoord, noch teruggescholden had, want hij was doofstom. Met het feit op zich zelf, dat de grootste overeenstemming van getuigenverklaringen nog niet hare juistheid bewijst, is rechtspraak en wetenschap echter

wel zeer matig gediend. De psychologie heeft verder tot taak de gronden na te vorschen, waaruit overeenstemmende en verkeerde getuigenverklaringen ontstaan. Kent de jurist die, dan zal hij telkens, wanneer het overeenstemmende getuigenissen betreft, de vraag kunnen beantwoorden of de overeenstemmingen door het feit of door andere factoren bepaald zijn moet of kan. Voorloopig mag men reeds aannemen, dat de gewoonte en de geneigdheid op het ontstaan van overeenstemmend-verkeerde getuigenverklaringen invloed hebben. Over de gewoonte spraken we reeds. Als voorbeeld van de geneigdheid diene het volgende. Op zijn vraag: welk dorp westelijk van Würzburg ligt, kreeg Daube, behalve juiste en verschillend-verkeerde, 44 verkeerde doch groepsgewijs overeenstemmende antwoorden, n.l.: Heidingsfeld, Dürrbach en Gerbrunn, het meest Heidingsfeld, daarna Dürrbach en het minst Gerbrunn. Verder liet hij nu vele personen een geheel willekeurig dorp in de nabijheid van Würzburg opnoemen; toen bleek, dat deze zelfde plaatsen het meest genoemd werden en weer stond Heidingsfeld vooraan, daarop volgde weer Dürrbach en eindelijk kwam Gerbrunn. Hieruit blijkt, dat er zeker ook aanleiding is den invloed van de geneigdheid op het tot stand komen van overeenstemmende verkeerde getuigenissen aan te nemen.

Een zelfde soort gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren vertoont zich ook bij de door rechters aangenomen strafmaat. Dat de voorliefde van menschen voor bepaalde getallen, waaromtrent verschillende proeven het voorkomen verzekeren, zich ook in de strafmaat openbaren, blijkt immers o. a. uit verschillende buitenlandsche gegevens, die we daarom niet met die uit ons land kunnen aanvullen, omdat onze statistieken hoogstens alleen rubrieken van levenslang, 5 jaar of meer, 1—5 jaar, 6 maanden—1 jaar, beneden 6 maanden, kennen. Zeer duidelijk sprekend is het feit, dat zich in het jaar 1888 6970 personen in Engelsche tuchthuizen bevonden, waaronder 3034 tot 5 jaar (het minimum) 1 tot $6^1/_2$, 1022 tot 10 jaar, 1 tot 11, 6 tot 9, 240 tot 20, 3 tot 21 jaar veroordeeld waren. Misschien leveren soortgelijke ervaringen ook wel een argument tegen den vooruit bepaalden strafduur en voor den onbepaalden straftijd, die immers toch reeds zijn verdediging vindt

in het dikwijls zeer willekeurige der strafduurbepaling. Doch ook bij handhaving van den vooruitbepaalden strafduur doen die ervaringen de wenschelijkheid inzien om — waar, anders dan in onze wetgeving, daartoe aanleiding bestaat — door beperking van strafmaten, vermindering van trappen bij de straftoemeting den schijn van willekeur te vermijden.

De gelijkvormigheid waarop, mede onder den invloed van imitatie, vaak misdrijven herhaald worden, geeft somwijlen het middel tot ontdekking aan de hand. Men weet, dat b.v. na gepleegden kindermoord, niet alleen dikwijls weer kindermoord plaats heeft, doch na kinderworging vaak kinderworging, na vergiftiging vergiftiging volgt. Nu is ongetwijfeld imitatie van feiten niet steeds met voldoende zekerheid te onderscheiden van imitatie bij derzelver constateering, d. w. z. werkelijke imitatie van statistische; wanneer meerdere personen op gelijke wijze vermoorden, wordt dit imitatie van gevallen genoemd; wanneer echter bepaalde vormen eener ziekte of verwondingen, in een hospitaal jaren lang niet voorkwamen en dan plotseling in verschillende gevallen optreden — elk medicus kent de voorbeelden — noemt men dit verdubbeling van gevallen. Ligt daarin ongetwijfeld vaak een moeilijkheid, symptomatische en diagnostische waarde kunnen die gevallen toch in hooge mate hebben; zoo kunnen we vaak de eenige mogelijkheid voor een verklaring van een misdrijf of van de wijze waarop het begaan is vinden, wanneer we nagaan van waar een opwekking tot imitatie kan gekomen zijn. Zelfs kan soms een spoor van den dader worden gevonden, wanneer men het voorbeeld kent en dan verder naspeurt wie naar dit voorbeeld gehandeld kan hebben. (57)

§ 7.

Collectieve psychologie en volkenrecht.

Hoewel tusschen wijsgeerig en stellig recht principieel dezelfde verhouding op het geheele rechtsgebied bestaat, komt deze in het bijzonder op het gebied van *het volkenrecht* (58) op den voorgrond. Hier vooral werd het eerst wordend recht als reeds geworden

recht voorgesteld, hetgeen alleen op deze wijze kon geschieden, door het stellig recht onmiddellijk uit het rechtsbewustzijn af te leiden, terwijl inderdaad het geheimzinnig rechtsgevoel eerst langzaam tot rechtsbewustzijn aangroeit, zich eerlang openbaart als rechtsovertuiging, die rechtscheppende kracht ontwikkelt en het stellige recht in het leven roept. Ook het volkenrecht vindt zijn steun in sociaal-psychologische machten; dien steun ondervindt het echter eerst dan, wanneer de kracht zijner voorschriften zoodanig door sociaal-psychologische machten versterkt is, dat de verwachting gerechtvaardigd is, dat die normen in staat zijn tegen weerstrevende individueele motieven als beweeggronden van het handelen stand te houden. Ook hier is het dus noodig dat in een bijzonderen vorm, door een georganiseerden wil, deze machten tot uiting komen. De stem van het rechtsbewustzijn moet eerst worden verstaan, voordat het geoorloofd is het als rechtstreeks geldend voor te stellen; verstaan namelijk door de rechtvormende organen. Waar elders wetten zijn, komen hier gewoonten en verdragen er voor in de plaats. Het gemis eener internationale wetgeving wordt door tractaten aangevuld. Doch de gewoonte — veelal als eenige bron van het volkenrecht erkend — ontleent hier mede hare beteekenis aan het feit, dat zij de kracht der verdragen stut en ze tegen schennis verzekert. Zonder de kracht der gewoonte zou het volkenrecht ineenstorten.

De subjecten van het volkenrecht, de staten, zijn niet synoniem met natie. Ons begrip nationaliteit is toch niet eensluidend met staatkundig vereenigd volk; daarmee wordt een groep aangeduid, die zich door andere dan staatkundige banden van andere groepen onderscheidt. In de keus van natie of staat, als drager van internationale rechten en verplichtingen, kan men wellicht door een enkel historisch feit worden afgeleid ; zoo heeft b.v. de Italiaansche school indertijd, zij het onder den invloed van politieke drijfveeren, de natie in de plaats van den staat tot drager van internationale rechten en verplichtingen willen verheffen. Ook de kracht van partijen, standen, klassen, valt bij de beoordeeling van de collectieve wilsvorming allerminst te onderschatten. We wezen er boven reeds op hoezeer deze, van volkspsychologisch stand-

punt uit, een belangrijk woord medespreken. Over hunne beteekenis kan bovendien twijfel ontstaan, zoodra ze in verzet komen tegen het staatsgezag en een burgeroorlog doen ontbranden, als wanneer hun misschien de rechten van oorlogvoerenden kunnen worden toegekend. Het stellig volkenrecht kent echter geen andere subjecten dan de staten en statengroepen zelf, waaraan zich evenwel nog vragen vastknoopen als die naar het al dan niet souverein zijn van den staat, ontstaan nadat de mogelijkheid daarvan door de beroemde definitie van den staat, van den in ons eerste hoofdstuk genoemden Jean Bodin: „un droit gouvernement de plusieurs menages et de ce qui leur est commun *avec puissance souveraine*" was in het leven geroepen.

Van collectief psychologisch standpunt hebben twee van de grondrechten der internationale rechtspersonen in het bijzonder speciale beteekenis. Wisselwerking valt toch vooral te constateeren in het bolwerk van het internationaal recht, het recht op achting, dat den staat recht geeft door de regeering van een anderen staat te worden behandeld met den hem als lid der internationale gemeenschap verschuldigden eerbied en hetwelk zijn uitdrukking vindt in de vormen van het diplomatiek verkeer. Vervolgens in het recht op internationaal verkeer, m. a. w. het recht om met het buitenland in diplomatiek personen- en goederenverkeer te treden.

Kunnen uit den aard der zaak alleen staten (statengroepen), niet individuen (tenzij als orgaan van den staat), aan het volkenrecht direct rechten of verplichtingen ontleenen, het volkenrecht zou inderdaad wel zeer abstract en illusoir zijn, wanneer niet ook indirect, middellijk, door tusschenkomst van den staat, individuen daaruit rechten en verplichtingen konden verkrijgen. Zoo zijn o. a. uit de verdragen waarbij de slavenhandel werd afgeschaft, aan het nationale recht ontleende individueele rechten en verplichtingen ontstaan.

Doch niet alleen van de grondrechten, ook door middel van de afgeleide, secundaire rechten die in de talrijke politieke en sociale verdragen hun grondslag vinden, kunnen de individuen profiteeren. Wanneer men bedenkt dat onder de eerste soort vredes-, alliantie-,

garantie-, confederatie-, protectie-, onderwerpingsverdragen, onder de tweede soort handels- en scheepvaart-, landbouw-, nijverheid-, visscherij-, veeteeltverdragen, verdragen betreffende het telegraaf-, post-, spoorwegverkeer, openbare gezondheid, munt, maten en gewichten voorkomen, behoeft dit niet nader betoogd. Voor wat de laatst genoemde materie betreft, moeten wij echter even blijven stilstaan bij de wijze waarop regeling daarvan tot stand kwam. Men weet dat het tientallig stelsel van maten en gewichten, berustend op den wetenschappelijken grondslag van den meter of het tienmillioenste deel van het vierde van een aardmeridiaan bij decreet van 10 December 1799 in Frankrijk aangenomen, weldra in Italië, België en Nederland is ingevoerd en thans bijna algemeen domein is. Het is wel eigenaardig de voorgeschiedenis hiervan na te gaan, want daarbij komen zeer specifiek collectief-psychologische verschijnselen om den hoek kijken. Te midden van de onderzoekingen, die in den loop der 17e en 18e eeuw de afplatting der aarde geleerd hadden, kwam reeds de gedachte van een algemeen en onveranderlijke maateenheid op, waarvan het origineel in de natuur zelf gelegen en daarom steeds weer terug te vinden zou zijn. Sommige voorstellen betreffende een aan de natuur zelf ontleende grondeenheid vonden bijval, doch bleven zonder practische beteekenis, totdat de Fransche revolutie ook op dit gebied verandering bracht. Men was toen toch reeds geneigd alle nuttige hervormingsvoorstellen met enthousiasme aan te nemen. Daarbij kwam nu, dat het onsystematische der bestaande maten, behalve zijn concrete ongemakken, bovendien de grondfout had het werk der feudale heerschappij te zijn. De in Augustus 1790 benoemde, uit beroemde astronomen en mathematici (Borda, Lagrange, Laplace, Morge, Condorcet) bestaande commissie stelde in haar rapport de keus tusschen drie verschillende maateenheden; de slingerlengte, het vierde deel der equatorlengte en het vierde deel der meridiaanlengte. Voor de slingerlengte zou als gemiddelde in aanmerking komen die van den 45sten breedtegraad. Daar echter de slinger een heterogeen element, den tijd en een willekeurig element, de indeeling van den dag in 86400 seconden, bevat, zoo was het, naar het inzicht der com-

missie, beter een maateenheid te kiezen, die aan de aarde zelf was ontleend en nog bovendien het voordeel had, gelijk te zijn aan de in het gewone leven werkelijk gebruikte maat. Men vond het veel *natuurlijker* de verwijdering van twee plaatsen in betrekking te brengen met het vierde deel van een aardkring, dan met de lengte van een slinger. De meridiaanlengte had, meende men, belangrijke voordeelen boven den equator. Van psychologisch belang nu is het te zien, dat de geheele grondslag van het stelsel, de idee van een aan de afmetingen der aarde ontleende natuurmaat, in weerwil van het streng-wetenschappelijk karakter der door de commissie gevormde argumentatie, niets anders is dan het resultaat van een psychisch-gedwongen, d. i. suggestieve vooringenomenheid, ontstaan door den algemeenen enthusiastischen toestand van dien tijd. Evenzeer als toen op politiek gebied krachttermen als vrijheid, natie, burgerij, en enthusiasmeerende woorden als tiran, volksvijand, verrader, bloed, staats-misdadiger, een fanatieke werking op de gemoederen uitoefenden, zoo was het in dit geval op wetenschappelijk gebied de krachtterm natuur, aan welks suggestieven invloed zich zelfs mannen als Laplace en Lagrange niet konden onttrekken. Had de suggestief-enthusiastische ekstase en de daarmede samenhangende krachttermen hen niet eenigzins blind gemaakt voor gebrek aan logica der idee van een natuurwet in het algemeen en voor de materieele moeielijkheden van deze speciale, uit de aarde-afmetingen afgeleide natuurmaat in het bijzonder, dan zouden zij wellicht reeds toen gezegd hebben, wat Bessel later onweersprekelijk heeft aangetoond, dat de geheele idee van een natuurmaat valsch was, dat een werkelijke natuurmaat in het geheel niet bestaat. (59)

Zijn de subjecten van het volkenrecht geen individuen doch staten (of statengroepen), om handelend te kunnen optreden, hebben zij individuen als organen noodig, als hoedanig, gelijk bekend, naast de hoofden van den staat de diplomatieke en consulaire agenten fungeeren. Men weet, dat de eerste soort onder meer tot taak heeft in het buitenland de goede verstandhouding te bewaren tusschen de regeering die zij vertegenwoordigen en die waarbij zij fungeeren. Desalniettemin zijn, evenals tusschen natuurlijke

personen, ook tusschen staten geschillen mogelijk, rechts- en politieke geschillen, die hetzij langs vreedzamen weg of, mocht dit niet gelukken, door middel van dwangmiddelen zijn op te lossen. Langs vreedzamen weg geschiedt dit door middel van rechtstreeksche onderhandelingen, bemiddeling van derden, commissiën van enquête, scheidsrechterlijke uitspraak; de dwangmiddelen zijn retorsie, represailles, embargo, vreedzame blokkade of eindelijk oorlog. De eerste der vreedzame en de laatste der dwangmiddelen verdienen meer speciaal onze aandacht. Bij de rechtstreeksche onderhandelingen, waarbij de diplomatie zich vaak van haar meer of min sterken kant kan doen kennen en die veelal binnen de kabinetten der ministers besloten blijven, komt vaak een element om den hoek gluren, waarmee wij in ons volgend hoofdstuk nader zullen kennis maken: de openbare meening. Ook in dien zin, dat, terwijl in het algemeen slechts de resultaten van de onderhandelingen worden openbaar gemaakt, de regeering op een gegeven oogenblik deze wel eens bekend maakt, teneinde de openbare meening voor te lichten of in te winnen. Erkend wordt immers, dat deze min of meer invloed kan uitoefenen op den loop der zaken en dat wel naar gelang van de publieke interesse in het geschil en de mogelijkheid om zich door het haar geschonken licht te vormen en te ontwikkelen. Ingezien wordt echter ook, dat het als regel aanbevelenswaardig is de kabinetten der ministers gesloten te houden, uit vrees dat te vroege inmenging der openbare meening de onderhandelingen zou kunnen doen mislukken. De andere pool wordt gevormd door den oorlog. In plaats van de, tegenwoordig(!) als gewoon aangemerkte, vreedzame verhouding tusschen twee of meer staten treedt een vijandige verhouding op, die totaal andere betrekkingen tusschen hen doet ontstaan. Het oorlogsrecht, met die betrekkingen tot inhoud, heeft rechtsgevolgen welke zich openbaren zoowel ten aanzien van partijen onderling, als partijen en neutrale staten, individuen, goederen en handelsverkeer. Terwijl het tusschen partijen onderling daden van geweld en list wettigt, ondergaat het verkeer groote stoornis. Inderdaad: De wetten zwijgen stil voor wapens en trompetten. Het zijn echter niet alleen de rechtsbetrekkingen,

die in geval van oorlog wijziging ondergaan, het geheele psychisch aspect wijzigt zich; men mag zeggen dat, evenzeer als de misdadige menigte, de door den oorlog beheerschte menschenmenigte de meest markante collectief-psychologische verschijnselen aan den dag brengt. Niet dat die menschenmenigte in haar geheelen omvang op dezelfde wijze en met dezelfde intensiteit beïnvloed wordt. Mate van invloed is — analoog aan hetgeen boven werd vermeld — van twee factorengroepen afhankelijk. Eenerzijds van intensiteit van nationaal gevoel, individualiteit, suggestibiliteit der personen, anderzijds van oorzaak en aard van den oorlog en van de verhouding waarin de menschen tot den oorlog staan. Materiaalverzameling zal er wellicht toe kunnen leiden, langs empirischen weg den invloedsgraad van den oorlog op diverse volken en rassen te bepalen. In het algemeen — in ons vijfde hoofdstuk wordt een en ander uit meer speciaal gezichtspunt bezien — kan men reeds zeggen, dat in oorlogstijd de menigten in verschillende landen sterk-nationale menigten vormen, bij welke, anders dan in vredestijd, boven dat van andere verhoudingen het gevoel van het staatsburgerschap, de volksgemeenschapsidee zich naar voren dringt en dat zich naast dikwijls excessieve, pathologische verhooging van sommige daarmee verband houdende altruïstische neigingen, b.v. offervaardigheid, evenzeer excessieve afneming van sommige objectief-goede, doch voor het nationale doel direct schadelijke neigingen, als b.v. waarheidsliefde, humaniteitsgevoel zijn kan, vertoonen. Voorbeelden van bewustzijnverenging behoeven thans niet meer met zooveel woorden te worden genoemd. Dat, zooals wel beweerd is, vooral landen van Latijnsche bevolking een gunstigen bodem voor de vorming van zulk een collectieven geest zouden bezitten, mag niet worden ontkend; vooral hetgeen Duitschland in dezen oorlog te zien geeft hoedt er echter voor, aan de Latijnsche bevolking daarvoor het monopolie toe te kennen. Behalve door meer interne wordt de oorlogsbeïnvloeding echter ook door meer externe factoren beheerscht, namelijk, zooals reeds gezegd, door oorzaak en aard van den oorlog en de verhouding waarin de menschen tot den oorlog staan.Evenmin als oorlogen objectief gelijk zijn te beoordeelen, is de door hen uitgeoefende directe collectief-psychische invloed steeds

dezelfde. Terwijl er eenerzijds gevallen van algeheele sympathie bestaan, waarbij zich een maximum van onbewuste meesleeping voordoet, is er een grens denkbaar, waarbuiten de invloed van den oorlog op de met zijn oorzaak en aard niet sympathiseerende menigte gering of zelfs uitgesloten is; men denke aan de verschillende gevallen waar het gaat om staatkundige idealen van politieke vrijheid, waar de oorlog voorkomt uit religieus fanatisme of rassenhaat, economische eischen van nieuw afzetgebied en eindelijk daar, waar men eigenlijk niet weet of het om iets of waarom het gaat, waar „le pioupiou meurt et ne sait même pas pourquoi". Bij de onderscheiding der verhoudingen waarin de menschen tot den oorlog staan, valt vooral te letten op tweeërlei: 1°. het zich al dan niet bevinden in eigen land, 2°. het al dan niet behooren bij het leger. Wat de eerste onderscheiding betreft, konden we uit eigen waarneming afwijkende gevallen van de eenzijdig-nationale oorlogsbeïnvloeding en dus grootere vatbaarheid voor objectiviteit bij personen, die zich tijdelijk of voortdurend in ander dan hun eigen land bevonden — n.l. buitenlanders in Nederland — constateeren; naar alle waarschijnlijkheid is dit mede een aanwijzing, dat het gevoel van landelijk vereenigd te zijn — idee van gezamenlijke kracht, meerdere of mindere angst om daartegen in te gaan — naast dat van nationale samenhoorigheid ook hier een belangrijke rol speelt. Het verschil tusschen de wel en niet tot het leger behoorenden is echter sterker. In het algemeen kan ook bij de niet tot het leger behoorende bewoners van het oorlogsland het onderling verband zich tot zulk een innigheid ontwikkeld hebben, dat men van een collectieven geest kan spreken; exceptis excipiendis — zelfs in oorlogvoerende landen wordt de Godsvrede door politieke en economische geschillen verstoord — ziet men dat er geen groepen, partijen, individueele opvattingen of gedachten meer zijn, doch slechts één stemming, één wil, spontane, oogenblikkelijke gevoelsuitingen, een streven naar het zelfde overwinningsdoel. Zooals echter is te verwachten, valt op te merken, dat de collectiviteit, wier directe taak het is aan de verwezenlijking van dit doel, bij uitsluiting van andere bezigheden, steeds en op de meest directe wijze werkzaam te zijn,

n.l. het leger, den collectieven oorlogsgeest het meest benadert. Zoo ergens pleegt hier dat op het overwinningsdoel gerichte streven te zijn. Daarbij dient echter nauwkeurig tusschen goeden geest en geestdrift onderscheiden. Erich Everth, deelnemer aan den oorlog, waarschuwt om zich van geestdrift, enthusiasme van het leger, vooral bij langen oorlogstijd, niet al te veel illusie te maken; wie bij een leger, dat maanden lang in het veld is onder groote ontberingen en inspanning, al worden die dan ook in de realiteit van den oorlog beter dan b.v. bij manoeuvres verdragen, voortdurend hooggespannen geestdrift verwacht, heeft of van geestdrift of van dit leger geen al te zuivere voorstelling. Voorbeelden van heldenmoed ontbreken natuurlijk niet. Aardige staaltjes vermeldt o.a. *Le Bon* in zijn kortelings verschenen, voortreffelijke, zelfs voor een goed deel objectief gehouden *Enseignements psychologiques de la guerre.* (60) Een moment van bijzondere beteekenis is het ook, dat tegenover de in het oorlogsleger in het algemeen sterk verhoogde dierlijke behoeften de psychische remmen der gewone samenleving ontbreken; ook schennis van eigendom, gezondheid en eer van non-combattanten kan daarvan het psychologisch verklaarbaar, afkeurenswaardig gevolg zijn. Zoowel op de vorming van den eenheidswil als op de zooveel mogelijke harding tegen deze en dergelijke gevaren — men denke aan de paniek — is de militaire opleiding tot tucht en de disciplinaire samenstelling van het leger gericht, waarover het laatste woord nog niet gesproken is, zoolang de mogelijkheid van oorlogen bestaan blijft, d. w. z. zoolang de openbare meening niet zoodanig georganiseerd is, dat ze tot de onmogelijkheden gaan behooren.

DERDE HOOFDSTUK.

OPENBARE MEENING EN ORGANISATIE.

§ 1.

Massa en openbare meening.

De tegenspraak die daarin schijnt te liggen, dat men over massa of volk — in min gunstigen zin gebruikt — vaak minder vriendelijk, ja soms zelfs op eenigszins minachtende wijze spreekt, hoewel men toch meestal zelf in andere gevallen tot eenige massa en zeker tot een volk behoort, ligt daarin, dat men meer of min bewust het mathematische en ethnologische begrip van massa en volk van het psychologische scheidt. Hoe sterker de individualiteit van den man is, des te sterker zal in het algemeen de afkeer zijn, dien hij voor de bedwelmende macht der massa heeft. En toch zullen maar zeer weinigen die geheel en al ontgaan. Wie in zijn vak zijn eigen weg gaat, loopt als regel bijna op elk ander gebied totaal aan den leiband. Misschien is het ongerijmde en tegengestelde, dat men in het geestesleven van zoo vele beroemde menschen aantreft, de vaak onoverbrugbaar schijnende kloof tusschen het rotsvaste oordeel op het eene, de lichtgeloovigheid op ander gebied mede in dien zin te verklaren; ter karakteriseering van een individu acht men het dan ook niet meer voldoende hem onder één type te rubriceeren, doch moeten de meerdere zich in hem bevindende typen worden nagegaan. Toch behoeft men nog geen Goethe te zijn, om in het algemeen een

afkeer te hebben van de blinde meerderheid. De substractietheorie, die doet zien, dat in de massa wel de gewone, allen gemeenzame, middelmatige eigenschappen der leden zich samenvoegen, doch niet de individueele intellectueele eigenschappen, maakt het duidelijk, dat het voortreffelijke aan de massa in het algemeen ontbreekt. Niettemin bestaat voor het minachtend neerzien op al wat massa is daarom geen grond, omdat, door de volgens dezelfde theorie plaats vindende substractie, uitschakeling van gevoelseigenschappen als individueele vrees, lafheid, traagheid zich in de massa, vooral tengevolge van het gevoel beïnvloedende suggestieve werkingen, groote offervaardigheid, alles beheerschende moed, krachtige geestdrift kan vertoonen, die ook voortreffelijk zijn kunnen en waarvan ieder uit het heden en verleden de voorbeelden kent.

Doch er is meer. Tegen de geringschatting der massa valt ook aan te voeren, dat toch juist, zooals we weten, in en door de samenwerking der menschen cultuurwaarden ontstaan zijn, als taal, zede, kunst, mythe, aan het tot stand komen waarvan allen medewerken en die toch in laatste instantie producten vormen, die boven een enkele samenvoeging der individueele krachten gaan. Men weet dat ter verklaring van een en ander een volksgeest, een volksziel geconstrueerd is, zonder daardoor evenwel over een zekere mate van mystiek heen te komen. Zeer zeker doet het resultaat der massahandeling zich als een eenheid voor, doch daarom is noch die handeling zelve noch hare psychische oorzaak een eenheid. Men heeft de geheimzinnig produceerende kracht dingen toegeschreven, die niet op den bodem van den collectieven geest haren oorsprong kunnen hebben, doch òf slechts het voorwerp van psychologische vorsching geworden zijn òf op het gebied der individueele psychologie vallen. Evenzeer als men echter reden heeft het reëele, substantieele bestaan van een collectieven geest zelf te ontkennen, moet deze in de realiteit zijner producten worden aanvaard. En evenmin als men dus gerechtigd is in de massa een boven de individuen zich verheffende persoonlijkheid te zien, mogen hare veelal belangrijke producten — belangrijk eensdeels door hunnen inhoud, anderdeels door het enkele

feit van het qualitatief verschil met individueele producten — worden voorbijgezien.

Hoewel men dus maar niet zoo zonder meer van *universeele* minderwaardigheid der massa spreken kan, wettigt toch reeds het feit, dat de individu in de massa aan intellectueele waarde verliest, de massa in vergelijking met den individu als minderwaardig te beschouwen. En dat nog te eerder, waar door het totaal gemis aan remmend vermogen de massa op gevoelsgebied weliswaar onder suggestieven invloed, vaak — niet alleen, zooals gezegd, bewonderenswaardig door hare zelfverloochening, maar ook afschuwwekkend door hare wreedheid, — excessen te zien kan geven, die vormen van criminaliteit en geestesstoring van de ergste soort kunnen vertoonen. Ten opzichte van de in de massa aan intellectueele waarde verliezende handelingen van den individu, werkt toch de ons bekende wet van de gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren zoodanig, dat de leden der massa haar weerstandsvermogen tegenover de op hun phantasie werkende suggestieve invloeden meer of min gelijkelijk verliezen en de kracht dier niet door het verstand beheerschte handelingen toeneemt. Voor het oogenblik laten we den invloed daar, dien samenstelling en vorm der massa op de gelijkvormigheid van het psychisch gebeuren heeft. In het algemeen kan men zeggen dat de vraag, in hoeverre van het oogenblik der intrede van het de psychologische massa beïnvloedende suggestieve moment af de individueele eigenschappen en verschillende remmen meer of minder verloren gaan, beheerscht wordt door de krachten der individualiteit en meer of minder suggestibiliteit der personen, benevens door de meer of mindere ideëele kracht (wijze van ontstaan, aard) der bepaalde massa; evenzeer als men zeggen mag, dat de doorsnee-massa zich in het algemeen kenmerkt door een groote mate van impulsiviteit en een meer dan gewone bewegelijkheid, eenerzijds door lichtgeloovigheid, anderzijds door onverdraagzaamheid en vooral ook in dien zin door overdrijving, dat de haar gesuggereerde meeningen, ideeën en overtuigingen en bloc door haar worden aangenomen of en bloc verworpen.

Ook de openbare meening is een meening, een oordeel der

massa. Duizenden en nog eens duizenden meeningen van bijzondere personen, van wie elk zijn eigen weg gaat, kunnen voor hare bezitters of hun naaste omgeving van belang zijn, voor het algemeen hebben zij geen directe beteekenis. Eerst wanneer zij in een schijnbaar geheel vereenigden psychischen vorm samensmelten, krijgen zij de kenteekenen van een openbare meening. De eenheid bestaat inderdaad slechts naar buiten en steeds slechts in een bepaalde richting. De verschillende, elkaar bestrijdende individueele meeningen verliezen door het feit, dat zij zich tot de heerschende meening vereenigen, nog volstrekt niet haar afzonderlijk bestaan; in de vereeniging tot een openbare meening binden de individualiteiten zich slechts in die mate als het oogenblikkelijke bewuste of onbewuste doel vordert. Terzelfder tijd kunnen zich ook over verschillende zaken verschillende openbare meeningen vormen.

Bij de ontwikkelingsgeschiedenis van het begrip openbare meening zullen wij niet blijven stilstaan ([61]); wanneer wij echter trachten een duidelijker voorstelling te krijgen van de wijze waarop zij zelve in het algemeen tot stand komt, worden wij als vanzelf verplaatst naar den tijd dat van openbare meening, publieke opinie nog geen sprake kon zijn. Zeer zeker bestond de mogelijkheid daarvan, sinds menschelijk bestaan, steeds in dien zin van een meening van een verzamelde massa, van een publiek in engeren zin, niet echter van een verspreide massa, van een publiek in ruimeren zin. De gedachten-associatie werd beperkt tot een wisselwerking tusschen plaatselijk vereenigden ; door dat de menschen zich verwijderden hield de mogelijkheid daarvan op; er was alleen physiek contact denkbaar. Eerst later kwam dat, wat Tarde ([62]) aanduidt als cohésion mentale, en waarvan het embryo te ontdekken valt in de gedraging van zekere dieren tegenover andere, in het geliefd of gehaat, gevolgd of vermeden worden, in de sociale reflex van qualiteiten of gebreken. Zelfs in tijden van een zeer ontwikkeld volksleven, als b.v. in de Grieksch-Romeinsche tijdperken, kan men in eigenlijken zin nog niet van openbare meening spreken; men kwam in Rome op het forum bijeen ter bespreking van een en ander; er was alleen

wisselwerking tusschen plaatselijk verzamelden, publiek was er alleen in den zin van auditorium. Uitzonderingen op kleine schaal waren er nu weliswaar in zooverre, dat er reeds lezers waren van de in tientallen exemplaren gecopiëerde manuscripten, b.v. van Virgilius' of Homerus' gedichten, van Tacitus en Caesars werken; de handelsbetrekkingen der groote steden, waarop wij zoo aanstonds zullen terugkomen, gaven ook reeds vroeg een zeker gedachtenverkeer te zien, maar een wisselwerking, en zeker het bewustzijn daarvan ontbrak geheel en al. In de Middeleeuwen breidde zich het aantal geïsoleerde lezers van manuscripten uit en werd zeer geleidelijk de gedachte voorbereid, die op een ontdekking wachtte om zichtbaar en zeer belangrijk te worden. De ontdekking der boekdrukkunst was dan ook voor het ontstaan van publiek datgene, wat een politieke revolutie voor het ontstaan van een nieuwe sociale orde was: namelijk het historische moment waarop een orgaan in werking treedt en zijn tot dusverre potentieel bestaan in een effectief bestaan verwisselt. Dit nieuwe orgaan was het collectieve bewustzijn, dat tot dusverre tot onwetendheid of stilzwijgen gedoemd, slechts samenkomsten, plaatselijke massa's als middel had om zich te openbaren. Toen er voor het eerst in duizenden exemplaren boeken gedrukt werden, ontstond er tusschen de lezers het gevoel gezamenlijk een klasse van personen te vormen en, hoewel onderling onbekend, door een gemeenschappelijken intellectueelen band te zijn verbonden.

Van toen af kon er, zij het nog in beperkten zin, van openbare meening worden gesproken, en reeds uit hetgeen zich toen vertoonde kan blijken uit hoe veelsoortige, onderling verschillende psychische elementen de openbare meening wordt samengesteld.

De overeenkomst harer verschijnselen met de psychologische gedraging der massa springt in het oog. Het duidelijkst vertoont zich haar groote zichtbare macht bij oogenblikken van hartstochtelijke opwinding, gedurende politieke of maatschappelijke beroeringen. Evenzeer als de massavorming door middelen geschiedt, die meer op de phantasie dan op de oordeelskracht werken, zien wij dit bij de openbare meening; waar deze haar mond opendoet, wordt het slagwoord het luidst door de straten geroepen; hoe

dubbelzinniger en onbepaalder dit woord klinkt, des te werkzamer is het, want het laat de verbeeldingskracht grootere speelruimte. De gedachtenspaarzaamheid der massa besteedt dikwijls haar politieke en sociale waarde aan woorden, die wel is waar bij de verandering der tijden van beteekenis wisselen, — men denke aan liberaal-conservatief — maar toch overal hunne werking uitoefenen. In sterke mate valt dus ook hier tegenspraak tusschen phantasie en verstand, tusschen gevoel en critiek te constateeren; waarmee niet gezegd wordt, dat het gevoel der velen in menig geval niet juister ziet dan het verstand van den individu, doch dat in het algemeen de publieke opinie, zelfs het oordeel der beschaafde klassen oppervlakkig is, daar het niet mogelijk is alle omstandigheden en gronden te kennen, waarvan de beslissing in gewichtige zaken afhangt en de openbare meening door oogenblikkelijke hartstochten der menigte vertroebeld wordt, terwijl daarentegen een enkel zeer beduidend individu juist zien kan, waar de geheele wereld rondom hem verkeerd ziet. Reeds daarom, dat voor het grondig kennen van iets een bepaalde mate van vakkennis noodig is, zal, vooral waar het zaken van wetenschap, kunst, politiek betreft — waar het om het bewaren der goede zeden en bepaalde levensregelen gaat, behoeft dat minder het geval te zijn, — de openbare meening vaak mistasten. Ze zal zich daar het sterkst van de waarheid verwijderen, waar de nuchtere staat van zaken een en ander beheerscht. Ze beweegt zich het liefst in uitersten; met sterksprekende beelden werkt men op hare phantasie; wie niet overdrijft heeft op haar geen vat. Toch meene men niet, dat het steeds alleen haar phantasie of hartstocht is die men ziet functioneeren, zoo b.v. beide aanslagen op Keizer Wilhelm (1878); Hödel had wel een tijdlang tot de sociaal-democratische partij behoord, maar was nog vóór den aanslag door het partijbestuur uitgebannen; Dr. Nobiling, hoewel bezoeker van soc. dem. vergaderingen, behoorde officieel niet tot de partij; toch werd de sociaal-democratie door de openbare meening verantwoordelijk gesteld, want de opruiende taal van hare geschriften heette het verklaarbaar te maken, dat die menschen tot zulk een daad waren gekomen (63). Misschien

is het ook in gevallen als deze waarschijnlijk, dat nog een andere psychische kracht dan phantasie of hartstocht in werking komt; hoe zwakker invloed het verstand heeft en hoe meer gevoel en hartstocht de overhand over het rustige denken krijgen, des te beslissender zal zich toch steeds de wil in de oordeelskracht mengen. In dien wil ligt dan ook de wortel van elk tendentieus denken en doen. De dweepzieke laat zich niet overtuigen, niet wegens gemis aan geestkracht, doch omdat hij zich niet overtuigen laten *wil*; zonder verzet zal hij echter aannemen wat buiten zijn geloofskring ligt. De van de onverwinnelijkheid hunner natie overtuigde Franschen hielden Bazaine en Trochu voor verraders, niet omdat zij bewijzen daarvoor hadden, maar de gedachte verraden te zijn, die toch reeds in de revolutie zulk een belangrijke rol speelde, was balsem op de nationale wonden van het volk; dus ook de wil speelt hier zijn rol. Zelfs nog heden ten dage worden door tendentieuse geschiedschrijvers de overdreven verschrikkelijke verhalen omtrent de Bastille volgehouden, en toch weet men thans dat de vochtige cellen in de kelderverdiepingen sinds Lodewijk XIV niet meer in gebruik waren, dat keuken en kelder de gevangenen niet burgerlijk maar vorstelijk bedienden, dat arme opgeslotenen van den koning pensioen kregen en van pels- en zijden kleederen voorzien werden, dat ook het proces niet zoo onhumaan was als men het geliefde voor te stellen en menigeen, wiens onschuld bewezen werd, zelfs belangrijke schadevergoeding of lijfrente kreeg (64). Het zou onverklaarbaar kunnen heeten hoe over dingen, waarover toch velen een juist bescheid konden geven, zich in de massa zulke verkeerde voorstellingen konden vormen; telkens keerden toch ettelijke personen uit de Bastille in het burgerlijk leven terug, terwijl de meesten familieleden en kennissen mochten ontvangen, welke allen de legende zouden hebben kunnen doen verdwijnen. Ook hier moet wel de wil om de Bastille als zinnebeeld van despotische heerschappij voor te stellen, bij de vorming der openbare meening een belangrijke rol gespeeld hebben (65).

Vraagt men nu echter of er een openbare meening bestaat, die als een bijzondere, uniforme wilsdaad eener veelheid van menschen

is aan te merken, dan moet het antwoord ontkennend luiden. Het oorspronkelijke, dat, wat werkelijk in de eerste plaats van de massa uitgaat en op den individu werkt, is niet een bepaalde wil of meening, doch een bepaalde wils- of meeningsrichting. De individu geeft eerst het vaag van de massa ontvangene in den vorm van meer of minder helder omschreven zinnen weer, welke dan eerst de duidelijk kenbare uitdrukking zijn van hetgeen in de wilsdispositie der massa besloten ligt. Zoo kan ook de geschiedenis der Democratie leeren, dat massaverschijnselen vaak wel even sterk als en somtijds zelfs nog sterker dan individualiteiten kunnen werken, dat echter de stemming der massa's slechts als substraat, niet als scheppende kracht, in aanmerking komen kan. Zoo valt dan ook bij elke openbare meening tweeërlei te onderscheiden, primo de wils- en meeningsdispositie eener collectiviteit en secundo de vorm of vormen waarin deze dispositie tot uitdrukking gebracht wordt. Is naar haar ontstaan de eerste het collectieve, de tweede het individueele element, beide zijn niet steeds met juistheid van elkaar te scheiden. Wat gewoonlijk als openbare meening wordt aangeduid, is de vorm, gedaante, uitroep, waarin ze wordt geuit. Dat niet steeds de objectieve waarheid alleen de uitsluitende maatstaf is, blijkt het best in bewogen tijden, als wanneer het subjectieve element zelfs als gelijkwaardige factor naast de nuchtere zakelijkheid optreedt, waarvoor de historie talrijke voorbeelden levert.

Doch ook buiten de historie, namelijk door het experiment, valt dit aan te toonen. We denken hierbij o. a. aan de geruchtsproeven door Stern e. a. genomen en die geëigend zijn om de waarheid van het „fama crescit eundo" te demonstreeren. De voorwaarden voor het gerucht werden daarbij zoodanig nagebootst, dat elk der proefpersonen dat wat hij van den voorafgaanden gehoord had, aan den volgenden persoon verder vertellen moest. Het resultaat was, dat een eerst slechts als onwaarschijnlijk vermoeden gestelde hypothese bij den volgenden tot waarschijnlijkheid en bij den daarop volgenden tot vanzelfsprekende werkelijkheid werd. Waarop eenig accent gelegd is, wordt bij het verder vertellen overdreven, fijnere schakeeringen vallen weg, bijzonderheden wor-

den weggelaten, lacunes op willekeurige wijze aangevuld (66). Valt uit deze gegevens meer in het bijzonder een waarschuwing te distilleeren voor het geloof hechten aan geruchten, het maakt tevens de medewerking van het subjectieve element bij de vorming der openbare meening aannemelijk en rechtvaardigt niet alleen de uitspraak, dat deze door oogenblikkelijke hartstochten der menigte vertroebeld, doch ook kunstmatig op een dwaalspoor geleid kan worden. In het algemeen werken dus, naast de eigen geestkracht, de wil en phantasie der vele individuen mede om dit voort te brengen, wat in de openbaring meening als een eenige, groote, politieke en maatschappelijke macht te voorschijn treedt. Daardoor is het ook duidelijk, dat voor hare vorming en werkzaamheid de verdeeling der landsbevolking en haar aard van de grootste beteekenis is. Leeft de meerderheid van het volk over het land verspreid, hoogstens in dorpen, dan is het overspringen van de eene meening op de andere natuurlijk bezwaarlijker dan daar, waar de woonplaatsen der menschen nauw aan elkaar grenzen. In strijd daarmede is het geenszins, dat religieuze of politieke stroomingen, die zich op het platteland eenmaal genesteld hebben, des te moeilijker zijn uit te roeien. Naast groote ontoegankelijkheid voor nieuwe denkbeelden bestaat daar toch immers juist ook de starre taaiheid, die het eenmaal overgenomene krachtig vasthoudt. Het vaderland der openbare meening bij uitnemendheid is echter de groote stad, die in het algemeen dan ook naast hare voordeelen zeer sterk de bezwaren der Ueber-Kultur vertoont (67) In ander verband bleek ons reeds in ons eerste hoofdstuk, dat de Polis de hoogste uitdrukking van den staatsvormenden geest der Grieken was. Niet dat, zooals we weten, daar en toen reeds van een openbare meening kon sprake zijn, maar de antieke stadstaten en later ook Rome kenden toch ook verschijnselen, die met de bekende moderne groote stadsverschijnselen in meer dan één opzicht overeenkomst hebben. Gaat men de onrust, die door het optreden der beide Gracchen in het leven werd geroepen en andere bekende geschiedkundige feiten uit de Oudheid na, dan vertoonen zich ook daar de typische beelden eener evenzeer licht beïnvloede als veranderlijke meeningsvorming. Dat er

slechts weinige groote bewegingen in de geschiedenis der menschheid zijn, die niet uit stedelijke neerzettingen zijn voortgekomen en daarin haar steunpunt gevonden hebben, komt dan mede ook wel daaruit voort, dat vooral daar òf naar beroepen of gezindheid, òf naar wetenschappelijke, nationale, geestelijke, religieuze behoeften kringen worden gevormd, die voor de meeningsvorming van de grootste beteekenis kunnen worden. Zoo heeft volgens Harnack ook het Christendom in het begin zich veelal aan het antieke vereenigingswezen en de gemeentelijke organisaties aangesloten; zijn eerste voornaamste verzamelplaatsen waren gewoonlijk groote steden als Jerusalem, Antiochië, Ephesus en Rome; volgens hem zijn alle langs den weg van handel en verkeer geïmporteerde godsdiensten allereerst stadsgodsdiensten en blijven dit ook geruimen tijd. (68) In het algemeen waren de steden ook reeds vroeg op de hoogte van hetgeen buiten voorviel. Des te meer naarmate er een nauw verband tusschen de stad en de handelsbelangen was. Het goederenverkeer en de overbrenging van nieuws liep toch in tijden van een nog niet modern ontwikkelde techniek tamelijk parallel. Oorlog, oproer, nieuwe belastingen behooren evenzeer tot de berekening van den groothandelaar als het mislukken van den oogst of het uitbreken van een hongersnood. En ook op de koopmansmissen onderhield men zich nog over andere zaken dan koophandel.

Nog in de eerste helft der zeventiende eeuw werd het als iets nieuws gevoeld, het publiek bij de beschouwing van den politieken stand van zaken te betrekken. Men hield het als het ware voor een vernedering, wanneer men voor handwerkslieden en boeren, die men hoogmoedig als gepeupel samenvatte, zijn regeeringswijsheid vertoonde en zijn motieven aan hun kritiek onderwierp. Wanneer enkele feiten wellicht zouden kunnen doen denken, dat toen reeds geheel modern werd gedacht en gehandeld, moet men daarbij niet vergeten dat de meening van het publiek in aanmerking kwam, waar het de buitenlandsche politiek betrof en dan nog slechts daar waar het toevallig paste; de vele vlugschriften van die tijden draaien voornamelijk om die staatsrechtelijke vragen, als b.v. deelneming aan oorlogen. Dit had nu

natuurlijk ook voor het buitenland in zoover politieke waarde, daar men aan de bereidwilligheid van het volk om belasting te betalen meer of minder gebonden was, en daarom was de regeering voor de stemming der onderdanen niet geheel en al onverschillig. Doch van partijstroomingen vindt men niet het minste of geringste spoor. (69) Begrijpelijk was het echter dat in zulk een tijd, die de vrije meeningsuiting zeer beperkte, geestverwanten tot geheime vereenigingen toetraden. En nu schijnt men wel te mogen aannemen, dat deze bonden, orden, enz., die misschien ook overigens veel tot meerdere ontwikkeling der gedachte van volksverlichting hebben bijgedragen, voor de vorming eener openbare meening in de 18de eeuw van groote beteekenis geweest zijn. Daardoor alleen zou evenwel toch nog niet verklaard zijn, hoe op politiek gebied de geschiedenis der 18de eeuw op een formeele apotheose der openbare meening moest uitloopen. Zeker hebben de philosophen, die de middeleeuwsche scholastiek geheel en al sloopten en de liberalen, die gaarne voor priesters van het geheimzinnige volksorakel doorgingen, ook het hunne gedaan. Maar zonder twijfel was het bovendien het voorbeeld der beide Engelsche revoluties, met de daarop gevolgde staatkundige ontwikkeling van Engeland, waardoor de democratische opvattingen op het vasteland nieuw voedsel en innerlijke vastheid ontvingen. Zoo behoefde Voltaire maar de reis over het Kanaal te maken, om den meest beteekenenden tijd van de Britsche geschiedenis in zijn gevolgen mee te doorleven; het uit allerlei notities ontworpen beeld daarvan deed, naast de vertalingen van de werken van Bacon, Hobbes, Locke e.a., de Franschen Engeland zien als het beloofde land der politieke vrijheid. Dat het Frankrijk was, waar de Engelsche opvattingen zoo gaarne werden overgenomen, om die dan daar om te vormen en ze voor het Europeesche publiek eerst recht aannemelijk te maken, daarvoor zijn natuurlijk verschillende politieke, sociale en psychologische gronden; dat ze juist in Frankrijk in zulk een explosieven vorm tot uiting kwamen, vindt in zeer bijzondere verhoudingen zijn verklaring. Misschien is daarvan wel de voornaamste, dat het toenmalige Frankrijk een politiek leidende volkslaag miste. (70)

Het was een uit zeer heterogene kringen stammende massa intellecten, van den stedelijken patriciër en den hoogen geestelijke, via den gelddorstigen ondernemer tot den proletariër, die zich nu voorvechters van den Tiers état gingen voelen. Het ontbrak den nieuwen machthebbers vooral aan geschiedkundige kennis van het staatswezen; aan den scheppingsdrang paarde zich niet bekendheid met de wijze waarop het oude zoo geworden was. Zonder samenhang en zonder overleveringen stonden ze daar tusschen uitgedachte theorieën en kinderlijke naïvieteiten. En zooals van de goedige, zwakke regeering van Lodewijk XVI te verwachten was, volgde deze ook bij het vergaren der meeningen den raad dezer ijverige mannen. Bij gelegenheid van de bijeenroeping der États généraux werden „tous les savants et personnes instruites" uitgenoodigd, „tous les renseignements et mémoires" in te dienen, om zoo de regeering van de bezwaren in kennis te stellen. De grondgedachte, waaraan de Cahiers de doléance hun ontstaan danken, was zeker volkomen gezond, maar de matelooze overdrijving deed wat daarin verstandig was in zijn tegendeel verkeeren. Duizenden brochures kwamen in 1788 en 1789 uit; in de laatste maanden van 1788 meer dan 2500 stuks. Elk daarvan bevatte raadgevingen. Was het te verwonderen, dat men in de Tuileriën radeloozer was dan ooit? Hoe zwaar de gedachte aan de volksmeening op alle politieke kringen drukte, toonen o. a. de woorden van den Hertog van Luxemburg tot Lodewijk XVI, dat n.l. de mate van kracht welke de openbare meening en de rechten der natie hare vertegenwoordigers toekent zoo groot is, dat zelfs de heerschersautoriteit daartegenover stom blijft. ([71]) Wanneer zooiets door een leider van den adel tot den Koning kon worden gezegd, is het niet te verwonderen, dat het pas gewekte burgerdom den nieuwen afgod lofliederen toezong, de openbare meening tot koningin der wereld verhief. Bij alle, ten deele begrijpelijke, overdrijving is het intusschen niet te ontkennen, dat men zoowel op theoretisch als op practisch gebied de kennis van de werkende krachten van het politieke leven een flink stuk vooruitgebracht had.

In het vervolg hebben weliswaar verschillende veranderingen de verhouding van individu en Staat tot de openbare meening

op verschillende punten verschoven; technische vooruitgang heeft den bemiddelingsweg tusschen de centra van meeningsvorming en de individuen verkort, maar de verschillen tusschen de dagen der revolutie, waarin de wezenlijke grondslagen voor de openbare meening gelegd worden, en den tegenwoordigen tijd zijn slechts van zuiver uiterlijken aard. Van toen af en nu nog is zij onder omstandigheden de aangewezen bemiddelaarster tusschen individu en de gemeenschap. Zij is het die haar draden kan spinnen van de vox populi naar de belangrijkste organisatie der menschelijke maatschappij, den Staat en van den Staat naar de vox populi. Alvorens wij dit verband nader bezien, moeten we een oogenblik bij enkele hoofdpunten uit het vraagstuk der organisatie stilstaan.

§ 2.

Organisatie.

De vraag naar de motieven van de organisatievorming is misschien te beantwoorden, wanneer men er van afziet ieder lid afzonderlijk te beschouwen en slechts de middelmaat aanneemt. De motieven voor het totstandkomen der vereeniging zijn dan in de taak en het doel der organisatie te vinden. Men vereenigt zich of treedt tot een vereeniging toe, omdat verschillende personen hetzelfde voornemen hebben aan die taak te arbeiden of van het doel nut te trekken. Wetenschappelijke ijver, artistieke geestdrift, religieuze of ethische gevoelens, altruïsme maar evenzeer zelfzucht, menschenliefde, maar evengoed eenigerlei vijandschap, alle soorten zakelijke en beroepsbelangen, politieke meeningen en wereldaanschouwingen, alles in betrekking tot een verwacht zakelijk gevolg, zijn de motieven der organisatie. Intusschen doet zich bij de verschillende doeleinden en den weg die daartoe voeren zal, bij de gevallen waar een organiseering in aanmerking zou kunnen komen, in het algemeen meestal een meerledig alternatief van middelen en wegen voor, die tot een keuze dwingen. Voor die keuze kan echter het motief niet aan het doel alleen ontleend worden, daar op zichzelf elk der middelen voor dit doel dienstig is. Iets anders, een nadere overweging moet dus nog voor de beslissing tusschen

de verschillende mogelijkheden in aanmerking komen. Naar de motieven van het organiseeren vragen is dus niet te willen weten waarom de menschen weldadig zijn, geld verdienen of zich op de een of andere wijze bezighouden willen, doch nagaan welke gronden tegenwoordig — we laten de historie, die verschillende periodes van min of meer oplevend en dalend organisatieleven te zien geeft, hier dus ongemoeid — zooveel menschen aanleiding geven, voor deze doeleinden aan het middel der organisatie boven de in de verschillende gevallen evenzoo bruikbare overige middelen de voorkeur te geven. Men kan Klein ([72]) toegeven, dat als zoodanige motieven gelden de krachtsverhooging, gedachte die reeds aan het devies „l'union fait la force" ten grondslag ligt, arbeidsverdeeling, concurrentiemoeheid, winstbejag en zuinigheid, en ten slotte de verhouding van individu tot de menigte, d. w. z. de wensch der individuen om de massa's te verheffen evenzeer als die der massa's naar meer cultuur. Dit zijn de hoofdmotieven waaruit voor de meest verschillende doeleinden, naast de andere daarvoor voorhanden middelen, organisaties gevormd worden. Daarnaast komen nu nog wel uit wedijver, onbevredigde ambities of andere maar al te zeer menschelijke oorzaken organisaties voort, die de neiging hebben de eerstgenoemde eigenlijke motieven op den achtergrond te dringen. Desniettemin blijven deze steeds van belang, omdat zij de reëel-psychische uitgangspunten en den band der organisatie vormen. Dezelfde elementen, waaruit elk sociaal-zijn is opgebouwd, geest en wilskracht, arbeid en kapitaal, functioneeren in de organisatie op de meest verschillende wijze. Denk aan een weldadigheidsvereeniging tegenover een naamlooze vennootschap, en beide weer tegenover een vakvereeniging. Men komt er niet door de werkzaamheid der organisaties onder zuiver juridische gezichtspunten te brengen, alleen naar den associatievorm te vragen of ze alleen als een som van rechtshandelingen, rechtsplichten, genootschappelijke en individueele rechten op te vatten, daar in het algemeen het feitelijke overweegt. Voor de werkwijze en middelen kan men met Klein ([73]) drie hoofdgroepen onderscheiden; de eerste vormen de organisaties wier doel het is, in het privaat of in 't openbaar belang een duurzame functie uit te

oefenen, werk te verrichten of onderneming te drijven, zich in het algemeen aan het bestaande aanpassen en slechts in intensiteit van de werkzaamheid van den enkelen individu afwijken; de tweede groep bevat die organisaties, welke zich ten doel stellen kennis en gedachten omtrent diverse zaken te verspreiden en tot het uitvoeren van diverse werkzaamheden door andere (b.v. maatschappelijke kringen, wetgeving) op te wekken; de derde groep wordt gevormd door de actie-organisaties, die zich niet beperken tot de gedachtenverspreiding, maar in het maatschappelijk gebeuren actief willen ingrijpen en uit eigen kracht de maatschappij meer of minder beduidend omvormen.

Alle organisaties hebben tot op zekere hoogte gelijkenis met de psychologische menigte. Beide scheppen geestelijke eenheden. Hier als daar gevoelen, denken en handelen de individuen vereenigd dikwijls anders dan geïsoleerd, terwijl aller ideeën en gevoelens in vereeniging naar dezelfde richting gaan. Het gewone massale te zamen zijn evenzeer als de organisatie geeft den leden machtsbewustzijn en wekt tot uitingen en daden op, waartoe deze geïsoleerd den moed gemist zouden hebben. Beide plaatsen hunne leden in eenen toestand van hoogere toegankelijkheid, waarbij zij vaak tot elke moreele overgave bereid zijn en het persoonlijk belang gaarne aan het collectieve offeren. Zelfs het onstuimige en het bewegelijke der massa, de overdrijvingen van bepaalde inzichten en gevoelens, onverdraagzaamheid tegen de meeningen en verlangens van anderen, de bepaalde trek tot het uiterste, de omslag der de massa beheerschende gedachten in een soort geloof of fanatische overtuiging — dit alles is ook in de organisaties in min of meerdere mate waar te nemen. Verder zijn er tusschen beide soorten echter groote verschillen. Terwijl de menigte vaak de kracht mist impulsen van buiten te weerstaan, evenmin een duurzamen wil als critischen zin heeft, snel van denken tot handelen zonder raisonnement, logica of discussie overgaat, zouden deze verschijnselen in eene organisatie als gebreken zijn aan te merken. Voor de organisatie zijn toch immers juist tegenovergestelde trekken typisch: doel, doelbewustzijn, duurzame wil, overleg, welgekozen tactiek, verheffing van het geestelijk niveau en drang naar zelf-

heerschappij. In de overeenkomsten tusschen psychologische menigte en organisatie wordt de samenhang tusschen deze met de elementaire maatschappelijke processen, haar ontstaan uit de sociale oerstof — in de verschillen daarentegen de rationaliseering, de verstandelijke veredeling der oermaterie zichtbaar. Natuurlijk is er groot onderling verschil. Zooals het handelen der individuen, zijn ook werkzaamheid en politiek der organisaties afhankelijk van hare ideologie, het beeld dat men zich, onder het gezichtspunt van een bepaald belang, van de wereld gevormd heeft. Zij is voor de organisatie, of zij aan den economischen toestand ontleend of zuiver ideëel, aesthetisch, wetenschappelijk, religieus, ethisch is, alles: grondslag, steun en bestemming. Terwijl zij in de organisatie eenerzijds aan logica en systeem won, wordt zij daar anderzijds veelal eenzijdiger, soms ook van meer utopischen aard. Wat haar ethisch oordeel en plichtgevoel betreft, wordt daar onderscheiden of het om haar deelgenooten, leden, gaat of om degenen voor wie de organisatie te strijden heeft.

De werking der organisatie op persoon en maatschappij is wel is waar verschillend, naar gelang dat zij behoort tot de eerste, tweede of derde der bovengenoemde groepen, toch valt ook, zooals reeds uit hetgeen bij de vergelijking met de psychologische menigte bleek, te verwachten is, menige gemeenschappelijke karaktertrek te constateeren. Door de organisatie worden den individu de wegen voor grootere sociale praestaties en gevolgen geopend. Het vooruitzicht, maatschappelijke verhoudingen naar zijn inzichten vorm te geven, kon voor den individu op intensieve wijze stijgen. Beschouwd van uit het gezichtspunt wat de groote massa individuen zonder organisatie waren, moet men zeggen, dat sociale en politieke waarde van den individu door de organisatie enorm wordt verhoogd. Zij verrijkte zijn geest, voedde hem op tot den arbeid en rationeel handelen, vermeerderde zijn wils- en levenskracht, kweekte — ten minste tegenover medeleden en vereeniging — gehoorzaamheid, plichtsvervulling en trouw. Tegenover deze voordeelen, die naar gelang van omstandigheden en persoonlijkheid meer of minder zullen voorkomen, schijnt te staan, dat, wanneer ook al de werking eener bepaalde organisatie nog niet zoodanig behoeft te zijn, dat

de individualiteit er geheelenal in verloren gaat, toch zeer licht de vrijheid en zelfbepaling van den individu er door kan worden opgeheven. Zoo beperken ook de landswetten de vrijheid der staatsburgers, gelijk deze ook niet anders dan door de beperkingen van den enkeling verkregen worden. In de organisatie kan het zelfs zeer goed voorkomen, dat er zelfs niet naar de leidende persoonlijkheden wordt gevraagd of zeer dikwijls, dat deze slechts in zeer kleinen kring bekend zijn. Wat ook moeielijk te ontkennen valt, is, dat in de organisatie het denken, wanneer het in menig opzicht ook tot grootere ontwikkeling komt, toch licht bevangen wordt door de, naar gelang van den aard der organisatie in intensiteit afwisselende, maar nergens geheel ontbrekende partijdigheid. De vraag of de organisatie tot terugdringing der persoonlijkheid voert, is door een en ander echter nog niet in bevestigenden zin beantwoord. Zeker, menig individu telt buiten een organisatie heelemaal niet mee. Maar voor enkele bestaat daarentegen de gelegenheid om zich door hun geest, wilskracht, karakter juist binnen de organisatie te doen gelden. Niet alleen dat alzoo de organisatie de gelding der persoonlijkheid niet verhindert, doch zij geeft haar tevens een grooter werkgebied, doordat zij met grooter gevolg haar individueele werkkracht kan aanwenden. Deze goede en nadeelige werkingen heffen elkaar nu echter niet op, maar bestaan naast elkaar, komen niet allen tegelijk in alle organisaties voor, en kunnen door aard, opvoeding en gezindheid der personen, die in de organisaties een rol spelen, versterkt of verzwakt worden. In het algemeen geeft de organisatie evenzeer als zij neemt. Voor de groote menigte overwegen gemiddeld de gunstige werkingen. Een zekere stijging der afhankelijkheid is daarmede zeker verbonden, doch gevraagd mag worden waar voor het meerendeel der menschen dan wèl zelfstandigheid en onafhankelijkheid te vinden is. Gevaarlijker is de organisatie juist voor personen van hoogere, geestelijke, zedelijke of wilskwaliteiten, die er eerder iets in verliezen dan winnen kunnen. Voor de maatschappij is een en ander in het algemeen echter van het grootste belang. Nuttig is het voor haar, dat zoo vele midden in het leven staande menschen een soort voortgezet onderwijs kregen en intelligenter, beleidvoller, actiever,

voor de maatschappij bruikbaarder werden. De georganiseerden overtreffen de anderen vaak in bevoegdheid tot oordeelen, schranderheid, vlugheid, handigheid. Het maatschappelijk gevoel groeit veelal in de organisaties; ze vormen een sterke voorwaartsche beweegkracht. Doch evenzeer trouwens als de geheele cultuur, strooien zij met dezelfde hand zaad voor wondermooie bloemen en wild onkruid uit. In de geschiktheid te potentieeren, tot hoogere macht te verheffen kenmerkt zich vooral haar diepste wezen. Daardoor konden de organisaties alle tijdsverschijnselen in intensiteit en zelfwerkzaamheid doen stijgen: de mate der moderne aanwinsten en die van haar nut, de waardeering der eigen belangen, de ethische, geestelijke, huishoudelijke en maatschappelijke verdeeldheden en daardoor tegelijk de bewegingen op elk gebied als een zekeren levensrhythmus. (74) Terwijl daardoor veel goeds door de organisatie in het leven is geroepen, valt evenmin, van het standpunt van het geheel genomen, te ontkennen, dat zij ook vaak is misbruikt. Het sociale, d. i. de feitelijke, geestelijke en gevoelsgemeenschap tusschen de menschen neemt door elke organisatie toe; in zooverre is zij steeds tegenover den enkeling een plus. De zakelijke opgaven worden haar door het economische, politieke, wetenschappelijk gebeuren en dergelijke opgedrongen. Maar evenzeer vloeien haar de individualistische oogmerken van buitenaf toe. Geen nieuwe staats- of maatschappelijke ordening meent den individu te kunnen missen, en daardoor worden ook de individueele belangen er binnen betrokken. In perioden, waarin de macht bij den heerscher of een enkele klasse is, heeft de organisatie haar zeer bijzondere roeping. In de vereenigingen voeren de individuen, door hun verband gesterkt, den strijd tusschen individu en Staat. Nu zijn gemeenschappelijke zin, maatschappelijke denkwijze, sociaal gevoel, enz., nog niet altijd zaken die eens voor al vaststaan en steeds hetzelfde moeten zijn. Denkwijzen en gevoelens, welke de resultante van de inwerking der gezamenlijke toestanden van het openbare en individueele leven zijn, moeten zich noodzakelijkerwijze met de veranderingen der verhoudingen wijzigen. Het oordeel over het goede of kwade der organisatie hangt dus steeds te zamen met het oordeel over zekere

tijdsperiode, de menschen die in die periode leven en de ideeën welke ze beheerschen.

Voor zooverre haar gebreken aankleven, zal de verbetering van drie zijden kunnen komen: van den staat, van de maatschappij en van de organisaties zelve. De geschiedenis (75) leert, dat de staatsmacht een der krachtigste factoren in de ontwikkeling der organisaties is. Minder door hetgeen de staat tot haar groei bijdraagt, dan wel door haar veto, dat in de begrenzing van, toezicht op de werkzaamheid der organisaties of in het verbieden daarvan bestaan kan; men denke aan Rome en aan de gilden. Het is begrijpelijk, dat de staatsmacht zich anders verhoudt tegenover de sociale dan tegenover de individualistische functie der vereeniging. Het recht is zeker aan de zijde van den Staat, wanneer hij verhindert dat het evenwicht in de maatschappij verstoord wordt. Een niet steeds even gerechtvaardigde, doch van staatsstandpunt begrijpelijke, voorkeur om in te grijpen wordt daarbij wel eens vertoond ten opzichte van die uit het individualisme voortkomende bewegingen, die de politieke voorrechten van den Staat of de grondbeginselen der staatspolitiek betreffen. Doch overigens is voor den tegenwoordigen tijd, van den kant van den Staat, weinig of niet van eenige neiging sprake om de organisaties te bestrijden. De organisaties zijn niet de maatschappij. Hoe sterk de organiseering ook zijn moge, zullen er vooreerst in elke gemeenschap functies zijn, waarvoor geen organisaties bestaan, en verder behoort in elke maatschappelijke laag en voor elk doel, dat door middel van vereenigingen nagestreefd wordt, slechts een deel der betrokkenen tot de organisatie. In de maatschappij ontbreken dus niet de personen en groepen, die eventueel in staat zouden kunnen zijn zich tegenover de organisaties te keeren. Toch gebeurt dit reeds daarom zelden, omdat de niet-georganiseerden, hetzij gelokt door de voordeelen en verbeteringen, die de organisatie voor allen najaagt, eerder als hulptroepen dan als vijanden zullen optreden, hetzij tegenovergestelde organisaties zullen vormen of zich daarbij aansluiten. Eerder dan van uit het publiek een beweging tegen het problematische der organisaties te verwachten is, kan men dit met deze of gene der partijen zien mee-

leven. En ook van den kant der organisaties zelf valt niet te verwachten, dat zij vrijwillig en zonder te vragen wat hare tegenstanders en concurrenten zullen doen, onoverwonnen de wapens zullen neerleggen. Enkele organisaties mogen door enkele personen worden afgekeurd, in het algemeen hebben zij echter geen tegenstanders voor wie ze angst behoeven te hebben. Hoewel er op elk gebied voorhanden zijn, en haar groei dus niet meer zoo vlug is als voorheen, zal er toch nog eerder een stijgen dan een dalen van haar aantal te constateeren zijn, en ook valt geen beduidende hervorming van het organisatiewezen te verwachten. De organisaties, weten we, behooren tot de gewichtigste middelen van alles wat in onzen tijd in beweging is: opvattingen, gevoelens, doeleinden en waardeschattingen der individuen, het denken en oordeelen over sociale dingen, de politieke ideeën, vraagstukken en middelen, economische vraagstukken, problemen en methoden van wetenschap, techniek en kunst.

Misschien zelfs zijn de organisaties van dit alles de meest eigenaardige middelen; met onze evolutie zijn ze geheel en al een. Intusschen heeft geen enkele soortgelijke beweging eeuwig geduurd en zoo zullen ook de organisaties, wanneer zij hare geschiedkundige taak vervuld hebben, verdwijnen. Van het verloop van dit geestelijk en maatschappelijke proces zal het hoofdzakelijk afhangen, wat uit de tegenwoordige organisaties wordt. Wanneer b.v. de stand der economie en der openbare financiën of het bereiken der grenzen van een eerst gevorderd bedrag de in ondernemer- of arbeidersorganisaties belichaamde economische bemoeiingen voor de harde noodzakelijkheid stellen zou, zich tevreden te stellen, omdat verder eischen of bereiken onmogelijk geworden is; wanneer werken, die de maatschappij tegenwoordig in organisaties verricht, door de openbare macht worden ter hand genomen; wanneer door organisaties bevochten ideeën in het nieuwe schema van maatschappij en cultuur haar plaats gevonden hebben, dan zal dit alles ook op de organisaties terug werken. Wanneer evenwel de komende tijden nog een sterke verplaatsing in de richting van het sociale brengen, in het bijzonder een sterkere deelneming van openbare genootschappen of andere gemeenschappen

aan het economisch leven ter gemoetkoming aan de behoeften der armere klassen, of zoodra degenen, wie de opheffing der vrije concurrentie door de organisaties benadeelt, in een gesloten systeem van organisaties der afnemers het middel zoeken om voor de verloren voordeelen der concurrentie vergoeding te krijgen, dan staat deze groep organisaties een groote toekomst te wachten. Reeds thans valt te constateeren, dat de staatswilsvorming niet meer precies zoo plaats vindt als de grondwetten zich die dachten. Naast de corporaties en organen, die staats- en administratiefrechtelijk daaraan hebben deel te nemen, neemt ook de maatschappij buiten die instellingen aan de wilsvorming deel en wel bijzonderlijk door de organisaties. Formeel is het wettelijk mechanisme onveranderd. Leden en groepen der vertegenwoordigende lichamen hebben ook vroeger wel rekening gehouden met hetgeen zij in de bevolking waarnamen of wat hun van daaruit werd medegedeeld, mettertijd zijn zij echter meer en meer de onmiddellijke tolken van den wil der menschen zonder mandaat geworden: de organisaties hebben dit willen tot maatstaf voor de vorming van den staats- of gemeentewil in de vertegenwoordigende lichamen en voor de regeeringspolitiek gemaakt. In de verhouding tusschen de organisaties en de parlementaire groepen is een eigenaardige tegenspraak gekomen. De organisaties hebben die groepen noodig, en dingen om haar gunst, de parlementspartijen moeten echter van den anderen kant hun meer opmerkzaamheid verleenen, hun wenschen en bedreigingen worden voor hun optreden en besluiten vaak beslissend. Dit inzicht brengt ons echter weer tot het gezichtspunt, waarmee de vorige paragraaf werd besloten, het verband tusschen openbare meening en staat, terug.

§ 3.

Openbare meening en Staat.

Wij zeiden boven, dat van de Fransche revolutie af tot heden toe de openbare meening, onder omstandigheden, de aangewezen

bemiddelaarster is tusschen individu en de gemeenschap; dat *zij* het is, die haar draden kan spinnen van de vox populi naar de belangrijkste organisatie der menschelijke maatschappij, den Staat en van den Staat naar de vox populi. Naar gelang van behoeften en taak heeft de Staat een grooter of kleiner beambtencorps, administratieapparaat, een samenstel van organen noodig, die zijn macht tot uitvoering brengen; hoe fijner samengesteld dit organisme is, des te duidelijker wordt bij de onderdanen de voorstelling opgewekt, dat de Staat een boven hen gestelde inrichting is, in zekeren zin doel op zich zelf. Doch hoe hoog men ook geneigd is de positie van den Staat te schatten, in elke gemeenschap zijn voldoende vrije geestelijke krachten, die zich als gezamenlijke meening onafhankelijk van het staatsgezag doen gelden. Voor elke regeering is het van belang op eenigerlei wijze met die vox populi in relatie te treden, want uit de overeenstemming met haar krijgt zij onder omstandigheden nieuwe krachten, die haar autoriteit ten goede komen; door met haar rekening te houden behoedt zij zich voor verrassingen. Bij de beantwoording der vraag welke stelling een Staat tegenover de openbare meening inneemt, is natuurlijk van belang deze andere: welken invloed hij haar grondwettig verleent en welke rol de openbare meening bovendien, buiten alle wetten om, daarbij speelt. Te vergeten is daarbij geenszins, dat de veelsoortige vormen van staatsorganisatie hunnerzijds van geschiedkundige invloeden afhankelijk zijn. Bij de groote constitutioneele en partijstrijden is het veelal niet moeilijk de plaats der openbare meening na te gaan. Moeilijker gaat dit daarentegen veelal, waar zij als stille, doch door alle zwijgend erkende macht tot grondslag der wetten geworden is. Dat ook absolute monarchen zich daaraan niet geheel en al plegen te onttrekken, bewijst o. a. het feit, dat Lodewijk XV zijn weigering om zijn zoon aan de Infantin Antonia, zuster van de overleden echtgenoote van den dauphin, uit te huwelijken, daarop baseerde, dat het volk in Frankrijk boos zou worden, wanneer de troonopvolger zijn schoonzuster zou huwen (76). Voor het feit dat in de constitutioneele democratie zoowel als in de constitutioneele monarchie de openbare meening, zoo niet rechtens dan toch feitelijk erkend is, getuigen de drie bronnen waaruit zij

dan gevoed wordt: n.l. het kiesrecht, de vrijheid van vereeniging en vergadering, en de vrijheid van drukpers.

De vertegenwoordigende lichamen, waarbij in onzen tijd zoo vaak de organisaties bij de verhandelingen onzichtbaar aanwezig zijn, hebben zich onder dien invloed reeds in menig opzicht innerlijk gewijzigd. Allerminst is dit evenwel zulk een wijziging, dat wat van die lichamen uitgaat steeds en geheel door de openbare meening gedekt wordt. In geenen deele. Waar in ons vorig hoofdstuk het verband tusschen collectieve psychologie en staatsrecht werd aangeroerd, werd er ook aan tweeërlei herinnerd; vooreerst dat de door de meerderheid van het Parlement aangenomen en door den vorst gesanctionneerde wet ook dan staatswil is, wanneer zij ook nog zoozeer tegen den zoogenaamden volkswil indruischt; ten tweede dat het parlementarisme ten nauwste met het partijwezen, met verscherping van alle in het volk aanwezige tegenstellingen samenhangt. Het vorige hoofdstuk duidde bovendien reeds op de allesbehalve volkomen analogie tusschen staatsmoraal en volksmoraal. We constateerden en trachtten tot een verklaring te komen van het feit, dat de moraal van den Staat allerminst gedekt wordt door de moraal der verschillende zedelijke sferen, der talrijke klassen, standen, kasten, waaruit wèl het staatsverband is opgebouwd, doch welker politieke samenhoorigheid geenszins met eenheid van zedelijke opvattingen behoeft samen te vallen. Bij dit mogelijke en soms zelfs zeer duidelijke verschil tusschen volksmoraal en staatsmoraal moeten wij thans enkele oogenblikken verwijlen.

De reden dat dit verschil zoo dikwijls verborgen blijft hangt ten nauwste samen met het feit, dat de partijmoraal zoo vaak er tusschen komt. Hier vertoont de openbare meening weer haar gevaarlijke zijde. Ze volgt blindelings de suggesties van dikwijls zelfzuchtige partijclubs, zij vraagt niet naar gronden en bedoelingen, de kiezers worden naar de stembus gedreven vaak zonder den candidaat of zijn program te kennen. De partij, die eigenlijk een werktuig zou moeten zijn, wordt doel op zich zelf; zij, die voor het algemeen welzijn zou moeten werken en beweert dit te doen, gebruikt haar verschillende machtsmiddelen slechts in haar eigen belang (77). Op die wijze bestaan zoogenaamde meerderheidsbe-

sluiten, die er ver van zijn den wil der meerderheid uit te drukken. Reeds het bestaan van een beroepsleiderschap haalt de gedachte der democratie, welke de partij opgebouwd heeft, in menig opzicht naar beneden. De leiders, die hun bestaan in dit ambt vinden, richten het zich daar genoegelijk in, benutten naar hartelust alle middelen die hunne populariteit kunnen verhoogen, weten zich hier en daar ook persoonlijk materieele onafhankelijkheid te verschaffen, zoodat zij veelal een macht op zich zelf worden. Door deze vermetele salto mortale komt vooral het democratische partijwezen — niet uitsluitend, doch vooral daar komt het zeer sterk tot uiting — op een bodem, waarop de vrije wilsuiting van het volk noodzakelijkerwijze moet wegkwijnen. Terwijl de kringen van zelfstandig denkende menschen zich veel bezwaarlijker in groote verzamelingen laten vereenigen, terwijl juist vaak de arbeidzame en rustige deelen der bevolking van den maalstroom van het politieke leven worden afgestooten, vieren de groote partijverbanden hunne overwinningen. Zoo hangt veelal succes in den strijd om den invloed in den Staat, volstrekt niet van het grootere getal, van het hooger intellect, van het rijper inzicht af, doch alleen van de betere organisatie. En de zwakke zijde der openbare meening is zeer zeker, dat zij bij de keus tusschen rijkere ervaring en partijfrase, aan de laatste de voorkeur geeft. Dat men, zooals we boven zeiden, het verschil tusschen volksmoraal en staatsmoraal niet duidelijker ziet, dat het tusschen beide bestaande groote onderscheid niet scherper uitkomt, ligt voornamelijk aan de zich er tusschen dringende partijmoraal. Dat dit verschil desniettemin bestaat is onweersprekelijk. Zeer markant komt de staatsmoraal in de verschillende beoordeelingswijze van een opstand tot uitdrukking. In geval van mislukking luidt de officieele terminologie: schandelijk oproer, staatsmisdadigers; heeft de opstand succes: vrijheidsoorlog, vrijheidshelden. Tweeërlei wordt daarin aangeduid: de identiteit tusschen recht en macht en de moreele vergoelijking, neen verheerlijking van succes. Men zegge niet, niet alleen de Staat, maar ook het volk, de menschen, ja iedereen denkt er evenzoo over. Zeker, succesjacht en „streberei" is alom meer of min te ontdekken; kies-

keurigheid van middelen is niet iedermans zwak. Maar primo is er dit gradueel verschil, dat in zulk een mate, in zulk een omvang, zoo consequent en zoo onverbiddelijk als succes de politiek beheerscht, het nergens elders tot uiting komt. En secundo werkt het van hoogerhand, van staatswege gegeven voorbeeld, in stede van afschrikwekkend, op onze zwakke menschheid veelal aanmoedigend. Niet een succesethiek maar een gezindheidsethiek, misschien wel door Kant het sterkst tegenover elkaar gesteld, heeft de menschen te leiden. In velerlei opzicht wordt verbetering van maatschappelijke inzichten daardoor tegengehouden, dat de Staat in de allerlaatste plaats aan dien eisch voldoet. En dit heeft nog te meer beteekenis, waar de politiek de neiging heeft steeds ruimer kringen te omvatten en diensvolgens de werking der staatsmoraal zich meer en meer dreigt uit te breiden. In het bijzonder wordt die uitbreiding door het parlementarisme in de hand gewerkt. Dat wij, na van het principieel minderwaardig absolutisme verlost te zijn, juist dezen der vele denkbare vormen van het vertegenwoordigend stelsel mochten krijgen, is daaraan immers niet vreemd, en voor verbetering behoeft men nog niet tot de oerverzameling van alle burgers, zooals b.v. in het oude Griekenland, terug te gaan of het Zwitsersch referendum te aanvaarden. Misschien heeft het parlementarisme wel tot verschillende civiliseerende werkingen gevoerd en de, ondanks in zekeren zin daarmee strijdende verschijnselen, bestaande verwachting van sommige menschen, dat de doorwerking der democratische beginselen ook de staatsmoraal verzachten zal, beroept zich gaarne daarop. Evenzeer als de zieke, die in het vertrouwen op genezing naar Lourdes reist, onder gunstige verhoudingen genezen huiswaarts keeren kan, zal ook de natie, die in het parlementarisme haar sociaal Lourdes ziet, door de geweldige kracht der massa-suggestie, althans voor een tijdje, genezing kunnen verkrijgen. Maar de beroepspolitiek, waardoor na de idealistische en partijpolitiek het derde en — wanneer zij zich niet van hare uitwassen zal weten te zuiveren — waarschijnlijk laatste stadium der moderne democratie gekenmerkt wordt, ([78]) brengt zelf een quantum staatsmoraal in werking,

dat misschien alleen of in het bijzonder dit voordeel heeft, dat het de noodzakelijkheid van verbetering duidelijk aantoont.

Bedriegen, stelen en geweld plegen is niet alleen strafrechtelijk verboden, maar wordt ook van een algemeen menschelijk standpunt afgekeurd. En de menschen buigen zich voor de groote wet der naastenliefde, wanneer zij er ook ver van af zijn, deze overal in het leven te volgen. Dat voor den Staat daarentegen „charity begins at home" geldt, behoeft men nog niet van een Machiavelli, van een Nietzsche, die van een organisirte Unmoralität gewaagde, aan te nemen; daarnaast kan men zich voor die uitspraak op het gezag van een Spinoza, een Kant, een Macaulay of een Frederik den Groote — in zijn anti-Machiavell — beroepen en behoeft men slechts, voor wat den nieuweren tijd betreft, daaromtrent bekende historici te raadplegen. Terwijl het dienen van anderen, de zelfopoffering het — zeker allerminst steeds gevolgde — gebod in het wetboek van den individu is, blijft voor den Staat het eigenbelang, d. i. de instandhouding of totstandbrenging van een toestand die voorwaarde voor den nationalen bloei en groei is, op den voorgrond staan. Daarbij is het niet uitgesloten, dat er zulk een overschot aan levenskracht bestaat, dat binnen zekere grenzen, geheel belangeloos, andere Staten geholpen worden; zonder zelfzuchtige motieven kunnen somtijds andere volken in hun vrijheidsstrijd als anderszins ondersteund worden; doch waar de keus is tusschen het bevorderen van zijn welvaart en ontwikkeling of die van een ander volk, moet de Staat, overeenkomstig zijn aard en taak, zijn eigen welzijn verkiezen.

De opvattingen omtrent de ethische verantwoordelijkheid van den Staat zijn veelal nog in nevelen gehuld. Dat zal mede wel daaraan zijn toe te schrijven, dat het volksbewustzijn wordt verslapt, omdat het over zoovelen is verdeeld. Verder mengen edele patriotische gevoelens zich bij de beoordeeling der buitenlandsche politiek van het Vaderland en worden vaak ook de groote massa's zoodanig gesuggereerd, dat zij tenslotte het onderscheidingsvermogen tusschen recht en onrecht geheel en al kwijt zijn. (79) Veel verandering is er in den loop der duizenden jaren in de staatsmoraal

niet gekomen; ze is een tot mummie versteende oermoraal, die zich boven elke ontwikkeling verheven waant.

Dat de openbare meening dikwijls dwaalt, behoeven we niet opnieuw te betoogen. Hare dwalingen kunnen zelfs de meest heillooze gevolgen hebben. Maar zij is aan de ontwikkelingswet onderworpen; zij vormt, telkens nieuwe elementen aan de individueele moraal ontnemende, den schakel tusschen individuen en massa. In tegenstelling met de staatsmoraal is de openbare meening zeer verschillend van die van voor honderd jaar. Zij voedt zich met de humane ideeën, welke vruchten van de ontwikkeling der individueele moraal zijn. Een karakteristiek voorbeeld hoe ze als een soort onofficieele massamoraal met de officieele in conflict kan raken, valt te putten uit de gevallen, waarbij sommige vakgroepen en andere zich, voornamelijk als een protest tegen nationale onderdrukking, ongeroepen in de inwendige verhoudingen van een vreemden Staat mengen. Toen in 1910 de Russische regeering bij de Doema het voorstel betreffende een regeling der verhouding tusschen Finland en Rusland, op grond van de bijna geheele vernietiging der Finsche autonomie, indiende, werden eerst protesten van een internationaal comité van juristen en staatkundigen in Londen ingebracht, daarna volgden protesten van verschillende Engelsche handelskamers en eindelijk van een groot aantal Europeesche parlementen. De ontstemming die daarover in de reëel-politieke pers der respectievelijke landen aan het woord kwam, valt in een drietal argumenten samen te vatten: zulk eene inmenging is onverstandig, omdat zij een vijandelijke stemming veroorzaken en de politieke betrekkingen in gevaar brengen kan; daardoor stelt men zich aan het gevaar bloot, dat anderen zich ook in onze zaken zullen mengen; inmenging in de inwendige zaken van een vreemden Staat is een onrecht, omdat iedere Staat het recht heeft, zijn eigen zaken zoo te regelen als hij wil. (80) Men gevoelt het juridisch-juiste, doch moreel-onjuiste dezer argumenten. Zulk een ingrijpen der openbare meening is een symptoom van durf om met de heerschende politieke usanties te breken, het is een beweging, die er naar streeft de reëele politiek met haar eigen wapen, de macht, te verslaan. Te onbe-

stendig om zelf te heerschen en daardoor de plaats van de geschoolde politiek in te nemen, kan de openbare meening echter wel met zulk een kracht een nieuwe richting aangeven, dat zij het karakter van een tijdgeest aanneemt en een duurzame macht wordt, waarvoor de politiek zich buigen moet. Onder den invloed van suggesties zoowel ten goede als ten kwade neigend, is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de openbare meening zich beweegt in de richting eener humaniseering der politiek en daardoor er geleidelijk toe bijdraagt, een zelfde soort ontwikkeling der staatsmoraal voor te bereiden als waaraan de individueele moraal reeds sinds eeuwen is onderworpen. We weten dat de Staat allerminst de eenige machtsbron is, dat zijn macht in werkelijkheid, zeker in verhouding tot de gebruikelijke opinie erover, zeer beperkt is. De vraag of een andere macht zich in dienst zou kunnen stellen van de openbare meening, zich bewegende in de richting van humaniseering der politiek en ontwikkeling der staatsmoraal, behoeft dus a priori niet ontkennend beantwoord te worden. En het is nog niet zoo zeker, dat de organisaties, die thans nog wel moeielijk de hulp van Staat, wetgeving of gemeente kunnen missen, doch toch reeds voor alle soort politiek en sociaal initiatief hoogst bruikbaar zijn, op den duur niet die lichamen zullen kunnen missen en, onafhankelijker geworden, tot steun voor de openbare meening in haar strijd tegen de staatsmoraal zou kunnen dienen. Alvorens de mogelijkheid van een dergelijke organisatie der openbare meening onder de oogen te zien, moeten wij echter nagaan hoe de pers zich tot de openbare meening verhoudt.

§ 4.

Pers en openbare meening.

Wanneer er eerst sinds de ontdekking der boekdrukkunst in eigenlijken zin van een publieke opinie sprake kan zijn, de sterkste suggestie die op haar kan inwerken is de pers. Men kan zich dan ook geen school of richting zonder tijdschrift, vakblad, orgaan voorstellen. Elke partij, vereeniging, houdt dit voor het eenige

of voornaamste middel om volgelingen, leden te krijgen en te behouden. De vraag, welke beteekenis de openbare meening van een bepaald land heeft, vindt hare beantwoording in de werkzaamheid die de pers daar ontwikkelt. Wat, om het reeds dadelijk te zeggen, niet beteekent, dat zij geheel en al met elkander samenvallen, maar wel, dat zij heden ten dage het belangrijkste werktuig der openbaarheid is. Zeker kan men zich ook andere verspreidingsmiddelen denken, maar daar de pers nu eenmaal het eenvoudigste en goedkoopste middel is, zal zij ook voor de toekomst haar voorsprong behouden. Waarschijnlijk aan het geregelde bodenverkeer tusschen de steden der 14e eeuw, die daarin de kloosters en universiteiten navolgden, haar oorsprong dankende, werd het geregeld verkoopen van nieuws eerst in Venetië, daarna in steden als Augsburg, Neurenberg, Antwerpen, Lyon, Parijs, Weenen en Londen reeds gedurende de 16e eeuw als beroep uitgeoefend. Veel meer dan een nieuwsbode was deze voorlooper van onze tegenwoordige krant nog niet. Er ontbreekt redactioneele behandeling, onmiddellijk ingrijpen in de openbare meening, tendenz. Enkele feiten zouden echter kunnen doen denken, dat reeds de 17e eeuw in de waardeering en practische aanwending der openbare meening geheel modern gedacht en gehandeld zou hebben. Zoo meende Keurvorst Karel Ludwig van de Paltz het aanzien, dat de groote keurvorst genoot, alleen daaraan te kunnen toeschrijven, dat hij de journalisten en de volksstem aan zijne zijde had (81). Inderdaad bekommerde men zich echter slechts daar om de meeningen van het publiek, waar het buitenlandsche politiek betrof, en ook dan alleen nog wanneer het convenieerde. Evenzeer als in de memories en vlugschriften van dien tijd, die meestal draaien om staatsrechtelijke vragen, partij kiezen in oorlogen om aanspraken op landbezit, vindt men ook in de couranten van dien tijd niets over de verhoudingen van het eigen land of partijschappen, wel over oorlogen en voorvallen in vreemde landen. La Gazette door Renaudot in 1631 in het leven geroepen en door Richelieu begunstigd, offerde b.v. ook aan de nieuwsgierigheid van het publiek betreffende het buitenland, om ze van de inwendige verhoudingen af te houden. Ten onzent ging aan de in 1665 verschenen en

zelfs in het buitenland beroemd geworden Oprechte Haarlemsche Courant, nog de Amsterdamsche Mercurius (hoofdzakelijk handelsberichten 1623) en de Ordinaris middelweeksche Courant vooraf. Het absolutistisch regime kende de pers nog volstrekt niet het recht toe, aan het nieuws eigen beschouwingen toe te voegen; een krant werd beschouwd eigenlijk bestemd te zijn door feiten te spreken, de daaruit volgende beschouwingen den lezer over te laten. De Fransche pers der revolutie keerde die positie om. Betrekkelijk arm aan nieuwsberichten, was ze vol van hartstochtelijke ontboezemingen. Doch eerst de Amerikaansche en Engelsche voorbeelden en het geraffineerde gebruik van telegraaf en telephoon brachten den vorm dien we kennen en die de bevrediging van nieuwslust met open of bedekte tendenz verbindt.

Wanneer men tracht tot beantwoording te komen van de hoofdvraag, wat de juiste verhouding tusschen pers en openbare meening is, dient bedacht, dat beide slechts hulpbegrippen zijn, *de* openbare meening zoowel als *de* krant. Bij de laatste gaat het om een gedachtenconstructie voor een som van dikwijls zeer verschillende verschijnselen, die zoowel in hun historischen loop als in hun verhouding tot het openbare leven van den tegenwoordigen tijd duidelijk verschillen. In het algemeen laten zich drie grondvormen der pers onderscheiden, die deels elkaar historisch aflossen, deels tijdelijk samengaan, deels zich met elkaar vermengen. Dat aan den oervorm der courant, het zuivere nieuwsblad, elke redactioneele leiding ontbreekt, stipten we reeds aan. Van het oogenblik af, dat de wereldlijke machten hun toezicht sterker deden gelden, liep het met het geheel redactielooze bestaan ten einde. Daar de uitgevers voor den inhoud ter verantwoording konden geroepen worden, moesten zij ook met zorg over opname of weigering van bepaald nieuws hun oog laten gaan, zoodat zij allengs tot een soort leiding gedwongen werden. Hetgeen niet wegneemt, dat in de tijden van strenge censuur de couranten toch zuivere nieuwsbladen bleven. Terwijl de historische oorsprong van het partijblad zonder twijfel in Engeland ligt, waar Whigs en Tories elkaar in de eerste helft der 18e eeuw ook in de pers bestookten, komt het in zijn ware gedaante toch eerst in de Fran-

sche revolutie tot uiting. Toen bestond er absoluut geen partijlooze pers. Men denke aan de Actes des Apôtres (royalistisch), het Journal de la société de 1789 (girondijnsch), l'Ami du peuple (Marat), Père Duchesne (Hébert). En ook het jaar '48 was mede in dit opzicht een kopie van de groote revolutie. Sinds heeft een tientallen jaren lange ontwikkeling rustigere verhoudingen gebracht. De verschillende partijen hebben hare bepaalde bladen en, al naarmate de organisatie slapper of straffer is, wordt ook de afhankelijke pers zwakker of sterker door de partijleiding in bescherming genomen. De partijpers is betrekkelijk arm aan nieuws; hoofdzaak is de richting. Naast nieuwsblad en partijblad staat de politieke pers, die haar eigen partij is en, onafhankelijk van de groote partijverbanden, meer of minder zelfstandig tegenover de gebeurtenissen stelling neemt. Misschien is wel de Times, die zich nooit geheel door partijdoctrines liet inpakken en toch nooit partijloos was, het oudste en meest geprononceerde voorbeeld, waarnaast de Fransche Presse (Emile de Girardin 1836) te vermelden valt. Tegenover deze schematische indeeling in drie grondvormen valt te bedenken, dat ieder grooter modern blad een individualiteit is, die haar eigen leven leeft, waaraan wel een enkele richting geven kan, maar die hij niet als een machine in alle opzichten den weg mag voorschrijven.

De pers is toch — en hier komen we op de vooropgestelde vraag terug — in verhouding tot de openbare meening zoowel het ontvangende als het gevende deel: ze laat haar op zich inwerken en vormt ze ook harerzijds. Terwijl het reeds in den aard der zaak ligt, dat de uitgever van een wereldbedrijf als de courant, wier arbeidspyramide van een aantal zetters en reporters tot aan den ondernemer opstijgt, op het oordeel en de meeningen van de menschen acht geeft, worden die verhoudingen door de industrialiseering van het openbare leven, waardoor ook de bladen meestal in organisaties zijn samengevat, nog wat verschoven. Niet alleen met de afnemers van het product, lezers en adverteerders, moet rekening worden gehouden, maar evenzeer is men van de boven het blad geplaatste economische machten en de verbanden afhankelijk. Daar het publiek als regel waarde eraan hecht, de richting

te kennen die de regeering denkt in te slaan, zijn voor een intellectueel blad in den regel de attaches met hare organen van niet te onderschatten beteekenis. Doch minstens even groot als de considerations van materieele winsten en van een behoorlijke verhouding tot den Staat en zijn organen, zijn de invloeden van geestelijken aard. Onder den indruk van een geweldige religieuze beweging zijn de eerste briefbladen uitgekomen en tegenwoordig, nu de confessioneele partijen weer alom voor het openbare leven het verzamelen blazen, scheidt opnieuw het geloofstandpunt de journalistiek. In de Vereenigde Staten van Noord-Amerika hebben o. a. de religieuze bladen een grooteren omvang dan de handels- en vereenigingsorganen te zamen.

Die beide factorengroepen die den journalist beïnvloeden, de belangen van den ondernemer, partij of regeering en de wilsrichting der afnemers, kunnen inderdaad veelal samenvallen; is dit niet het geval, dan tracht de kundige journalist, zoolang het gaat, den schijn der overeenstemming te bewaren. Wanneer alleen de meeningsdispositie der lezers en adverteerders de richting aangaf, zou men de pers in het algemeen als het hoofdorgaan der openbare meening kunnen aanduiden. Dat dit niet kan, is te danken aan het feit, dat particuliere belangen, beursconsiderations en dergelijke, nu meer dan minder als volksmeeningen worden uitgegeven. Daarbij komt, dat ook afgescheiden van dergelijke invloeden, in de kringen der beschaafde menschen, door wie de bladen worden samengesteld en waarvoor zij in de eerste plaats geschreven worden, zich opvattingen vormen, die verkeerdelijk voor de meeningen van de meerderheid gehouden worden. In Zwitserland is het voorgekomen, dat wetsvoorstellen, die door alle partijen en de pers voorgestaan werden, bij referendum vielen. En waar is de openbare meening, wanneer een algemeen door de bladen aangeprezen candidaat bij de verkiezing valt; begeleidt zij de kiezers naar de stembus of inspireert zij den journalist? En welke der bladen mag, ingeval van verschil, er aanspraak op maken de openbare meening te vertegenwoordigen; levert soms het grootste aantal abonnés of lezers, dan wel de beste stijl den maatstaf?

Hoe dit zij, niet te ontkennen valt, dat tusschen pers en open-

bare meening zeer bepaalde analogieën bestaan. De courant verzamelt een aantal individueele meeningen, bewerkt ze, maakt ze passend voor algemeen heerschende richtingen; zeker spreken er enkele tot het publiek, maar haar vrijheid van spreken is door het collectieve element, door de consideratie voor de menigte meer of minder bepaald en beperkt. Als een eenheid treedt het blad op, die wel is waar vaak zeer verschillende afzonderlijke deelen omvat, maar toch een geheel met eigen stempel vormt. De individueele stemmen worden, hier evenzeer als daar, maar zelden naar haar innerlijke waarde en zakelijke competentie geschat, de moreele onverantwoordelijkheid verbindt beide.

Maar daarom *is* de courant nog niet de openbare meening, en ook niet haar hoofdorgaan, hetgeen duidelijk wordt als men de vraag tracht te beantwoorden hoe de pers op de openbare meening werkt. De 17e eeuw vertoonde, naar we boven zagen, het eerste hoogtepunt, dat de pers in de algemeene waardeering ingenomen heeft; daarbij worde herinnerd hoe Koning Johan Sobiesky zijn vrouw aanwijzingen gaf, wat zij van zijn brieven door middel van de pers wel en wat niet publiceeren moest, en die er zorg voor draagt, dat het salaris van den journalist wordt verhoogd, om hem daardoor te prikkelen meer de waarheid te zeggen. (82) In den dienst van bepaalde politieke richtingen en ideeën wordt de pers het eerst in Engeland gesteld; de ijver waarmee Sir Roger L'Estrange, die als royalistisch journalist dagbladschrijverij met aristocratische afkomst wist te vereenigen, als censor en bloedhond van de pers optrad, geeft idee van de beteekenis, die het journalisme zich toen al verworven had. Wanneer op het vasteland eerst ten tijde van Frederik den Groote de bladen als dragers van politieke doeleinden optreden — wat ons land betreft, waagde men het in Leiden op de Poolsche toestanden critiek uit te oefenen — steeds zijn het nog buitenlandsche bladen, die over vreemde aangelegenheden den mond open doen. Bespreking van binnenlandsche politiek ging ook weer van Engeland uit. Het feit, dat terwijl in 1695 de Licensing Act niet vernieuwd werd, een verdere censuurwet niet was ingediend, schiep den bodem, waarop de latere persvrijheid van dit land zich kon ontwikkelen; het gebied der binnen-

landsche politiek werd echter voor de Engelsche pers eerst door de in de Public Advertiser van 1768—1772 gepubliceerde Juniusbrieven veroverd. (83) Wanneer nu in 1789 de tot dusverre teruggehouden gedachtenstroom met blind geweld over alle dammen, die de regeering had opgericht, binnenstroomde, meende men allerlei soort vrijheden veroverd te hebben, wanneer men de vrijheid van drukpers bezat. „La liberté de la presse est le seul droit dont tous les autres dépendent; les sentinelles font la securité de l'armée", meende Madame de Stael. (84) En na verschillende ups en downs werd in 1848 het platform bereikt, waarop zich de tegenwoordige ontwikkeling der journalistiek afspeelt.

Komen in de pers nu werkelijk alle meeningen tot uiting? Inderdaad heeft wel elke richting haar orgaan. Maar elk blad vertegenwoordigt in den regel slechts zijn partij, laat slechts zijn meeningen tot uiting komen. Bij elk blad afzonderlijk houdt derhalve practisch de vrijheid van gedachtenuiting op. En hoe weinig menschen hebben gelegenheid geregeld meer dan een blad te lezen. De pers is vrij, maar de journalisten zijn het niet, waarover juist de besten onder hen zich niet zelden zullen beklagen. Drukkender dan de bijna overal opgeheven staatscensuur kan soms het toezicht van ondernemer, vaak als groote pluraliteit in den vorm van aandeelhouders, en partijleider zijn. Het partijtoezicht is een inwendige aangelegenheid van de krant, die met de geheele inrichting der stof, met haar wezen en individualiteit ten nauwste samenhangt. De schuld der eenzijdigheid is niet meer aan den boozen censor te wijten. Zeker kan men het een partijblad niet kwalijk nemen, wanneer het partijdig schrijft, maar dan mag het zich wel in de allerlaatste plaats voor orgaan der openbare meening uitgeven of de meeningsvrijheid op zijn banier schrijven. Tegen het feit, dat de courant in het algemeen van haar lezers en adverteerders afhankelijk wordt, is als regel niet veel in te brengen, daar deze menschen tevens mede dragers der openbare meening kunnen zijn en er zoodoende door wisselwerking tusschen krant en lezer een gezonde wisseling van meeningen kan plaats vinden.

De Parijsche bladen zijn sinds eenige jaren gewoon, hun beurs-

en financieele rubriek aan beurskantoren en privaatondernemers te verpachten; deze schijnen zich in een verband te hebben aaneengesloten. Terwijl de financieele berichten vroeger verschillend en verstrooid waren, en niemand de waarheid zei, doch de verschillende wijze waarop de waarheid vervalscht werd toch een *soort* waarheid deed ontstaan, is er nu een trust van financieele bulletins, die in alle aangelegenheden in alle bladen eenzelfde noot aanslaat. En in bijna gelijke mate ziet men hetzelfde ook op ander gebied gebeuren: Tendenz tot algemeene uniformiteit van inhoud. Deze wortelt in verhoudingen, die buiten de invloedsfeer der partij omgaan en is het gevolg van zekere tijdstroomingen, waartegenover ook de pers weerloos is. Ten opzichte van het streven ook de journalistiek in groote kapitaalkrachtige bonden aaneen te sluiten, is het kenmerkend, dat de grootste dier pogingen, nl. die van William Randolf Hearst, onder het mom van socialistische opvattingen plaats had. (85) Ten deele met geldbelangen samenhangend, komt toch de eenvormigheid van den inhoud uit de organisatie van het toevoeren van nieuws, dus uit technische gronden voort. Wanneer ook al verschil bestaat in de belichting van het diverse nieuws, de opmerkingen die eraan zijn vastgeknoopt, de verduidelijkingen al naar gelang van partijschatting, de groot-ondernemers van den nieuwshandel, persbureaux en telegraafagentschappen zorgen er voor dat het geraamte van elk blad hetzelfde, vele nieuwsberichten woordelijk eensluidend zijn.

Bestaat er officieel en in het algemeen drukpersvrijheid, in elk geval in het bijzonder is die vrijheid dus in zekeren zin beperkt. Hoe ook de Staat aan de perseensluidendheid, wanneer het zijn belang geldt meewerkt, konden we zeer typisch ervaren uit een door de Vorwärts gepubliceerd — in het Alg. Handelsblad van 27 October 1915 overgenomen — rondschrijven van den Pruisischen minister van Binnenlandsche zaken over verbetering der „Neue Korrespondenz" ten bate vooral der provinciale pers; in Rusland werd kortelings een Staatsraad tot lid van een telegraafagentschap benoemd.

Een en ander doet betwijfelen of de verdere ontwikkeling van het dagblad in de richting van zuiver verzamelaar en verspreider van

nieuws tot verhooging van het peil der dagbladpers zou leiden, — in ons land kan men in het algemeen, met zijn natuurlijk niet feillooze maar, bij groot misbruik, zich eenstemmig daartegen keerende pers betreft tevreden zijn. (86) Onder de tegenwoordige verhoudingen is de pers de snelste en gemakkelijkste verbinding van individu en massa met de openbaarheid; toch vertegenwoordigt zij niet de geheele openbare meening en kan deze op haar ook niet in vollen omvang inwerken. De idealisten in de tijden van den geestelijken druk, voor wie de pers het universeele geneesmiddel scheen tegen elk politiek nadeel en die meenden met haar hulp alle openbare toestanden te kunnen verbeteren, konden nog niet weten, dat de ontwikkeling der maatschappelijke, staatkundige en geestelijke krachten sterker zou zijn dan hun afgod, de pers. Zij konden niet vermoeden, dat zich duizenderlei afhankelijkheden zouden voordoen, die aan de vrije pers slechts een geringe speelruimte aan bewegingsmogelijkheid zouden overlaten. Maar juist omdat de moderne pers in het teeken van de vrijheid ter wereld is gekomen, zou zij de vonk van dit heilig vuur met angstige zorg bewaken. Inderdaad heeft zij vele geheimzinnigheden van het ancien régime opgeruimd, zij heeft op vele plaatsen van ons staatkundig en maatschappelijk leven licht gebracht. Het zou tragisch zijn, wanneer nu juist diezelfde pers de boei worden zou, die de vrijheid van het menschelijk denken zou omklemmen. Misschien zou men dan inderdaad wel kunnen zeggen, dat pers en openbare meening één waren. Maar wie zoowel de menschheid als de pers een goed hart toedraagt, zal de vervulling van die toekomstmogelijkheid, die dan zou samengaan met uitdooving van alle persoonlijkheid ten bate van een doorsnede-weten en doorsnede-denken, nooit of te nimmer wenschen. (87)

§ 5.

Mogelijkheid eener organisatie der openbare meening.

Resumeeren we even.

We meenden te kunnen constateeren, dat van de Fransche revolutie af tot nu toe de openbare meening de aangewezen

bemiddelaarster is tusschen individu en het geheel; dat zij het is die haar draden kan spinnen van de vox populi naar de belangrijkste organisatie der menschelijke maatschappij, den Staat en van den Staat naar de vox populi. De wijze waarop in die maatschappelijke organisatie, in den Staat, de wilsvorming plaats heeft, is echter absoluut niet meer zoo als de grondwetten zich die dachten; naast de corporaties en organen, die staats- en administratiefrechtelijk daaraan hebben deel te nemen, neemt ook de maatschappij buiten die instellingen aan de wilsvorming deel en wel bijzonderlijk door de organisaties. Haar stem doet zich reeds vaak in de parlementen hooren. Desalniettemin kan men allerminst zeggen, dat de producten dier staatsorganen steeds getrouw de volksstem weergeven. Wel in schijn maar niet inderdaad reproduceert dus die belangrijkste organisatie der menschelijke maatschappij de openbare meening. Bij het optreden der niet meer door de censuur gekortwiekte pers dacht men zich haar naast of boven het parlement aangewezen die taak te vervullen. Als tegenwicht tegen het wat logge, zware staatsmechanisme zou juist de vlugge, bewegelijke pers uitnemend kunnen dienen, meende men. Dat echter ook de persvrijheid, hoe groote analogieën er tusschen pers en openbare meening mogen bestaan, nog geen vertegenwoordiging der openbare meening in het leven wist te roepen, trachtten we zooeven duidelijk te maken. Tegenover de groote historische voordeelen die parlementarisme en drukpersvrijheid hebben opgeleverd, doen zich voor ons die nadeelen gevoelen, welke zich door een tekort aan zuivere reproductie van de openbare meening kenmerken. De vraag is of en zoo ja hoe dit tekort zou zijn aan te vullen.

Bij de organisatie is zelfhulp eigenlijk hoofdzaak; toch komt veelal de combinatie van zelf- en staatshulp voor. Het meer of min verwijderd doel van propaganda-organisaties is b.v. het ingrijpen van een of andere openbare macht; bij verschillende verkeers-organisaties geldt als devies: zelfhulp door staatshulp aangevuld. Doch niet alleen tot regeering of administratie stelt de organisatie zich in betrekking, maar evenzeer, waar het nut kan hebben, tracht zij politieke partijen, de pers, het openbare leven in het algemeen, in haar handelen te betrekken, het zoo eenigszins

mogelijk voorstellende alsof dit de belangstelling en hulp van de geheele openbare meening verdient. Hoe meer de vervulling harer wenschen van openbare factoren afhangt, des te meer klemmen zich dus de bijzondere groepen van organisaties aan bepaalde politieke partijen, die zij tot haar schutspatronen maken, vast. Zoodoende ontwikkelt zich een toenemende verpolitiseering der verschillende belangen- en strijdorganisaties, die ook in vele vakbonden van openbare ambtenaren te constateeren is en zoo lang aanhoudt, tot dat zij die kracht verzameld hebben, die haar geeft wat zij noodig hebben. Als pendant hiervan komt bij de uitsluitend op zelfhulp aangewezen organisaties een vorm van meer gewapende, uiterst energische, zich wel in terrorisme uitende zelfhulp voor; op arbeidsgebied heeft die zelfs tot een splitsing der organisaties in twee vijandelijke groepen gevormd, waartoe evenwel ook politieke tegenstellingen, welke aan de verschillende opvattingen omtrent de middelen ten grondslag liggen, bijgedragen hebben. Veelal ontbreekt ook daardoor het contact met de openbare organen, die dan wel in verschillende rollen in den strijd gemoeid worden, niet.

Men vraag zich wellicht af, waar we heen willen. Hoe die, zich met politiek inlatende, door politiek haar doel bereikende, organisaties in ons betoog passen. Of zij het misschien zijn, die als aanvulling van het boven geschetste tekort aan zuivere reproductie van de openbare meening moeten dienen. Men weet beter. Het is juist dit hier meer in het bijzonder naar voren gebracht karakter der organisaties dat op zich zelf de geschiktheid voor deze functie uitsluit. Juist dit leven in de succes-sfeer, dit naloopen van wie macht heeft, die opleiding tot oogendienarij en jacht naar gevolg maakt het moeilijk aan een dienen van de openbare meening te denken. Zeker hebben ze in groote mate nut. Eenerzijds vermeerderen ze effectief de inrichtingen van algemeen nut op het gebied van volkshygiëne, humaniteit, armenzorg, opvoeding, opleiding, terwijl ze anderzijds de openbare administratie nieuwe behoeften en nieuwe doeleinden aangeven en deze tot nieuwe praestaties nopen. Het goede, dat tegenwoordig daardoor in de maatschappij aanwezig is, moge niet aan alle eischen vol-

doen, zeker, is dat wij zonder alle vereenigingen minder ver waren. Zij zijn de dragers der nationale belangen geworden, ze hebben de gerechtigheid in de maatschappij vermeerderd, doordat zij allen ten dienste stonden; zij hebben het geestelijke leven, in het bijzonder ook dat der massa, in elk opzicht verrijkt en verschaffen iedereen de mogelijkheid zich nieuwe kennis te verschaffen, om die bij zijn maatschappelijke taak te gebruiken. Wat de organisatie voor den individu aan goeds kan doen, zal voor zeer velen een vooruitgang, een werkelijk voordeel zijn; ze is het sterkste opvoedingsmiddel dat voor vele lagen voor het oogenblik bereikbaar is. De werkelijke nadeelen zullen daarentegen voor een groot deel in betrekking staan tot de minder fraaie zijden van geest en karakter, derhalve slechts inzooverre nadeelen zijn als ze door de organisatie in plaats van bestreden bevorderd worden, haar echter niet van huis uit ten laste gelegd kunnen worden. We vergeten hierbij niet, dat voor personen van hoogere geestelijke of zedelijke cultuur de indertijd genoemde ongunstige werkingen, vergeleken met den toestand buiten de organisatie, meestal een nadeelige verandering bevatten; voor sommigen door het verlies of de vermindering der vrije zelfbestemming, voor anderen daardoor, dat ook zij geleidelijk niet ontkomen aan het bevangen denken en aan de enge opvatting van belangen der organisatie. Bewust van de zich daarbij voordoende talrijke overgangen en combinaties, zullen de organisaties toch de groote menigte, in betrekking tot individueele waarde, zelfbestemming en beteekenis, verheffen, de menschen met hoogere innerlijke beschaving daarentegen, althans wat de twee eerste dingen betreft, naar beneden drukken. Over de bijzondere soorten van organisaties verdeeld, is het resultaat zoo, dat verhooging der waarde van den persoon en zijn beteekenis zich voornamelijk in de niet commercieele verkeers-organisaties en in de sociale propaganda-organisaties uit, en dat zich bij de belangen-organisaties en een deel der strijd-organisaties misschien minstens een verhooging der geestelijke waarde van den individu en eventueel ook van zijn beteekenis voordoet. In zijn zelfbepaling wordt de individu in den regel in de commercieele ver-

keers-organisaties en in de strijd-organisaties beperkt. Partijdigheid, eigenbelang, onverbiddelijkheid en de precies tusschen vriend en vijand onderscheidende moreele opvatting toonen zich voornamelijk bij de organisaties van belanghebbenden, bij strijd-organisaties en nu en dan bij de vereenigingen van sociale propaganda. Relatief gunstig werken op den individu m. a. w. de organisaties met sociale of in ieder geval met niet duidelijk individualistische strekking; van het klassieke philosophische en ethische persoonlijkheidsideaal wordt de individu het meest afgetrokken bij de organisaties, wier doel is beroeps- of bijzondere economische belangen te vertegenwoordigen en te realiseeren.

Wat zich als het kenmerk van alle organisaties vertoont, wat in aller diepste wezen ligt, is — zeiden we boven — de geschiktheid te potentieeren, tot een hoogere macht te verheffen. Maar het is duidelijk, dat daarbij nog niet op zich zelf, hoezeer het verband met den Staat ook veelal, ja overal nog haast, bestaat, per se aan politieke macht in eigenlijken zin behoeft gedacht te worden. En wanneer, om op ons uitgangspunt terug te komen, gedacht wordt aan aanvulling van het tekort aan zuivere reproductie van de openbare meening, is daarvan wel in de laatste plaats sprake.

Volkomen erkennende, dat de openbare meening te onbestendig is om te heerschen en de plaats van de geschoolde politiek in te nemen, zeiden we reeds, dat zij somtijds in enkele gevallen zoo krachtig een richting kan aangeven, dat zij het karakter van een tijdgeest aanneemt en een duurzame macht wordt, waarvoor de politiek zich buigen moet. Nog eens: de mogelijkheid is niet uitgesloten, dat de openbare meening, die onder den invloed van suggesties, zoowel ten goede als ten kwade neigt, zich zou kunnen bewegen in de richting eener humaniseering der politiek en daardoor er geleidelijk toe zou kunnen bijdragen, een zelfde soort geleidelijke ontwikkeling der staatsmoraal voor te bereiden, als waaraan de individueele moraal reeds sinds eeuwen is onderworpen. We meenden dat de organisaties, die thans nog wel moeilijk de hulp van Staat, wetgeving of gemeente kunnen missen, doch toch reeds voor alle soort politiek en sociaal initiatief hoogst bruikbaar zijn, op den duur wellicht die lichamen zullen kunnen

missen en, onafhankelijk geworden, tot steun voor de openbare meening in haar strijd tegen de staatsmoraal zou kunnen dienen. Voor de toekomst geheel ondenkbaar, dat de organisaties hetzij door kiesrechtwijzigingen gelegenheid zouden krijgen zelf onmiddellijk werkzaam te gaan worden, misschien zelfs boven de politieke partijen uit hare functies gingen vervullen of dat sommige zelfs niet meer gesubordineerd maar gecoördineerd aan de parlementen met deze in vaste samenwerking zouden komen, eventueel veto-bevoegdheden krijgen — voor de toekomst geheel ondenkbaar is een en ander niet. Verminderde invloed der staatsmoraal bij de uitoefening der functies zou daarvan het wenschelijk gevolg kunnen zijn. Niet uitsluitend de staatsmoraal maar een door den aard en het gehalte der organisaties bepaalde collectieve moraal zou meer den toon aangeven. Wat een stap in de goede richting zoude kunnen beteekenen, inzooverre aard en gehalte der bepaalde organisatie meebracht, dat het rechtsbewustzijn gaver tot uiting komen zou.

We moeten ons dus even met deze mogelijkheden bezig houden en daarvoor enkele vraagstukken onder de oogen zien van welke men mag aannemen, dat zij ons nader kunnen brengen in de aangegeven richting. Allerminst is het dus de bedoeling, of is het ook noodig, die vraagstukken te *behandelen*; wij kunnen volstaan met de richting aan te geven waarin de oplossing zou kunnen worden gevonden.

Wanneer men er van spreekt de organisaties door kiesrechtwijzigingen zelf onmiddellijk werkzaam te doen worden, denkt men vanzelf aan het organisch kiesrecht. Men weet dat dit van diverse, zeer heterogene, zijde werd en wordt aanbevolen en dat het als product van het organisch staatsrecht een tegenhanger vormen moet tegenover het atomistisch, individualistisch kiesrecht, historisch product van de 18e eeuwsche individualistische staatsleer. Waar het juist het organisch staatsrecht is hetwelk met de verschillende maatschappelijke groepeeringen en met de daarin plaats hebbende veranderingen rekening houdt, mag men verwachten dat de aan die leer haar ontstaan dankende gedachte van het organische kiesrecht nader in de gewenschte richting zou brengen.

Bij een op organischen grondslag gebouwd kiesrecht is eerder dan bij een individualistisch kiesrecht — hetzij dan algemeen of niet — te verwachten dat de meening der verschillende maatschappelijke groepeeringen en dus ook de meening der maatschappij zelf gereproduceerd wordt en dat te eer, wanneer de verkiezing, hetzij in elke groep of elke afzonderlijke categorie in de groep, volgens een stelsel van evenredige vertegenwoordiging plaats heeft. Wat we hier aanvoeren moge ten deele als toekomstmuziek klinken, de aandacht worde er op gevestigd, dat het wetsontwerp grondwetsherziening, welker toelichting overigens verschillende collectief-psychologische tonen aanslaat, algemeen kiesrecht niet voordraagt „als een natuurrecht, maar eenvoudig als een vrucht van de historische ontwikkeling". De profetie lijkt ons niet te gewaagd, dat het, een luttel aantal jaren later ingediend, tevens een organische kiesrechtregeling had kunnen bevatten.

Wanneer invoering van organisch kiesrecht een stap nader zou brengen tot een betere reproductie der openbare meening, men kan zich daarnaast andere middelen denken, die deze nog dichter kunnen doen benaderen. We zeiden boven dat sommige organisaties niet meer gesubordineerd maar gecoördineerd aan de parlementen met deze in vaste samenwerking zouden komen, eventueel veto-bevoegdheden krijgen, of dat er organisaties zouden ontstaan, die boven de politieke partijen uit, hare functies gingen verrichten.

Het is duidelijk dat, wanneer al ooit, bereiking hiervan slechts langs zeer geleidelijken weg zal zijn te verkrijgen. De eerste stap zal gevolg moeten zijn van de erkenning der overdrevenheid der politieke tegenstellingen en der te groote verwachting van politieke beginselen. Wat de tegenstellingen betreft mag, wat voor ons land betreft, aan de veel te weinig doorgedrongen waarheden uit Krabbe's Ongezonde lectuur — men kan onder den indruk komen van de hooggestemde idealen van den schrijver der Moderne Staatsidee zonder diens optimisme voor het oogenblik te deelen — worden herinnerd, waarin de geringe principieele verschillen tusschen rechts en links op verschillend gebied worden gedemonstreerd. Te groote verwachtingen van politieke beginselen heeft men, wanneer men zich voorstelt, dat deze alleen richtsnoer voor de

verschillende vraagstukken zijn kunnen. Natuurlijk zijn er zulke, we behoeven niet te zeggen welke; doch geen der gebruikelijke antithesen deelt van de geheele rij of zelfs maar een overwegend deel der vraagstukken met onverbiddelijke strengheid de eene helft ter eener, de andere helft ter anderer zijde in; het grootste deel der vraagstukken is kleurloos of laat zich althans niet met exactheid indeelen. De op een algemeen beginsel steunende partijen overschatten daardoor als regel haar rol en nemen derhalve een niet aan hare gewichtigheid evenredige plaats in. Organisaties ad hoc, tijdelijke groepeeringen naar een concreet staatkundig desideratum, zooals er thans reeds enkele bestaan, zouden de plaats der vaste groepeeringen ten deele of geheel kunnen innemen. De beginselen zouden op die wijze ophouden den grondslag van vaste groepeeringen te vormen, doch daarentegen reëeler dan vroeger tot uiting kunnen komen, daar de tijdelijke groepeeringen gebaseerd als ze zijn op concrete desiderata toch ook, zij het voor een deel, uit beginselen voortvloeien; bovendien, blijken sommige aangelegenheden die bij verschillende der tijdelijke groepeeringen thuis behooren, door dezelfde beginselen te worden beheerscht, dan zouden zich niet alleen bij die verschillende groepeeringen dezelfde personen aansluiten, maar zou wellicht een tijdelijke federatie dier groepeeringen mogelijk zijn, welke zich er natuurlijk voor zou moeten hoeden niet tot de vaste groepeering terug te keeren. Zonder dat aan beginselen wordt tekort gedaan, zou daardoor meer dan voorheen, wat bijeen hoort bijeen gebracht worden. Zou men op deze, zuiver inductieve en meer exacte wijze tot vereeniging van eensgezinden kunnen komen, in samenwerking met het organische kiesrecht zou daardoor verder geschreden worden op den weg naar zuivere reproductie der openbare meening. Wanneer toch op den duur slechts die groepeeringen, maar ook deze alle, die werkelijk en geheel de meeningen harer leden vertegenwoordigen het kiesrecht zouden uitoefenen, benadert men meer en meer de openbare meening.

Geleidelijk als wijzigingen op dit gebied slechts denkbaar zijn, zal eerst nadat deze ontwikkeling zich voltooid heeft verdere ontwikkeling mogelijk zijn. Eerst wanneer een organisch kiesrecht

tot ontwikkeling is gekomen waaraan niet alleen door alle belangrijke groepeeringen wordt deelgenomen, maar waarbij die groepeeringen in werkelijkheid geheel en al de meening harer leden vertegenwoordigen, zal men zich een nog belangrijkere rol van enkele dezer organisaties in het staatsleven kunnen voorstellen. Eerst dan wanneer de goede werking der zuivere groepsvertegenwoordiging, losgemaakt van den invloed der politieke partijen, zal zijn gebleken, is 't wellicht te verwachten, dat, ter behartiging van enkele hoogstbelangrijke functies die, naar de ervaring dan allicht zou leeren ook dan nog niet door de staatsorganen vervuld kunnen worden, een of meer zeer belangrijke organisaties — waarbij wij in het bijzonder aan een organisatie voor den vrede denken, die allerminst uit voor een overwegend deel politieke elementen dient samengesteld, — hetzij door het verkrijgen van vetobevoegdheid, hetzij zelfs door coördinatie aan de parlementen met deze in vaste samenwerking, recht van medespreken kunnen krijgen.

De lange weg die ons van deze laatste mogelijkheid, door welker verwezenlijking de reproductie der openbare meening naar ons inzien het beste zal zijn te benaderen, scheidt, maakt het vooralsnog hoogst bezwaarlijk en is dus ook tevens wel overbodig nader uiteen te zetten hoe men zich deze samenwerking, dit medespreken te denken heeft. Van het denkbeeld make men zich echter niet maar zoo botweg af, wanneer daartegen b.v. alleen maar loos alarm weerklinkt uit een hoekje van het heilige huisje der Democratie. (88)

VIERDE HOOFDSTUK.

DE BETEEKENIS VAN TRIVIALITEIT EN ILLUSIE VOOR DE CULTUUR.

§ 1.

Inleiding.

De mate van verwondering over werkelijk of vermeend cultuurverlies bij min of meer onverwachte gebeurtenissen — b.v. oorlog — is uit den aard der zaak afhankelijk van het quantum verwachting dat men van den cultuurloop heeft. En het is duidelijk, dat er over iets wat dan stilstand of achteruitgang wordt genoemd mede groote verbazing mogelijk is bij degenen, die hunne overigens op feiten gegronde kennis niet hebben laten functioneeren ten opzichte van datgene wat zij niet zien *wilden*.

Dat de maatschappelijke ontwikkeling in groote mate door belangen, overtuigingen, hartstochten beheerscht wordt, wordt welhaast door geen ontwikkelde betwijfeld; al naarmate men meer een materialistische dan wel een spiritualistische wereldbeschouwing aanhangt, is men eer geneigd aan belangen, dan wel aan overtuiging of hartstochten een groote rol toe te schrijven. De gemiddelde mensch van heden, die allerminst zuiver materialistisch, doch evenmin zuiver spiritualistisch is aangelegd — de spiritualist, die lang niet alles zonder onderzoek aanneemt, niet synoniem is met idealist of mysticus, heeft vaak scherpmaterialistische kanten; idealisme is daarentegen somtijds wel te vinden bij den materialist die, zonder hoop op belooning, zonder

vrees voor straf, in zijn nuchter oordeel vaak mysticisme verbergt (89) — de gemiddelde mensch van heden accepteert als wereldstuwende krachten alle drie. Bezien we echter de een of andere ontwikkelingsbeweging, een beweging die zich tegen iets bestaands richt, dan moet wel, om de individuen uit hun trage rust, die somtijds het karakter van apathie aanneemt, te wekken, op de phantasie der menschen een beroep worden gedaan, hun een verlokkend beeld worden voorgetooverd. Nemen we aan, dat ze deze middelen zou versmaden en alleen het objectief grijpbare en bereikbare harer doeleinden zou schilderen, dat zij het noodwendig onvolkomene en gebrekkige daarin gewetensvol zou toegeven, aan allerhande bedenkingen, die tegen de beoogde hervorming zijn in te brengen, tegemoet kwam, dan zou zulke beweging spoedig ineen storten. Ze zou, in plaats van te groeien, haren aanhang steeds meer zien verdwijnen, daar haar bleek en zwak ideaal niet voldoende aantrekkingskracht bezit om den tragen en egoïstisch gezinden individu te bewegen zijn rust op te geven en een offer te brengen. Naast belangen, overtuigingen en hartstochten ziet men ongetwijfeld ook de schijn, de illusie — een voorstelling die van het feitelijke afwijkt — een lang niet steeds voldoende erkende rol spelen. Wèl mocht in de „Meistersinger" Hans Sachs getuigen, dat de meeste groote dingen „nie ohn' ein'gen Wahn gelingen". We zien immers dat het menschelijk geslacht, om een voorwaartschen ontwikkelingsgang te doorloopen, niet alleen door de waarheid, door de aanpassing aan het werkelijk verloop van zaken — welke natuurlijk in een groot aantal gevallen onbetwistbaar noodzakelijk is — zich moet laten leiden, doch ook door illusies. Wanneer deze dan ook in de geschiedenis der menschheid een groote rol spelen, dan geschiedt dit in het bijzonder zoo, dat illusies van enkele menschen spoedig uitbreiding vinden door ook de menigte in te pakken. Deze soort beïnvloeding van geheele groepen, klassen, naties, cultuurwerelden berust op de met het karakter onzer phantasie gegeven mogelijkheid op de gedachten en handelingen der menschen door suggesties beslissend in te werken. Zulke suggesties die daartoe voeren, groote massa's een gelijken geestelijken horizont

voor een deel van hun denken en handelen te verschaffen, ontstaan als regel daardoor, dat met ongewone levendigheid op de phantasie der menschen een beroep wordt gedaan, dat verwachtingen van een nieuwen hemel en een nieuwe aarde worden opgewekt. De menschheid is steeds doende nieuwe formules, nieuwe illusies, nieuwe suggestieve werkingen voor de massa te ontdekken, omdat zij daaraan behoefte heeft om zich naar de een of andere beweging te richten. Zoo zijn illusie en suggestie als wezenlijke hefboomen der wereldgeschiedenis te erkennen. Het is als ware in elk tijdperk het ware doel door een waandenkbeeld verborgen; daarheen strekt de menschheid de hand uit om dat, wat haar werkelijk doel is, te bereiken. Nu mogen zeker de verschillende illusies, die in de geschiedenis der volkeren opduiken, niet gelijkmatig beoordeeld worden: het gaat veeleer steeds om haar aard en hare gevolgen. Er zijn illusies die alles wat den mensch van zijn medemenschen, de eene volksklasse van de andere scheidt, voor het oogenblik doen vergeten, zoodat alle deelen der natie zich als een volk van broeders voelen. Het kan zijn dat in zulk een geval de illusie weldadig gewerkt heeft, dat zij als een symptoom van opgewekt nationaal leven is aan te zien en productief genoemd mag worden. Daartegenover zijn er illusies die den blik van individuen en massa's op een dwaalspoor brengen, hun misleidende idealen zonder reëele substantie voortooveren; dat in zulke gevallen waar het tot ondergang van volken en Staten komen kan, de illusie in hoogste mate schadelijk gewerkt heeft, is duidelijk. In beide soorten gevallen heeft de schijn, de illusie een rol gespeeld.

Verzet zich wellicht het meer materialistische in ons tegen een gereede erkenning hiervan, ons spiritualistisch ik heeft de neiging eerder blind te blijven voor iets anders: de groote beteekenis van het triviale, dikwijls verband houdende met de ontwikkeling van het groote uit het kleine. Zeker, men wil gereedelijk aannemen, dat bij een beginnende beschaving in het algemeen lage, triviale beweeggronden gelden. Weliswaar ontbreken edeler neigingen op de lagere trappen van het menschelijk leven niet heelemaal. Zoo bestaat er b.v., wanneer ook het gast*recht* als gewoonte

uit bijgeloovige angst is voortgekomen, op lagere ontwikkelingstrap een impulsieve verleening van gastvrijheid, die verschillende onderzoekingsreizigers vaak heeft doen verbaasd staan en uit werkelijk alteruistische opwellingen voorkomt; wij vinden bij de natuurvolken verder ook bepaalde verschijnselen van primitieve zuivere zeden, o. a. in den vorm van liefdevolle behandeling van kinderen en oude lieden. De oorzaak daarvan ligt dan echter minder in een in vergelijking tot de cultuurvolken grootere zedelijke kracht, doch in minder verzoekingen, in gunstigen uiterlijke omstandigheden, terwijl de gastvrijheid evenzeer als het te zamen deelen der voedingsmiddelen voor het grootste deel optreedt als een verzwakt communisme, dat een erfdeel van vroegere tijdperken is en zijn oorsprong dankt aan de ongeschiktheid der individuen zich tegenover de aanspraken der anderen geheel af te zonderen. (90) Voor het aannemen van triviale motieven bij de natuurvolken laat men zich dan ook inderdaad gemakkelijk vinden. Niet zoo licht neemt men ze bij ons zelf, voor onzen tijd aan. En toch vertoont ons reeds de les van het dagelijksche leven de relatieve zwakte der ideale beweeggronden; denken wij aan het gemis aan logica, welke de denkwijze van het dagelijksch leven zelfs bij den beschaafde verraadt; we moeten verder achter de woorden en handelingen van de menschen niet al te veel zoeken, de eenvoudigste verklaring daarvan is in den regel de waarschijnlijkste. Denken wij ook aan de ongeschiktheid van een zelfstandige aesthetische waardeering, den meesten menschen eigen: wanneer Shakespeares werken eerst thans plotseling uit de verborgenheid opdoken, hoeveel menschen zouden uit zich zelf de beteekenis er van kunnen begrijpen? Is de populaire beoordeeling en waardeering onzer eigen beschaving met deze en soortgelijke feiten niet in schrille tegenstelling? Hoort men licht beweren dat het hooge slechts in samenhang met het triviale verschijnt, dat het slechts met het lagere te zamen kan opklimmen, zich slechts onder gunstige voorwaarden naar boven werkt, omgeven door en vaak verstikt in het gewone, achterstaande? Letten we daarop even voor wat de edelste zaken van ons leven betreft: het innerlijke en de bezieling onzer gevoelens, de menschlievende

neigingen, de schatten van kunst en wetenschap, ware religieusiteit; hoe zwak is dat alles vastgelegd in den eindeloos voortsnellenden levensstroom! Voor zooverre ze gewaardeerd en gecultiveerd worden spelen onverschilligheid, gewoonte, belangen van socialen en huishoudelijken aard de hoofdrol. Verschillende ideëele zaken zweven in etherische hoogte als een regenboog boven de harde realiteiten van het leven, voor den toeschouwer een licht spel, vaak niet meer dan een quaestie van mode. En overal waar dan uit die woestenij van trivialiteit de toppen naar boven steken zijn ze uit dezelfde stof gebouwd: het groote in de menschelijke dingen bestaat overal uit een opeenstapeling van kleine bestanddeelen, groote praestaties berusten op een samenstelling van kleine werkingen. Het cement, dat het een met het ander verbindt en zoo uit de massa-eenheden één eenheid vormt, de electrische slag, die de traagheid van den individu opheft, zoodat deze niet alleen rust en goed, doch zelfs vrijheid en bloed opoffert, komt vaak uit hetzelfde verschijnsel voort, welks rol zooeven werd aangestipt: de illusie. Op zich zelf is deze zonder twijfel een bekende grootheid, die, in tegenstelling tot de leugen, allerminst als ethisch minderwaardig is te beschouwen. De radicale scheiding tusschen beide berust op de diepe waarheid, welker juistheid niet eerst heden of gisteren is vastgesteld geworden. De Romeinsche juristen hebben reeds den dolus bonus van den dolus malus, de ongeoorloofde dwaling, gescheiden. Later is de geheele dolus in miscrediet gekomen, zoodat de scholastiek alle moeite gaat doen de noodleugen philosophisch te rechtvaardigen. In werkelijkheid is de geheele figuur kleurloos, niet goed en niet slecht. Het merkwaardige, algemeen voor zeer ernstig gehouden levenswerk van Vaihinger, (91) die erkent meer wat vorm, motiveering en uitbreiding dan wat de zaak zelf betreft iets nieuws te leeren, welks derde en laatste deel dan ook gewichtige historische bevestigingen zijner leer bevat, maakt aannemelijk, hoe wij, tot het juist denken langs een omweg van verkeerd denken moeten komen. De methode der fictie moet zich bij die van inductie en deductie aansluiten. In alle wetenschappen bestaan toch zeer algemeene en hoogst vruchtbare grondbegrippen, die een tegenspraak op zich zelf en in verband met

onze ervaring bevatten, waaruit blijkt dat wij met bewust verkeerde voorstellingen toch het juiste bereiken. Tegenover de ervaringen en hypothesen, welke laatste wel buiten het bereik van empirische waarneming vallen, maar toch de mogelijkheid van verificatie hebben, stelt Vaihinger de halfficties, welke niet in zich zelf tegenspraak vinden, maar van de werkelijkheid afwijken, en de eigenlijke ficties, die zoowel van de werkelijkheid afwijken als ook in zich zelf tegenspraak vinden. In hare ruime heerschappij vindt men deze bij V. systematisch geordend. Wanneer het nu waar is, dat men door verkeerde voorstellingen, de ficties, overal in het leven het juiste bereiken kan, de valsche inbeeldingen, de illusies, zijn in staat de energie te versterken, het leven op hooger peil te brengen, en kunnen als prikkel dienen om tot een hoogeren ontwikkelingsvorm op te voeren. Dat suggestieve invloeden daarbij hun aandeel hebben, in het bijzonder waar het geldt op geheele volksmassa's in te werken, werd vroeger, vooral aan de hand van Stoll, door ons aangetoond. (92) Wanneer wij toen aan de suggestie zelfs een bijzondere, volgens sommigen zelfs te groote, aandacht wijdden, was dit misschien als reactie tegen een vroegere zoo goed als geheele negatie, absoluut niet misplaatst. Het is duidelijk, dat door het op den voorgrond brengen niet meer van de suggestie doch van de illusie thans een andere zijde naar voren gebracht wordt. Daarenboven wijkt door het verband dat tusschen illusie en trivialiteit gebracht wordt, ons tegenwoordig onderzoek van dat van vroeger zeer bijzonderlijk af. Pessimistisch behoeft het constateeren van de groote waarde van den laatsten factor te minder te stemmen, wanneer men maar bij de waarneming van onverwachte triviale invloeden den zin voor humor niet verliest, die in het schijnbaar kleinste nog steeds het groote en den kiem voor onbegrensde ontwikkelingen weet te vinden. (93) Hoe dit zij heeft het zeker zijn nut aan te toonen, dat in de wisselwerkingen tusschen de menschen, waarin de cultuur bestaat en waaruit ze geboren wordt, te midden van belangen, overtuigingen en hartstochten een beduidende rol gespeeld wordt door schijn, illusie eenerzijds, trivialiteit anderzijds, in nu meer dan minder nauw onderling verband.

Van uit dit gezichtspunt stellen we ons voor hier drie groote

cultuurfactoren: wetenschap, kunst en politiek — cultuurfactoren, ook al *kan* elk hunner tegen de beschaving ingaan — wat nader te bezien.

§ 2.

Wetenschap.

Niet alleen heeft elke wetenschap afzonderlijk een lange voorgeschiedenis, maar ook van spontaniteit bij het onstaan van wetenschap in het algemeen kan geen sprake zijn. De voorbereidende werkzaamheden in het menschelijk denken schijnen te liggen zoowel op het gebied der mythologie als op dat der dialectiek. Bij een groot aantal der nog overgebleven mythen vallen als uitgangspunt enkele natuurmythen aan te wijzen, welke bijna uitsluitend betrekking hebben op de hemelslichamen, in het bijzonder zon en maan, daar deze als tijdmeters van bijzonder belang zijn. Wij zien meestal toch de theoretische belangstelling zich geleidelijk ontwikkelen door middel van objecten van practische behoeften. Reeds de primitieve mythe kent de figuur van den heilbrenger, aan wien het aansteken van vuur, de uitvinding van wapens en werktuigen en de invoering van tooverceremoniën te danken zijn. (94) Ook de dialectiek speelt overal een groote rol, zoowel bij openbare als meer particuliere aangelegenheden. Uit de beschrijving, die Nachtigal van de reeds tamelijk ontwikkelde Fedas der Sahara en Junker van de negerstammen in het hoogere Nijlgebied gaf (95), blijkt tot welke argumentatiekracht, sluwheid, fijnheid van oordeel in de discussie men het daar reeds gebracht had. Ook daarbij valt echter allerminst aan spontane ideëele opwellingen, veeleer aan zorg voor het persoonlijk belang, ruwegoïstische motieven, te denken. Hoe belangrijk trouwens de redekunst voor de voorbereiding van het wetenschappelijk denken was, bewijst ook de beteekenis, welke de dialectiek nog in de klassieke Oudheid bezeten heeft en de invloed, welke men in het algemeen aan de middeleeuwsche scholastiek voor de latere ontwikkeling der natuurwetenschappen toeschrijft. Dat het nu in het algemeen bij den aanvang der wetenschappen een belangrijke rol gespeeld heeft, komt ook overeen met het feit, dat men het

begin der geometrie uit de landmeting, het begin der astronomie uit de waarneming der sterren in religieus, huishoudelijk en nautisch belang, het begin der alchemie en daardoor de chemie uit de behandeling der metalen afleidt. Wanneer we nu en voorheen een vermeerderde belangstelling in de een of andere wetenschap constateeren, is belang daaraan veelal niet vreemd: zoo hangt het ter hand nemen van sociale en historisch-economische onderzoekingen, toenemende belangstelling in geographie en volkenkunde met nabijliggende practische belangen en behoeften samen. (96) Niet alleen bij den aanvang maar ook bij de verdere ontwikkeling der wetenschappen valt continuïteit te constateeren. Daartoe behooren zoowel de vergeefsche voorsprongen in den vorm van zulke ontdekkingen, die door de tijdgenooten niet gewaardeerd, doch genegeerd worden, derhalve een herhaling noodig hebben, als het meermalen optreden der zelfde wetenschappelijke ontdekking. Als voorbeeld van de eerste geldt o. a. Baco, die reeds in de Middeleeuwen gedachten uitsprak welke eerst eeuwen later den bloei der natuurwetenschappen ten gevolge hadden. Van het meermalen optreden der zelfde wetenschappelijke ontdekking laten zich in het bijzonder vermelden het beginsel der zwaartekracht eerst door Hooke, later door Newton, de infinitesimaalrekening tegelijk door Leibnitz en Newton, de ontwikkelingsleer (tevoren eerst in speculatieve vorm voor de verschijnselen van het geestelijke leven uitgesproken, daarna door behulp van de romantici verder in de geestelijke wetenschappen ingeburgerd en tegelijk in de natuurphilosophie geraakt) door Darwin en Wallace, het energiebeginsel door een groot aantal personen, waarvan niet aan één de uitsluitende eer te geven is, ontdekt.

De inspiratie, waaraan het nieuwe zijn ontstaan te danken heeft, is in vele gevallen zelf van een allesbehalve verheffend karakter. Zoo is o. a. de alcohol in vele gevallen de vader der inspiratie en desvolgens ook van menig belangrijk meer of minder wetenschappelijk product. Zelfs een genie als Mozart bediende zich bij langdurigen arbeid gaarne van geestrijke dranken als stimulans. Toch mag voor wat speciaal de wetenschap betreft, hierop niet te zeer de nadruk gelegd worden en komen wij in ander verband daar-

op terug. Doch andere gevallen, waar de inspiratie een zeker niet minder trivialen oorsprong had, hebben wel degelijk ook op wetenschappelijke mannen betrekking. Zoo had de groote scheikundige Kekulé von Stradonitz dagenlang tevergeefs er over nagedacht hoe toch de samenstelling van benzol zijn kon, daar de formule $C^6 H^6$ met de waardeverschillen tusschen het koolstofatoom en waterstofatoom volstrekt niet in overeenstemming te brengen was; evenzeer als nu op een dag, zittend boven op een Londenschen omnibus, het denkbeeld der struktuurtheorie van C-verbindingen als een droombeeld voor K.'s oogen stond, ging het met de benzoltheorie; in zijn donkere werkkamer te Gent kreeg hij onder de verschillende gestalten die in zijn voortdurend werkzamen geest op- en afgingen plotseling de visie van een slang, die zich in den staart beet: de geniale inspiratie was er, de benzolring en daarmee de oplossing van het raadsel gevonden: (97)

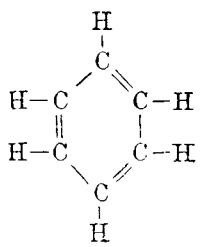

Als triviaal zal men wellicht nog niet de behagelijke stemming, geest- en lichaamsfrischheid, waarin de hersenen in het algemeen beter dan anders tot arbeid gedisponeerd zijn, willen aanmerken. Deze stemming is echter het meest en zekerst aanwezig wanneer de mensch na een verkwikkenden, nachtelijken sluimer 's morgens behagelijk in bed ligt, zonder dat hij vooreerst nog gedwongen is aan opstaan en aan de dagtaak te denken. 't Is niet te verwonderen dat dan de beste invallen komen. Zoo is de beroemde inductiewet door Gausz (98) den 23sten Januari 1835 's morgens om 7 uur voor het opstaan gevonden, terwijl Fechner zijn beroemde psychologische grondwet in halfsluimer, in den vroegen ochtend van 22 October 1850 ontdekte. (99) Doch ook de droom schijnt hier een belangrijke rol te spelen: Goethe moet o. a. de oplossing van menig

wetenschappelijk probleem in den droom gevonden hebben; Michelet dacht bij het naar bed gaan met opzet aan den arbeid van den volgenden dag en werkte daar dan 's nachts aan; Maudsley ontdekte den geometer, waarnaar hij twee jaar lang tevergeefs gezocht had, plotseling in den droom; ook Lafontaine, Klopstock, Voltaire en Coleridge moeten in den droom geproduceerd hebben. (100) Bij verschillende wetenschappelijke mannen schijnt de geschiktheid voor den productieven arbeid door verschillende futiliteiten beïnvloed geworden te zijn. Zoo kon de groote geleerde Ampère alleen dan scherp en helder zijn gedachten ordenen, wanneer hij door heen- en weerloopen zijn geheele lichaam in flinke beweging bracht; Lenau en Montesquieu moeten gedurende het neerschrijven van hun arbeid voortdurend een voet hebben laten naar beneden hangen; Alexander von Humboldt had de gewoonte niet een tafel maar de knie van zijn linkerbeen als onderlaag te gebruiken, zoodat de geheele „Kosmos" daarop geschreven is. (101)

In hoeverre zien wij hiernevens nu ook de werking van illusies? De ervaring leert ons dat, wanneer wij een bepaald voorwerp, b.v. een stoel, waarnemen, wij er ons van bewust worden, dat er zich een voorwerp voor ons bevindt, hetwelk op grond van zijn uitzien, d.i. van zijn vorm en andere eigenschappen, voor een stoel houden. Met die gezichtsvoorstelling verbinden wij gewoonlijk zonder meer een woordvoorstelling. Op een vraag naar het waargenomene, antwoorden wij met de woordvoorstelling „stoel" en verbinden daaraan meestal zonder meer de daaraan beantwoordende gezichtsvoorstelling. Bij gehoorwaarnemingen doet zich iets analoogs voor. In geen dezer gevallen is het noodig, dat wij ons ter waarneming van het object van zijn eigenschappen zelf bewust worden. Zonder voor de acoustische eigenschappen van een schot in het reine te zijn, is toch ieder die het hoort, voor zoover in het algemeen met de eigenschappen ervan bekend, gewoon het als zoodanig te erkennen. Steeds vertoonen de voorwerpen eigenschappen, die den waarnemende bekend waren, zonder dat een bewuste waarneming dier eigenschappen plaats vond. Het komt er meestal slechts op aan, in welke volkomenheid vroegere opvattingen van gelijke of soortgelijke dingen en gevolgen in ons

voortbestaan. En terwijl het moeilijk is uit te maken, waar de zinnelijke waarneming begint en de geestelijke aanvangt, is het zeker, dat de opvatting uit een som van beide bestaat. Wanneer de opvatting nu later onjuist blijkt te zijn, kan de fout dus even goed liggen op het gebied der zinnelijke waarneming als op dat van het geestelijk opvattingsvermogen. Of de eerste of het laatste ongeschikt of ongeoefend was, of de waarneming reeds gebrekkig was of dat de fout eerst intrad in dat geheime, onverklaarbare moment, waarop de zinnelijke waarneming in de geestelijke overgaat, is dikwijls moeielijk uit te maken. Wanneer de eigenlijke oorzaak op een gebrekkige zinnelijke waarneming berust, is er van misverstand sprake. Wanneer het gebrek schuilt in het tengevolge onjuistheid van voortbestaande vroegere opvattingen, vloeien van een verkeerd oordeel of gevoel in het geestelijk opvattingsvermogen, is er een vooroordeel. Het vooroordeel kan gunstig of ongunstig zijn. In het eerste geval wordt de waarde van het object over-, in het tweede geval onderschat. In het eerste geval de goede eigenschappen, in het tweede de kwade uitsluitend of bij voorkeur naar voren gebracht. Het vooroordeel leidt gemakkelijk tot verdere dwalingen. En zoo is de weg aangewezen, waarlangs door middel van het doorwerken van een vooropgezette meening of gevoel, het vloeien van een oordeel in de opvatting, deze een zuiver subjectivistisch karakter krijgt. Het stelling nemen der persoonlijkheid tot het bepaalde object of stelsel wordt door het vooroordeel bepaald. Men kan niet zonder meer zeggen, dat hier een euvel schuilt. Het is de richting waarin dit subjectivisme werkt, waarnaar de waarde of onwaarde der subjectieve opvatting is af te meten. A priori acht men ze op wetenschappelijk gebied uit den booze en dus(!) uitgesloten. We zien echter dat zelfs op zuiver wetenschappelijk gebied zuiver objectieve opvattingen betrekkelijk zeldzaam voorkomen. De proef van Binet ([102]), die onder de verschillende proeven, die genomen zijn, het klassieke voorbeeld blijft, en waarbij van de 4 opvattingstypen (déscripteur, observateur, émotionel, érudit) slechts de eerste zich als zuiver objectief vertoonde, gaf voor die conclusie goeden grond. Ook in wetenschappelijke kringen, waar het vorschen naar de waarheid

toch suprema lex is, kan men vaak opmerken, hoezeer het subjectivisme in de opvatting een betrekkelijk groote plaats inneemt. (103) De wetenschap is er zeker op uit de voorstellingswereld tot een steeds bruikbaarder instrument van berekening en van het handelen te maken; subjectief als ze blijft, zal ze het echter meestal hoogstens tot de meest doelmatigste dwaling kunnen brengen, dat is die wijze van voorstelling, die op de vlugste en zekerste wijze handeling en berekening mogelijk maakt. Waarheid is slechts de meest doelmatigste graad van dwaling. We noemen onze voorstellingswereld dan waar, wanneer ze ons veroorlooft op de beste wijze de objectiviteit te berekenen en haar als grondslag van handelen aan te nemen. Wanneer op het meest uitgestrekte gebied de werking der fictie te constateeren valt, zooals wel vooral Vaihinger heeft aangetoond, die echter niet verzuimt op den voorarbeid der mathematische en juridische ficties den nadruk te leggen, (104) zoo is op het eene wetenschappelijk gebied meer, op het andere minder waarschijnlijk, dat de illusie er een rol gaat spelen; en zeker wisselt deze al naar gelang ook in belangrijkheid. Zoo ergens, dan is het echter begrijpelijk, dat, op het terrein der metaphysische systemen, de plaats der illusie groot kan zijn. Voor zooverre deze een meer of minder volledig wereldbeeld willen geven, moet, waar hier de mogelijkheid van bewijzen nagenoeg geheel ontbreekt, de phantasie wel te hulp komen en zoo ontstaan dan de talrijke illusies, die ook werkelijk door de philosophen van de dagen der Grieksche philosophie af, tot heden toe, zijn geproduceerd. De ontwikkeling der menschheid is ongetwijfeld dermate door de philosophische systemen beïnvloed, dat de philosophie een noodwendige behoefte voor vele tijdperken en menschen geweest is, waartegenover slechts van weinig beteekenis is, dat wij over vele vragen der philosophie niets weten kunnen en ons desalniettemin verbeelden veel daarvan te weten. De hoofdzaak is, dat de philosophie het hare daartoe bijdroeg de menschen het leven levenswaardig te maken en hun de voor de groote daden noodzakelijke geestdrift te geven. Waar zij deze opdracht volbracht, heeft zij steeds als een productieve illusie gewerkt. Nu staan daar zeker ook gevallen tegenover waar zij er toe bijgedragen heeft, de onlust in het leven,

afkeer van de flinke daad en van den arbeid te bevorderen, wat dan ook meestal als symptoom van degeneratie of decadentie valt aan te merken. Doch dit neemt van de kracht der illusiewekkende systemen op zichzelf niets af. Evenzeer treedt ook in andere wetenschappen de illusie als middel op om krachtigen vooruitgang te bereiken. Men zou daarvoor kunnen wijzen op de hierboven reeds in ander verband genoemde alchemie: men zoekt eeuwenlang naar den steen der wijzen, die alle lichamen in goud zou veranderen en alle ziekten zou vermogen te genezen; dat waren natuurlijk belachelijke droomerijen, maar de onderzoekingen, die onder den ban van alchimistische opvattingen stonden, voerden tot succesvolle natuurwetenschappelijke en technische ontdekkingen en tot grondvesting van de wetenschap der chemie. Zoo is ook de verhouding der astrologie tot de grondvesting der astronomische wetenschap ([105]).

Idee van de draagkracht der illusies krijgt men evenzeer bij de beschouwing der nieuwere ontdekkingsgeschiedenis, waar toch de meeste ontdekkingen met verwachtingen en onderstellingen geschieden, die wel later volstrekt niet uitkomen, maar welke dwalingen juist noodig waren om de ontdekkingsreizen mogelijk te maken. Het klassieke voorbeeld blijft Columbus. Uitgetrokken met het doel, niet om nieuwe landen te ontdekken, doch om den kortsten weg naar van ouds bekende landen te vinden, is hij in het geloof gestorven inderdaad langs dezen weg deze landen bereikt te hebben. In plaats van mathematische kennis had hij een onbepaald geloof in autoriteiten (bijzonderlijk geografen der Oudheid, Arabische astronomen der Middeleeuwen en eenige natuuronderzoekers van zijn tijd) en was geheel vervuld van een op religieuse auto-suggesties en geheel willekeurig uitgelegde Bijbelplaatsen berustend geloof in zijn bestemming. En toch zijn juist dit gebrek en deze illusie tot middelen geworden welke zijn plannen bevorderd hebben. Vooreerst had Columbus, wanneer hij niet in het nog onbekende werelddeel gekomen was, moeten omkeeren, daar zijn expeditie volstrekt niet voorbereid was op een zoo lange reis. Maar verder geloofde hij, dat het gezochte — het nog onbekende andere deel van Azië — rijk ge-

zegend was met alle mogelijke specerijen en edelsteenen. Zoo was het de auri sacra fames die den stoot gaf tot het zoeken naar den kortsten weg van Achter-Azië en waren ook de ontdekkers zeer ontnuchterd toen zij noch specerijen noch edele metalen vonden. Maar juist ook die ontgoocheling van Columbus is noodig geweest om zijn onderneming mogelijk te maken, want anders zou hij waarschijnlijk niet reeds vroeg zijn levenstaak in de ontdekking van den nieuwen weg gezien en zouden de Spanjaarden niet het geld voor de onderneming gegeven hebben. Zelfs zoo was het echter nog bezwaarlijk genoeg, want Portugal wilde er niet aan. In Spanje echter, waar men nog den Islam te bestrijden had en het Christelijk geloof bij alle publieke ondernemingen op den voorgrond stond, terwijl er geen geleerden waren, die de feitelijke grondslagen van Columbus' plan hadden kunnen onderzoeken, stond het anders. Hier was het van belang, dat Columbus als een door God uitverkorene het Christelijk geloof zou helpen verspreiden. Zoo kwam een gansche rij illusies te zamen om de ontdekking van Amerika mogelijk te maken (106).

Als analoog geval worde hier herinnerd aan de in ons tweede hoofdstuk reeds vermelde bijzonderheid, dat onder den invloed van de toenmalige voorliefde voor den krachtterm „natuur", aan welks suggestie zich zelfs mannen als Laplace en Lagrange niet konden onttrekken, het vierde deel van den Meridiaan de maateenheid geworden is. Men weet dat de in Augustus 1790 uit beroemde astronomen en mathematici bestaande commissie te kiezen had uit de slingerlengte, het vierde deel der equatorlengte en het vierde deel der meridiaanlengte. Uit de discussie der commissie blijkt nu, dat in weerwil van het schijnbaar streng-wetenschappelijk karakter der door haar gevoerde argumentatie, dit den doorslag tot de keuze heeft gegeven, dat men het veel *natuurlijker* vond den afstand tusschen twee plaatsen in betrekking te brengen met het vierde deel van den aardkring, dan met de lengte van een slinger. Men bleef, bevangen als men was, blind voor het gebrek aan logica der idee van een natuurmaat. Een soortgelijke bevangenheid leert men kennen uit de ontwikkelingsgeschiedenis der theorie van het ijstijdperk. Alvorens vaststond wat we thans weten

omtrent den invloed van het gletscherijs, werd o. m. de hypothese verkondigd, dat groote stroomen de geweldige steenblokken verplaatsten. Degene, die met de grootste kennis op dit gebied toegerust en daarenboven de gave bezat op scherpzinnige wijze de bijzonderheden van het zoo veelvormige verschijnsel te beschrijven, de beroemde geoloog L. von Buch, dacht, hoezeer hij ook de waarheid nabij kwam, niet aan de gletschers. Ook hij was nog steeds bevangen door den suggestieven dwang van heerschende leerstellingen; hetgeen te eer blijkt uit het feit, dat hij zijn toevlucht nam tot een theorie, die hem dwong over de snelheid van het vliegen der blokken een berekening te maken, welker uitkomst hij zelf voor ongeloofelijk hield. Daarnaast zijn talrijke andere voorbeelden van oordeelsvertroebeling in verschillende wetenschappen aan te voeren. Nog afgescheiden van de dogmatisch-godsdienstige, berusten talrijke menschelijke inzichten op het suggestieve verband, dat het geestelijk oog het juist-zien bemoeilijkt. Welk natuurvorscher gelooft wel niet in een of andere wereldorde? En toch zou daarvan slechts gesproken mogen worden, wannner het inzicht in het gezamenlijk doel van het systeem en in de doeleinden der bijzondere instellingen in verhouding tot het geheele doel voorhanden is. ([107])

We zouden ten slotte wat langer wenschen stil te staan bij eenige, ten deele ethnologische, vooral aan Frazer ontleende voorbeelden, die het waarschijnlijk kunnen maken, dat onder zekere rassen en in zekere tijdperken van ontwikkeling, sommige sociale instellingen, welke een zeer groot deel der menschheid niet alleen voor zeer weldadig houden, maar die tevens geacht worden uitsluitend te berusten op gezond verstand, deels berust hebben op den grondslag van bijgeloof, resultante van trivialiteit en illusie. Deze instellingen, welke alle in de beschaafde cultuur hare intrede gedaan hebben, daar behouden zijn gebleven en zonder twijfel door krachtige argumenten te verdedigen zijn, hebben onder de wilde of natuurvolken en zelfs onder de volken die boven dat peil stonden, veel van hun kracht ontleend aan meeningen, die wij heden ten dage, hoewel allerminst elk bijgeloof verdwenen is, beslist als bijgeloovig en absurd zouden veroordeelen. De instellingen die wij op het oog hebben, zijn niet de eerste de beste, doch niet meer of minder dan:

regeering (speciaal monarchie), privaat eigendom, huwelijk en eerbied voor het menschelijk leven. Excusez du peu. Nu is volkomen juist de opmerking van Franz Klein (108) dat de waardeering en beteekenis van de diverse instellingen in de onderscheiden maatschappijen verschilt; niet te ontkomen valt desniettemin aan de conclusie, dat al deze gewichtige instellingen ook reeds langs den primitieven weg ontstaan konden.

Om te beginnen met de regeering, kunnen we constateeren, dat bij vele volken haar taak zeer verlicht is door het bijgeloof, dat de hoofden behooren tot een hoogere orde van wezens en zekere bovennatuurlijke en magische krachten bezitten, waarop de onderdanen geen aanspraak kunnen maken, en waaraan zij geen weerstand kunnen bieden. Zoo berustte — om een paar voorbeelden te noemen — onder de Melanesiërs de macht der hoofden op het geloof in hun bovennatuurlijke macht, afgeleid van de geesten waarmee zij in betrekking stonden, en hing in Polynesië de macht der hoofden grootendeels af van een geloof in hun bovennatuurlijke macht, in hun relatie met voorvaderlijke geesten en in de magische kracht van taboe, welke hunne personen doordrong en tusschen hen en het gewone volk een onzichtbare doch ontzettende barrière plaatste, welker overschrijding den dood kostte. In Nieuw-Zeeland moesten de hoofden der Maori als atuas of Goden leven; niet alleen de persoon van het Maorihoofd, doch ook alles wat met hem in contact was gekomen was heilig en zou elk heiligschennend persoon dooden, dachten de Maoris, die er mee in aanraking dorst te komen. (109) Onder de Toradjas van centraal Celebes berustte de macht van den Rajah van Loowoo grootendeels op bijgeloof en traditie. De voorouders hadden in hunne dagen den Rajah gediend; zouden de nakomelingen anders handelen, dan hadden zij de wraak hunner voorouders te vreezen. (110)

Doch dergelijk bijgeloof bleef niet beperkt tot wilde natuurvolken en volken in verwijderde deelen der wereld. Het schijnt te zijn voorgekomen bij de voorouders van alle Arische volken, van Indië tot Ierland. In het oud-Indische wetboek, de wetten van Manu, lezen we, dat een koning, omdat hij gevormd is uit deelen van de Goden, alle levende wezens in luister overtreft. (111)

Ook in het Homerische Griekenland werden koningen en hoofden als heilig en goddelijk beschreven; hunne huizen waren goddelijk, hunne wagens heilig, de regeering van een goed koning werd geacht te veroorzaken dat de aarde tarwe en gerst zou voortbrengen, de boomen met vruchten zouden worden beladen, de kudden zich zouden vermenigvuldigen en de zee visschen zou voortbrengen (112). Zoowel in Zweden als in het oude Ierland werd de productiviteit van het land met de deugdzaamheid der vorsten in verband gebracht. Het laatste overblijfsel van bijgeloof, dat aan de Engelsche koningen verbonden bleef, was misschien wel de idee, dat zij door aanraking scrofuleuze kwalen genezen konden. Het geloof in 's konings macht om door aanraking te genezen, dateert in Frankrijk en Engeland van de elfde eeuw. In Engeland bleef het, wat de genezing van scrofuleuzen betreft, tot de 18de eeuw bestaan, terwijl in Frankrijk Lodewijk XV en XVI en zelfs nog in 1824 Karel X bij hunne kroning talrijke patiënten aanraakten. (113) Uit een en ander volgt zonder twijfel niet alleen, dat verschillende volken hunne regeerders, hoofden of koningen in hun bijgeloof beschouwden als wezens van hoogere orde en in het bezit van grooter macht dan het gewone volk, maar ook dat het respect daarvoor voornamelijk aan dat bijgeloof is toe te schrijven.

Wat het privaat eigendom betreft blijkt misschien wel nergens duidelijker dan in Polynesië, waar het systeem van taboe zijn hoogste ontwikkeling bereikte, hoe bijgeloof den eerbied daarvoor versterken kan. Het gevolg van de heiligverklaring van een of ander voorwerp was immers in de oogen van het volk dat het een bovennatuurlijke of magische kracht kreeg, welke het practisch voor ieder ander dan den eigenaar ontoegankelijk maakte. Taboe was dus een ware beschermer van eigendom. De meest waardevolle artikelen konden in gewone omstandigheden, voor zoo lang als men wilde, aan de bescherming daarvan worden overgelaten bij afwezigheid van de eigenaars. (114) Ook in Samoa speelde het bijgeloof een groote rol in het verwekken van eerbied voor het privaat eigendom, zooals dit door den zendeling Dr. Turner wordt meegedeeld. (115) Een geheel op bijgeloof gegrond systeem van taboe heerscht in het uitgestrekte gebied van den Maleischen

Archipel, waar het een machtig instrument vormt ter bescherming der rechten van het privaat bezit. (116) Een zeer populair gebruik onder de berg-Toradja's van centraal-Celebes is, het hoofd of de poot van een kamhagedis te hangen op den vruchtenboom die beschermd moet worden. Het hoofd bijt in het hoofd van den dief en de poot grijpt zijn been vast, zoodat hij ondragelijke pijnen in die deelen van zijn lichaam voelt. Maar indien men het geheele geraamte ophangt, is de dief een dood man. (117) In een studie van Van Gennep over het in Madagascar onder den naam fady bekende systeem van taboe, (118) wordt de meening verdedigd, dat oorspronkelijk elk eigendom op godsdienstig geloof berustte en dat teekenen van eigendom teekenen van taboe waren. Ter bescherming van eigendom schijnt het daar echter niet in die mate gebruikt te zijn als b.v. bij de Polynesiërs. (119)

De oude Grieken schijnen een vrij ruim gebruik te hebben gemaakt van vervloekingen als een goedkoop en afdoend middel ter bescherming van eigendom, hetwelk den betrokkene tevens vrijwaarde voor lastige, dure en dikwijls nuttelooze wettelijke maatregelen. Deze vloeken schreven zij op tafeltjes van lood en ander metaal en deponeerden deze op de plaats die beschermd moest worden of in den tempel van den God, aan wiens barmhartigheid de delinquent was overgeleverd. Ten einde het volk te weerhouden op het land van den buurman te gaan door de grenssteenen te verwijderen, hadden de Grieken merkteekens onder de speciale bescherming van Zeus, terwijl de Romeinen een specialen God hadden ter controle van zulke teekens. (120) In het oude Testament (121) wordt een plechtige vloek uitgesproken tegen hen die des buurmans merken verwijderden, terwijl de Babylonische koningen zich uitputten in het zoeken naar verwenschingen tegen de onverlaten, die aldus de rechten van het landbezit te niet deden. Ook in Afrika is bijgeloof een machtige bondgenoot van de rechten van privaat bezit. Zoo plaatsen de Balonda's korven op hooge boomen in het woud en beschermen ze tegen dieren door een toovermiddel of medicijn aan de boomstammen te hechten, terwijl de Wanika's van Oost-Afrika geschilderde kalabassen voor hun deuren hangen ter bescherming tegen dieren. (122). Deze en nog talrijke andere aan te halen voor-

beelden toonen aan, dat onder verschillende volken en in vele deelen der wereld bijgeloovige vrees gewerkt heeft als een machtig motief om menschen van diefstal af te houden; men mag daaraan toevoegen, dat bijgeloof dus den eerbied voor privaat eigendom heeft versterkt en bijgedragen om het genot ervan te verzekeren.

Ten bewijze dat het bijgeloof ook den eerbied voor het huwelijk versterkt en tevens bijgedragen heeft tot het beter in acht nemen der regels van sexueele moraliteit, zoowel bij gehuwden als ongehuwden, kunnen ook talrijke voorbeelden worden aangevoerd. In 1846 beklaagden zich de Baddet Dajaks erover bij den heer Hugh Low ([123]), dat een hunner hoofden den vrede en voorspoed van het dorp had verstoord door zijn eigen kleindochter te huwen; sinds dien tijd was er, naar hunne meening, geen mooie dag meer op hun land geweest; alleen regen en duisternis waren er nog geweest en wanneer de rustverstoorder niet werd verwijderd, zou de stam spoedig geruïneerd zijn. De oude zondaar werd uit zijn ambt ontzet, doch mocht zijn vrouw behouden; de huiselijke twisten tusschen dit heterogene paar veroorzaakten den deugdzamen dorpgenooten nog vele zorgen. Onder verschillende stammen van Borneo in het algemeen, maar onder de Sarawaks in het bijzonder, worden alle misdrijven alleen maar gestraft door boete; onder de enkele waarvoor een strenger straf noodig geoordeeld wordt, behoort als de ergste de bloedschande. ([124]) Bij de zee-Dajaks is het niet alleen het misdrijf van bloedschande, hetwelk de geheele gemeenschap in gevaar brengt; het zelfde gevolg wordt gevreesd, wanneer een ongetrouwde vrouw zwanger bevonden wordt en haren verleider niet kan of niet wil noemen. ([125]) De Kayans of Bahaus op Borneo gelooven, dat overspel gestraft wordt door de booze geesten, die den geheelen stam dan straffen door mislukking van den oogst en andere ongelukken. Sommige stammen der Dajaks plegen bloedschande te straffen door den man en de vrouw in afzonderlijke pakken te binden en, beladen met steenen, in de rivier te gooien. Een Nederlandsch resident had zeer veel moeite om het leven te redden van een oom en nicht die met elkaar waren gehuwd, hetgeen bij sommige Dajakstammen als bloedschande wordt aangemerkt. In Pasir, een district van Oost Borneo,

gelooft men dat bloedschande epidemieën en allerlei soort ongelukken teweegbrengt. Op het eiland Ceram moet een man die schuldig is aan bloedschande, elk huis van het dorp met het bloed van een varken of een kip insmeren, hetgeen geacht wordt zijn schuld weg te nemen en alle ongeluk van het dorp af te wenden. (126) Onder de Tomori's en Tololkai's van Celebes wordt iemand die schuldig is aan bloedschande, gesmoord of in een zak verdronken; geen droppel bloed mag daarbij op den grond vallen, anders zouden er nooit meer vruchten groeien. (127). In sommige deelen van Afrika heerscht op analoge wijze bijgeloof in zake verband van schennis der sexueele moraliteit met den loop der natuur. (128) Nu komen daar bovendien ook wel stammen voor, die zich verbeelden dat in zekere omstandigheden bloedschande den weg tot het geluk baant. Om het succes van jacht of vischvangst te verzekeren, knoopt b.v. de Antambahoaka van Madagascar sexueele verhoudingen met zijn zuster of een andere naaste vrouwelijke bloedverwant aan. Maar met terzijdestelling van deze nog niet nader verklaarde uitzonderingen, mogen we zeggen, dat in het algemeen onder verschillende wilde volksstammen inbreuken op de huwelijkswetten geacht worden voor de gemeenschap ongelukken van den ernstigsten aard te veroorzaken. Hetzelfde geldt ook voor de beschaafde rassen der Oudheid. Bij de Joden protesteerde Job ten stelligste tegen de beschuldiging van overspel, vooral omdat dit den grond onvruchtbaar maakte, en werd de koning, die Sara in zijn harem had opgenomen, met groote plagen gestraft, terwijl Sara zelf niet meer baren kon. Wat de Grieken betreft behoeven we slechts den naam Oedipus te noemen. Voor wat de Romeinen aangaat, zij herinnerd, dat toen een Romeinsch patriciër beschuldigd was ontucht met zijn zuster te hebben gepleegd, Keizer Claudius beval dat de pontifices een zoenoffer zouden brengen in het heilige woud van Diana, de godin der vruchtbaarheid in het algemeen en der vrouwelijke vruchtbaarheid in het bijzonder. (129)

Aan deze opvattingen bij de verschillende volken omtrent de algemeene, de gemeenschap in gevaar brengende en de wraak der Goden opwekkende, gevaren van sexueele onregelmatigheden,

knoopen zich de zeer strenge straffen vast, waarmede deze feiten werden gestraft. Bij verschillende stammen bestaat bovendien het gebod met preventieve strekking, dat verschillende verwanten, in het bijzonder schoonzoon en schoonmoeder, elkaars gezelschap moeten mijden. (130) Bij de beantwoording der vraag, waarom nu ongeoorloofde verhoudingen tusschen de seksen geacht worden het evenwicht der natuur te verstoren, is het niet voldoende dit toe te schrijven aan de afkeuring der Goden, maar moet verder naar de reden dier afkeuring worden gevraagd. Volgens Frazer moet hier misschien gedacht worden aan de analogie, die sommige wilde volksstammen trekken tusschen de voortbrenging van het menschelijk geslacht en die van dieren en planten. Hoewel die analogie nu niet geheel en al alleen in de verbeelding berust, hebben de primitieve volken daaraan de verkeerde uitbreiding gegeven, dat door ontaarding van sommige sexueele handelingen de voortbrenging van dieren en planten bevorderd zou worden, wat natuurlijk totaal op bijgeloof berust. Terwijl nu ditzelfde bijgeloof omgekeerd tot de opvatting leidde, dat deze voor verkeerd en onnatuurlijk gehouden betrekkingen tusschen de menschelijke seksen de vermenigvuldiging van dieren en planten dreigden te verhinderen en daardoor den gemeenschappelijken voedselvoorraad te verminderen, is daarin wel voldoende motief voor de sterke afkeuring en strenge bestraffing dier sexueele onregelmatigheden te vinden. En toen nu met de uitbreiding der kennis de menschen de fout begonnen in te zien, die ze gemaakt hadden door zich te verbeelden dat de verhouding tusschen de menschelijke seksen de uitbreiding van dieren en planten zou kunnen schaden, zou het zeer goed kunnen zijn, dat zij, door lange gewoonte zoo gewend aan de idee der verfoeilijkheid van zekere sexueele relaties, deze niet meer loslieten, ook niet na erkenning der verkeerde redeneering waardoor zij ertoe gekomen waren. En toen nu dit standpunt bovendien werd bevestigd door den godsdienst, kon de moreele praktijk dezelfde blijven, hoewel de theoretische basis van bijgeloof in godsdienst was veranderd. Edoch, hoewel deze ontwikkelingshypothese misschien aannemelijk is, men mag daarbij toch niet blijven staan. De vraag dient opnieuw gesteld, hoe de

natuurvolken er toe kwamen zekere verhoudingen der seksen als onzedelijk te kenschetsen. De idee toch dat deze onzedelijkheid storend werkt op den loop der natuur, is secundair en afgeleid; waarschijnlijk hebben de volken op onafhankelijke gronden besloten, dat zekere verhoudingen tusschen mannen en vrouwen verkeerd waren, voordat zij de gevolgtrekking door een verkeerde analogie tot de natuur uitbreidden. (131) En nu zien wij ook bij enkele volken, dat daar niet alleen de gevolgen dezer verhoudingen in den loop der natuur, maar ook bij hen zelf in hunne kinderen of echtgenooten geconstateerd worden. Zoo werd bij de Baganda's van centraal-Afrika echtbreuk beschouwd als een gevaar voor kinderen. Ontrouw van vader of moeder zou het leven van het kind in gevaar brengen; soortgelijke opvattingen bestonden o.a. bij de Bantoe-stammen en bij de Awemba's van Noord-Rhodesia. (132) Bij de Wagogo's en andere volken van Oost-Afrika, en de Moxos-Indianen van Bolivia bestaat het geloof, dat ontrouw van de vrouw den man verhindert wild te vangen en hem zelfs blootstelt aan het gevaar zelf door wilde beesten te worden gedood of gewond. Onder de Haida-Indianen van de Koningin Charlotte-eilanden hielden de vrouwen tijdens het in den krijg zijn der mannen in één huis over elkaar de wacht; want als een vrouw haar echtgenoot ontrouw was, zou hij waarschijnlijk worden gedood. De Lobboes van Sumatra houden het ervoor, dat een ongehuwde jonge vrouw die bevallen is, in die mate gevaarlijk is, dat zij overal ongeluk te weegbrengt, terwijl bij de Boedoema's een buitenechtelijk kind verdronken moet worden. 133) Genoeg om te doen zien, dat onder vele rassen sexueele immoraliteit, in den vorm van echtbreuk, ontucht of bloedschande, wordt geacht zonder tusschenkomst der maatschappij zeer ernstige gevolgen te veroorzaken, zoowel ten opzichte van het geheele volk als ten opzichte van de betrokkenen zelf. Niemand onzer zal betwijfelen dat al deze geloofsovertuigingen absoluut elken grond missen; uit zulke daden vloeien zulke gevolgen allerminst voort. Toch mogen we aannemen, dat waar dit bijgeloof heeft bestaan, het als een machtig motief heeft gediend om de menschen van echtbreuk, ontucht en bloedschande

terug te houden. Is dat het geval, dan heeft ook onder zekere rassen en in zekere tijden het bijgeloof den eerbied voor het huwelijk versterkt en daarbij bijgedragen tot een strenger inachtnemen van de regels van sexueele moraliteit onder gehuwden en ongehuwden.

Ten slotte de voorbeelden die tot bewijs kunnen strekken dat onder zekere rassen in zekere tijden het bijgeloof ook den eerbied voor het menschelijk leven heeft versterkt en daarenboven bijgedragen tot de verzekering van het genot ervan. Het bijzondere bijgeloof, dat dit heilzaam gevolg gehad heeft, is de — in ander opzicht natuurlijk ook noodlottig gewerkt hebbende — vrees voor geesten, speciaal geesten van den vermoorde. De vrees voor geesten, welke nauwelijks bij ons zelf geheel en al is verdwenen, is bij de natuur- en oude volken ruim verspreid, misschien zelfs universeel. Reeds de oude Grieken geloofden, dat de ziel van iemand die vermoord was, boos was op zijn moordenaar en hem bedreigde; vandaar dat de dader voor een jaar uit zijn vaderland moest gaan, totdat de wraak van den gedoode verkoeld was en verschillende zuiveringsceremoniën hadden plaats gehad. De legende van Orestes teekent een en ander volkomen. Ook in dit opzicht, dat de moordenaar niet alleen den geest van zijn slachtoffer moet duchten, doch dat hij bovendien op grond van den gevaarlijken geest die hem vervolgt het voorwerp van vrees en afkeer is van de geheele gemeenschap. De Grieksche wijze van zuivering van een moord was, dat er een speenvarken gedood werd en de handen van den schuldige in het bloed gewasschen; van Orestes wordt gezegd, dat hij, na door den dood op zijn moeder krankzinnig te zijn geworden, zijn eigen vinger zou hebben afgebeten en dat de Furiën van zijn vermoorde moeder, die tevoren in zwarte gedaante aan hem verschenen waren, in het wit verschenen zoodra hij zich aldus geschonden had, alsof de smaak van zijn eigen bloed voldoende was om den wraakgierigen geest te ontwapenen. In verschillende streken, b.v. bij de Kameroen-negers in West-Afrika, kan een moord door het bloed van eenig dier worden geboet. De Indianen van Guyana gelooven dat iemand, die uit wraak iemand vermoord heeft, krankzinnig moet blijven totdat

hij het bloed van zijn slachtoffer proeft; de beteekenis is blijkbaar, dat de geest hem gek maakt juist zoo als de geest van Clytemnestra het Orestes deed, die ook, zooals men weet, wraak nam. (134) Dat het doel van de Grieksche praktijk van zuivering van een moord, was om den gevaarlijken geest van het slachtoffer te bannen, wordt bevestigd door soortgelijke gebruiken van zuivering die onder verschillende wilde volksstammen moesten worden gevolgd door overwinnende krijgslieden, met de uitgesproken bedoeling hen te waarborgen tegen de geesten der mannen die zij in den strijd hadden verslagen. Zoo komt bij de Basuto's na terugkomst uit het gevecht geregeld reiniging voor; het is dus volstrekt noodzakelijk dat de krijgslieden zich zoo spoedig mogelijk zuiveren van het door hen vergoten bloed, willen ze niet dat de geesten der slachtoffers hen onophoudelijk vervolgen en hunne sluimering verstoren. Onder de Bantoestammen van Kavirondo in Britsch Oost-Afrika scheert iemand, die in den oorlog een vijand gedood heeft, zijn hoofd bij zijn terugtocht en zijn vrienden smeren een medicijn over zijn lichaam om den geest van den verslagene te verhinderen hem lastig te vallen. (135) De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes denken, dat menschen die in den oorlog gedood zijn, in plaats van door ziekte gestorven, hun levensenergie niet uitgeput hebben, en dat daarom hun geesten machtiger zijn dan de geesten in het algemeen; zij zouden voortdurend blijven ronddolen en bij hunne vrienden aandringen om oorlog te voeren en ieder jaar een expeditie uit te zenden om de vijanden te dooden; daar de overlevenden, indien zij aan het verzoek der bloeddorstige geesten niet voldoen, zelf aan hun wraak zijn blootgesteld, is oorlog een heilige plicht bij de Toradja's. (136) De geesten van vrouwen welke in het kraambed gestorven zijn worden in den Indischen Archipel sterk gevreesd; men veronderstelt dat zij verschijnen in den vorm van vogels met lange klauwen en bijzonder gevaarlijk zijn voor hare echtgenooten en ook voor zwangere vrouwen. Een gewoon middel om zich tegen die geesten te beschermen, is het leggen van een ei onder elke oksel, haar armen sterk tegen het lichaam aan te drukken en naalden in de palmen van haar handen te steken. Dat moet

helpen, want zij zal haar armen niet uitstrekken, uit vrees de eieren te laten vallen, en zij zal niemand aangrijpen uit vrees de naalden dieper in de palmen te drijven. (137) Sommige volken versperren den weg naar het graf, om den geest te verhinderen hen te volgen. De Toengoezen maken een barrière van sneeuw of boomen. De Algonquin-Indianen spreiden netten rondom hun hutten met het doel, de geesten in de mazen te vangen, indien ze de huizen trachten binnen te komen. (138) Weduwen en weduwnaars zijn het bijzondere mikpunt van den kant van de geesten hunner overleden echtgenooten, en hebben zich derhalve daarvoor in het bijzonder te hoeden. Zoo moet onder de Ewe-negers van Agome een weduwe zes weken blijven in de hut waar haar echtgenoot begraven ligt; zij is naakt, haar haar is afgeschoren en zij is gewapend met een stok ter afwering der al te dringende familiariteiten van den geest haars echtgenoots, welke te dulden haar immers den dood zou kosten. Onder vele stammen van Britsch Columbia is het gedrag van eene weduwe of een weduwnaar gedurende een langen tijd na den dood van de echtgenoot geregeld door een wet van minutieuse en lastige restricties, welke alle schijnen gegrond te zijn op de overweging, dat deze personen, gedreigd door den geest, niet alleen zelf in gevaar, maar ook een bron van gevaar voor anderen zijn. (139) Deze verschillende gevallen maken het reeds waarschijnlijk, dat dit wijd verspreide bijgeloof gediend heeft als een nuttig middel om de heiligheid van het menschelijk leven te verhoogen. Want het is aannemelijk te veronderstellen, dat menschen minder geneigd zijn het bloed hunner medemenschen te verspillen, wanneer zij gelooven dat zij daardoor zich zelf aan de wraak van een boozen en machtigen geest blootstellen. Bovendien is men hier niet alleen op veronderstellingen aangewezen. In het groote China heeft de vrees voor geesten tegenwoordig dit heilzaam gevolg opgeleverd. Onder de Chineezen is het geloof in het voortbestaan van de dooden, in hun macht om goedheid te beloonen en zich over onrecht te wreken, universeel, van oudsher bestaande en door talrijke geesteshistories bevestigd. De Chinees heeft voor de geesten dan ook in die mate een devotie, dat zijn godsdienst deze tot

centrum en object van zijn ceremoniën maakt. Dit geloof heeft een machtigen en heilzamen invloed op de moraal. Het bevordert den eerbied voor het menschelijk leven en een humane behandeling van de zwakken, ouden en zieken. Moge een op vrees en egoïsme gebaseerde humaniteit in onze oogen weinig ethische waarde hebben, op zich zelf is zij daar waar de cultuur die prikkels nog van noode heeft, toch zeer zeker als een zegen te beschouwen. Doch het vaste geloof in geesten heeft nog andere gevolgen. Het houdt van grievend onrecht terug, omdat de verongelijkte partij, overtuigd van de wrekende kracht van zijn eigen geest, dikwijls niet voor zelfmoord zal terugdeinzen. Gevallen van zelfmoord met die intentie zijn in China dan ook lang niet zeldzaam. (140) Waar nu niet alleen de moordenaar zelf den geest van zijn slachtoffer te vreezen heeft, maar de geheele gemeenschap dien vreest en zich in gevaar acht door des moordenaars tegenwoordigheid, heeft de maatschappij een sterk motief om den schuldige te verdrijven, of met andere woorden, moord te straffen. Misschien is het dus wel mogelijk, dat de crimineele justitie voor een belangrijk deel gebaseerd was op een ruwen vorm van bijgeloof, lang voordat juristen en philosophen deze logisch afleidden uit de strenge theorie eener rechtvaardige vergelding, of het ver ziende beleid hadden om de wet te laten dienen tot afschrikking der misdadigers of den humanen wensch om hun karakter te verbeteren.

§ 3.

Kunst.

Hoewel elke werkelijk schoone kunst uit het gemoed voortvloeit, de kunstenaar zijn innerlijk leven door zijn scheppingen wil weergeven, kunnen wij bij meer gecompliceerde kunstvormen, b.v. een volledig drama, ons moeielijk voorstellen, dat de kunstenaar dit schiep, alleen om op de krachtigste wijze aan het hem beheerschende gevoel uiting te geven. Daarom is er grond naar oorsprong en ontwikkeling van het concrete technische medium te zoeken, waarvan de kunstenaar zich bij de uitvoering van zijn doel

bedient. En zoo komt men er licht toe, evenals bij de ontwikkeling der Wetenschap, bij die der Kunst de werking der continuïteit aan te nemen.

Zelfs de ontwikkeling van een weinig gecompliceerden kunstvorm als die van het lied, onttrekt zich aan die werking niet. Zeker, den impulsieven oorsprong, dien het van den aanvang af had, is het steeds getrouw gebleven. Zoowel een oud jagersvolk als het modernste cultuurvolk van onzen tijd kent de lyrische gevoelsuiting. Toch is ook bij de ontwikkeling van het lied van uitwendige prikkels sprake. Daartoe behoort de dans en, voor zooverre hij van rhythmischen aard is, ook de arbeid, daar de rhythmus bij beide tengevolge van verwante associeerende opwekking op de lyrische ontboezeming werkt. De nuttige invloed, welken het begeleidende lied op het werk uitoefent, moest evenzeer een motief voor deszelfs veelvuldiger toepassing worden. Ook de veelvuldige uitoefening van den dans werd begunstigd door de magische voorstellingen, die zich over zijn uitwerking ontwikkelden. De mystieke krachten, welke men het lied in den bijzonderen vorm van het tooverlied toeschreef, moesten evenzeer tot een versterkingsmiddel der lyrische werkzaamheid worden. (141)

Duidelijker vertoont zich evenwel de continuïteit op het gebied van het teekenen, de ornamentiek en het schouwspel. Wat het teekenen betreft, bewijzen dit o. a. de nasporingen bij de rotsteekeningen van Braziliaansche Indianenstammen (142), waar naast de zakelijke voorstellingen de rotswanden dikwijls met enkele krassen bedekt waren, en waarbij in verschillende gevallen een geleidelijke ontwikkeling der eerste uit de laatste te constateeren was. Door toevallige lijncombinaties wordt de phantasie dikwijls opgewekt een bepaalde figuur in de versiering te zien, en daaruit komt dan het motief voort, de teekeningen in dien zin te vervaardigen. Ook laat zich het oorspronkelijke krassen met groote waarschijnlijkheid met practische belangen in verband brengen. Het slijpen der steenen werktuigen aan de rotswanden, vormt namelijk bepaalde slijpvlakken, die weliswaar met de betreffende lijnen niet identiek zijn, doch langs den weg der geleidelijke imitatie daartoe konden opwekken. Gemakshalve werden de eenmaal voorhanden vlakken

steeds weer gebruikt, waardoor zich een gewoonte van bepaalde bewegingslijnen ontwikkelde. Ging men dan tot het slijpen van een nieuw vlak over, dan kwam men, onder den invloed van deze gewoonte en van het beeld van oude slijpvlakken, tot herhaling der gebruikelijke vormen. (143) Ook bij de wegteekens is een geleidelijke ontwikkeling aan te wijzen, waarvan de eenvoudigste in pijlen bestaan, die in het zand of op steen werden aangebracht. Zij zijn ongetwijfeld een navolging van de reëele wegteekens in den vorm van geknakte of afgebroken takken, die nog heden dikwijls bij de natuurvolken voorkomen. Hierbij vertoont zich echter weer een ontwikkeling van het onbewuste tot het bewuste, inzooverre een doortrekkende menschengroep onwillekeurig de takken in de richting harer beweging afknapt. Bij de ornamentiek valt te letten op de beteekenis die de technische motieven of de zoogenaamde herstellingsmotieven voor den oorsprong van het ornament hebben. Het vlechten en binden, het afdrukken der vingers of nagels op de weeke kleimassa levert zonder meer bepaalde modellen op. Gedurende vele generaties gewenden oog en hand zich daaraan. Bij vervaardiging uit een andere stof ging de gewoonte daarop allicht over. Soms valt daarbij nog wel een overgangsvorm waar te nemen. Zoo werden bij de Bakairi gevlochten hulsels als dansmouwen en als bedekking van knuppels gevonden, welke voor het oog de opwekking tot behoud van het gewone model nog noodzakelijker maakt. Uit de zoo ontstane geometrische ornamenten kunnen dan, op dezelfde wijze als bij de rotsteekeningen het geval is, zakelijke voorstellingen voortkomen, zoodra de phantasie door eenigerlei invloed er toe opgewekt wordt, deze binnen de geometrische lijnen te brengen. (144) Wat de plastiek aangaat, kunnen de eigenschappen der symmetrie en der gelijkmatige kringvormige ronding bij vele gereedschappen, waarbij op latere ontwikkelingstrappen zeker de medewerking van aesthetische motieven niet ontbreken, verklaard worden als oorspronkelijk uit practische behoeften voortgekomen; de aesthetische zin is dus weder eerst langzaam opgekomen. De plastische versieringen, welke vele voorwerpen van gebruik, verschillende deelen van het menschelijk lichaam daarbij imiteerende, dragen, zonder dat een practische

beteekenis daaraan verbonden was, hebben haren oorsprong waarschijnlijk in toevallige oneffenheden der vervaardigde gereedschappen, waaraan het voor de licht ontvlambare phantasie van den primitieven mensch niet zwaar viel, bepaalde gelijkenissen met sommige lichaamsdeelen aan te brengen. De voor het gebruik vereischte voeten, hengsels en handvatten van verschillende vaten werden dan in den verderen ontwikkelingsloop de hoofddragers dezer plastische versieringen. Daarin werden dan ook de bovengenoemde geometrische ornamenten aangebracht. Waar ze in de buurt van plastische versieringen, b.v. een neus of een mond, optraden, werd de phantasie door de laatste opgewekt ook soortgelijke figuren, als b.v. een paar ooren, aan te brengen. (145) Het Friesche oorijzer (beugel, hoepel) was oorspronkelijk een ring; een hoofdring, gevonden bij een grooten cairn in de gemeente Lumphanen (Aberdeenshire), loopt in twee geplatte vlakken uit, bestemd om op het voorhoofd te rusten. Deze uiteinden konden kruisend in elkander haken en versierden aldus het voorhoofd. Maar toen de mutsen zoo diep daalden, dat zij het boven-voorhoofd niet meer vrijlieten moesten deze vlakken of knoppen worden weggenomen. Men deed dit òf door de uiteinden bij de ooren schuins naar beneden te buigen, òf door den hoofdband, tevens verbreed, in een rechte strook te laten doorloopen, maar den geheelen beugel zooveel in te korten, dat de knoppen niet verder dan de hoeken der oogholten reikten, waardoor het voorhoofd onbedekt bleef. De Zeeuwsche knoop en gordel- of broekplaat gaan terug tot den primitieven doorn, dien de oude Germanen voor spang bezigden. Toen deze doorn vervangen werd door een metalen spang, ging men deze spoedig versieren. De groote vorm dient om mantel of gordel vast te houden, de kleinere om lichte kleedingstukken te verbinden of op te sieren: de knoop. (146) Dezelfde buigzaamheid der phantasie viel bij onderzoekingen onder natuurvolken van Midden-Brazilië te constateeren bij een reeks onbewerkte sieraden, welke den vorm van kleine steenen en schelpen hadden. Kleine gelijkenissen, welke het gevoelige oog dadelijk waarnam, waren voldoende om ze voor een visch, een vogel te doen verklaren. Evenzoo ging het met eene bepaalde soort timmerhout of ruw-geknede leem- en

waschpoppen, bij welke enkele ruwe, oorspronkelijk waarschijnlijk bij het kneden ontstane grepen voldoende waren om de illusie van menschengelijkenis te doen ontstaan en behouden. Bij de beide laatste soorten sprak nog een practisch doel mee, evenzeer als bij de figuren die uit maisbundels of maisstroo gevlochten waren en op karakteristieke wijze speelpoppen, vogels en zoogdieren voorstellen. Oorspronkelijk droegen deze voorwerpen de rijpe maisvruchtbundels; na het gebruik ervan waren ze tot ledige stroohalmen geworden. In alle deze gevallen gaat, het behalve om aesthetische bevrediging, om op practische wijze het materiaal te bewaren, waarbij een controle over deszelfs verbruik zeer vergemakkelijkt wordt; elk aangrijpen der voorraden kwam bij de gevormde massa dadelijk aan den dag, terwijl het bij de niet gevormde zeer lastig te controleeren was. (147)

Dat het gecompliceerde verschijnsel van het schouwspel niet uit niets is voortgekomen, maar in den vorm van de mime zijn voorloopers in de eenvoudigere mimische dansen der natuurvolken heeft, is kortelings door de onderzoekingen van Hermann Reich vastgesteld. Bij die mimische dansen, welke bij de natuurvolken algemeen voorkomen en het leven der dieren en van andere menschenstammen getrouw weergeven, zou men op 't eerste gezicht wel geneigd zijn aan een spontanen oorsprong te denken, daar, wat de geschiktheid tot imitatie van de primitieve menschen betreft, het genot in het kunnen en de bevrediging der kijklust daarvoor een voldoende krachtig motief schijnen te leveren. Wij weten echter zeker, dat magische belangen daarbij minstens in hooge mate hebben meegewerkt, terwijl de imitatie een der gewichtigste hulpmiddelen der toovenarij is. Mochten ook enkele individuen eerst op de aangegeven wijze tot de imiteerende praestatie komen, zoo werd toch in ieder geval haar opname, uitbreiding en volmaking door de overtuiging van haar nut niet slechts bevorderd maar ook mogelijk gemaakt. In het bijzonder hebben zich zoowel de Grieksche als de middeleeuwsche mime uit zulke magisch-religieuse spelen, de eerste n.l. uit de feesten der Mysteriën, de laatste uit de Liturgieën der kerkelijke feesten ontwikkeld. Dat de werking der oude mime tot in de Shakepeareaan-

sche spelen kon worden gevolgd en de figuur van den nar en de bekende Rüpelscenen daarvan afgeleid, is weer leerzaam als bewijs van de dwaling, die de oudere opvatting beging, door zulke verschijnselen als zuiver spontane praestaties op te vatten. (148)

Het gecompliceerde verschijnsel van het schouwspel is voor ons echter nog om een andere reden hoogst belangrijk. Evenmin als de schoonheidszin in het algemeen zich triviaal tot het nuttige als practisch doel richt, maar tot het schoone, richt ook de kunstzin zich niet op den natuurlijken strijd, dien de kunstenaar te voeren heeft, doch tot den kunstvorm waarmee hij zijn kunstzin tot uiting brengt. Dientengevolge komt bij de belangstelling in den inhoud en de daardoor gepropageerde ideeën, de belangstelling in den vorm waarin dit geschiedt. Is die belangstelling in den kunstvorm eenmaal aanwezig, dan ontwikkelt zij zich als de schoonheidszin zelfstandig verder en groeit boven de behoeften uit, in welker dienst zij oorspronkelijk ontstaan is. Zoo kan de kunst zeer zeker ook ideeën verklaren, die haast geen strijd meer van noode hebben. Doch de in den kunstvorm gewekte belangstelling kan zich ook geheel en al van den stoffelijken inhoud los maken; ja evenzeer als de schoonheidszin ook de schadelijke eigenschappen der soort omvatten kan, kan ook de kunstzin zich in dienst van schadelijke ideeën stellen. En toch liggen juist daarin, dat kunst- zoowel als schoonheidszin wel als strijd- en kweekmiddel voor het nuttige ontstaan zijn, doch zich niet onmiddellijk op het nuttige richten, hun kracht en werkzaamheid. Zouden de menschen inzien dat de kunst een middel is om hen tot bepaalde, hun nog onbekende ontwikkelingsdoeleinden te voeren, dan zouden ze daarvan misschien evenmin iets willen weten als de schooljongen van de geschiedenissen, waarin hij een leerzame tendenz bespeurt. Juist omdat de menschen de illusie bezitten, dat de kunst met dezen strijd niets te maken heeft, kon ze daarin des te krachtdadiger hare functies uitoefenen. Die dubbele functie nu welke de kunst verricht, als strijdmiddel voor nieuwe ideeën en als eigen doel, zien we in het bijzonder bij het schouwspel. Geen soort kunst is toch zoo geëigend in den strijd der ideeën op de massa te werken als het

tooneelspel met zijn verbinding van gesproken woord en afbeeldende voorstelling. Bij velen werkt de kracht der ontvangen suggestie zelfs zoo machtig na, dat ze van een enkelen theateravond den invloed op hun handelingen, misschien zelfs op hun levenslot ondervonden. Doch wanneer het waar is, dat het stuk de massa beïnvloedt, niet minder waar is het, dat de massa, in casu dus het schouwburgpubliek, invloed heeft op het stuk. Hierbij kan natuurlijk toeval in het spel zijn. In enkele gevallen kunnen wij het toeval, dat van groote beteekenis zijn kan voor het succes van een voorstelling, erkennen. Niet altijd, maar veelal is toch het succes der eerste voorstelling van een bepaald stuk in een schouwburg beslissend voor het lot der latere voorstellingen in denzelfden schouwburg, vaak zelfs voor de opvoering van dit stuk in andere schouwburgen. Een onvoorzichtige woordwending van den auteur kan toch, evenzeer als het zich verspreken van een acteur, noodlottig op een première werken en op deze wijze niet alleen het lot van een stuk maar ook de ontwikkeling van een auteur beïnvloed hebben. Dat is dan derhalve een toevallige invloed dien het schouwburgpubliek uitoefent. Maar het machtigt reeds bijna tot de uitspraak, dat het niet de kunstenaar alleen is die de kunst maakt, doch dat ook het publiek daaraan zijn deel heeft. Want het verlangt er naar. Zou de kunst geen levensbehoefte bevredigen, dan zou ze zelf niet leven. Een publiek, dat kunst bevordert om zijn bestaan te verrijken en mooi te maken, dat van de kunst troost en verfrissching zoekt, is een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan der kunst en beïnvloedt haar vorm in belangrijke mate. Jammer maar dat daardoor tweeërlei kunst ontstaat, of liever, dat er tusschen ware kunst en het publiek dikwijls disharmonie bestaat.

Het is eigenlijk alleen het onpartijdige nageslacht dat, in tegenstelling tot het door honderd partijstroomingen beïnvloede levend geslacht, onbevangen en rechtvaardig oordeelt. Bewijs daarvan is de overeenstemming waarmee de kenners der verschillende volken de kunst en de kunstenaars van den verleden tijd plegen te beoordeelen. Eenstemmig noemen de verschillende volken Phidias en Apelles, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raphael en Titiaan,

Dürer en Holbein, Rubens en Rembrandt, Velasquez en Murillo de grootste beeldende kunstenaars die de wereld heeft voortgebracht. En afgezien van steeds mogelijke prijsschommelingen, brengt een schilderij van een dezer meesters hetzelfde op, of het in Parijs, Amsterdam, Berlijn of Londen ter markt komt. De disharmonie, die daarentegen tusschen ware kunst en het levende geslacht bestaat, blijkt o. a. uit de gestie der kunsthandelaars, die, om zaken te doen, marktwaren aanbieden, welke het publiek aangenaam aandoen. Gewenscht is zulk een toestand, waarbij kunst en publiek vijandelijke polen vormen, allerminst. De kunstenaars worden door zulk een toestand steeds gevoeliger en houden elke toegevendheid voor onmogelijk; elke critiek stuit op hen af. Of wanneer ze, om te leven, toegeven, loopen ze gevaar als kunstenaars te gronde te gaan. Een leerzaam voorbeeld van de onnatuurlijkheid in de in den regel natuurlijke betrekkingen tusschen kunst en publiek was de schilder Bruno Piglhein. In 1879 gaf hij een schilderij: Moritur in Deo. Het was een stervende Christus, gekust door een engel. De mooi gevonden, van niet bijster diepe opvatting getuigende, maar knappe schilderij vond bijval en opzien, doch geen kooper. Daarop schilderde Piglhein pikante vrouwspersonen met brutale gezichten; verder een kind, ongekleed op een bankje aan den rand van het water zittend, in gezelschap van een hond, die zijn staart in het water laat hangen. Toen werd de schilder beroemd. Daarop keerde hij de voorstelling om en vertoonde het kind met den hond van achteren. Toen werd hij nog beroemder ([149]). Ook hieruit blijkt, niet alleen welk een moeielijk alternatief het zijn kan, het publiek te vleien of te verachten, doch tevens de beteekenis der trivialiteit.

Door menigeen wordt tegenwoordig nog tegenover het rijk der werkelijkheid dat der kunst gesteld, als een zoodanig iets waarin de mensch een ideaal tracht te naderen, hetwelk buiten het bereik der werkelijkheid is. Vandaar nog heden de strijd der meeningen over den eigenlijken aard van dit ideaal. In de naturalistische beweging, waarin de emancipatie der kunst uit de voogdij eener vreemde autoriteit voltrokken wordt, wordt evenwel kortweg met de oude idealistische opvattingen gebroken.

Terwijl de machten, welke het aesthetische leven tot dusver beheerschten, die beweging verdoemen als in die wereld niet thuis behoorend, heeft zij die wereld verlaten met het doel daarbuiten een andere macht te vormen, die op geheel andere grondslagen rust. De radicale naturalistische richting verlaat het rijk der fantasie en der droomen en eischt hare plaats op den vasten bodem der werkelijkheid op. In den grond heeft ze een nuttig en leerrijk doel: er moet vastgesteld wat werkelijk is, opdat de menschen voor bedrog en dwaling gespaard blijven. Inderdaad wel wat erge ontnuchtering na al de verloren doeleinden die een vroegere tijd der kunst toeschreef. Edoch, moet niet worden erkend, dat de gepretendeerde verlossing der kunst in de vrijheid van natuur en leven slechts een voorwendsel is, en dat de praestaties die nu onder den druk der werkelijkheid ontstaan zijn, dien druk den mensch eerst recht voelbaar maakt? Want de geweldige ijver tegen alles wat in de kunst van het verleden als leugen, als bedekking der waarheid gebrandmerkt werd, beschut het naturalisme er niet voor, zelf als beeld der werkelijkheid uit te geven wat slechts een vervalsching der werkelijkheid is. Intusschen, hoe dit zij, de neiging om de werkelijkheid in kunst weer te geven dateert niet eerst uit onzen tijd. Zelfs de Grieksche kunst beweegt zich niet steeds op de toppen van den Olympus, en hoewel het leelijke daarin een bescheiden plaats inneemt, schildert zij toch niet alleen den vader van Goden en menschen, maar geeft ook lief en leed der menschen natuurlijk weer. Nergens komt de naturalistische richting misschien duidelijker uit dan in de moderne Fransche prentkunst; we zien hoe een Forain, onvatbaar voor eenige illusie, onverbiddelijk de demi monde weergeeft, of hoe een Lautrec, de mismaakte zoon van een overoud adellijk geslacht, in zijn verbittering de wereld van onnatuurlijk, koortsig amusement zag en ons een kijk geeft op die wreed-gemeene vrouwen met harde oogen en scherpe trekken, waar hij ons in zijn tot lyriek geworden misanthropie de aesthetica van het vicieuse leert (150). Nu is het volkomen waar, dat de kunst inderdaad haar bestaansrecht verliezen zou, wanneer zij het leelijke precies zoo zou weergeven met al het toevallige dat er aan verbonden is; indien zij

toch niets beters dan de natuur te bieden had, zou zij geen verheffende kracht bezitten. Maar dit neemt niet weg, dat overal in het rijk der aesthetiek het leelijke wordt toegelaten, om, ofschoon daar als zuurdeesem doorwerkende, toch mede de hoogste triumfen van het artistieke scheppen te helpen vieren.

Misschien schijnt de vraag, door welke hulpmiddelen de werkelijkheid te benaderen is, reeds daarom minder ter zake, omdat ieder idee van „middel", als te mechanisch en te weinig spontaan, op kunstgebied te verwerpen is. Zoo zal inderdaad ook de kunstenaar nooit b.v. een toon- of dichtwerk scheppen, wanneer hij alleen uit bepaalde regels zekere werkingen op het bewustzijn van het publiek wilde berekenen en met louter, laat ons zeggen psychotechnische, vaardigheid meent schoonheid te kunnen fabriceeren. Natuurlijk niet. Maar dit neemt niet weg, dat hij het verlangen naar schoonheid, dat hem tot uiting drijft, allerminst ontrouw wordt, wanneer hij zich daarbij duurzaam ook van de regels bewust blijft, die den weg tot een zoo sterk mogelijk aesthetische werking aangeven. De zuiverheid van het artistiek scheppen wordt allerminst vertroebeld, doordat de schilder de chemische, zuiver technische regels der kleurbehandeling in het oog moet behouden, of dat de beeldhouwer de mechanica der steenbehandeling beheerscht. Nu kan de schilder zich in het algemeen wel op zijn oog verlaten en de schoonheid van een figuur weergeven, zonder dat hij anatomie gestudeerd heeft; maar het is waarlijk niet in strijd met de tradities van hooge kunst, wanneer hij bij het teekenen zich niet bepaalt tot datgene wat hij werkelijk ziet, maar ook dat weergeeft wat hij slechts door anatomisch-physiologische kennis geleerd heeft. Evenmin wordt de vrijheid van den scheppingsdrang tegengehouden, wanneer b.v. de plaatselijke schikking bij de compositie van beeld of statue met bewuste inachtneming van psychologische wetten plaats vindt. Zoo weet de componist, hij moge dan nog zoozeer door zijn artistiek bewustzijn gedragen worden en de bron der melodie moge nog zoo rijkelijk in zijn fantasie opborrelen, dat hij grondige theoretische studies maken moet, alvorens hij een symphonie of opera kan schrijven. En de artistieke zuiverheid van het litteraire scheppen zal zeker

niet lijden, wanneer psychologische kennis bij de schildering van gecompliceerde zielstoestanden den dichter behulpzaam zijn zou. Nog eens: kennis van anatomie maakt evenmin den schilder, als kennis van psychologische studies den dichter maakt. Maar zij kunnen er toch toe leiden, verschillende voor de hand liggende fouten te vermijden en niet zelden den blik op fijnheden en werkelijkheden richten, die door het artistiek levensgevoel op zichzelf voorbijgezien zouden kunnen worden; zij het dan ook dat hier voor de kunst gevaar bestaat de grens te overschrijden die haar van de wetenschap scheidt. Die grens wordt b.v. overschreden wanneer in den realistischen roman psychische verschijnselen als bewustzijnsinhouden worden behandeld, als zoodanig beschreven en uit hunne oorzaken verklaard.

Ten slotte nog iets over de kunstinspiratie.

Dat zij niet altijd onder even verheven invloeden werkt; dat b.v. het afwezig zijn van storende indrukken en drukkende zorgen, waarbij een behagelijke stemming, een frischheid van lichaam en geest bestaat, haar intrede kan bevorderen, en dat zulk een toestand het meest en zekerst in of direct na den zoeten slaap pleegt in te treden, blijkt in vele gevallen waar een kunstwerk geïnspireerd werd. Uit een zelfbekentenis van Raphael, hoe hij de inspiratie voor de uitvoering van een schilderij der Maagd Maria kreeg, blijkt dat hij, die van zijn jeugd af altijd een heilig gevoel voor de Moeder Gods had, en wiens hoogste wensch het als schilder steeds geweest was, Maria in haar hemelsche volmaaktheid te schilderen, het daartoe maar steeds niet tot zijn volle bevrediging brengen kon; bij elke poging was het alsof zijn phantasie in duister werkte. Eindelijk was hij aan de schilderij begonnen en toen, in een nacht nadat hij in den droom tot de Maagd gebeden had, was hij in een hevige ontroering plotseling uit den slaap ontwaakt. Zijn aandacht werd getrokken door een hellen schijn aan den muur tegenover zijn bed en daar zag hij het beeld der Madonna, zooals hij immer gewenscht had het te zien. Van toen af is het hem gelukt de Moeder Gods altijd te schilderen zoo als zij hem voor den geest gezweefd had. (151) Evenzeer had Dannecker voor zijn 8 jaar lang geconcipieerde Christus-statue, Dupré

voor zijn Pietà de verlossende inspiratie in den droom, terwijl de schilder Spinetti in den droom den duivel zag, dien hij voor een schilderij noodig had. Palissy concipieerde een zijner schoonste vazen in den droom, en de zonderling William Bake had in den droom zoowel als bij het waken visioenen van geesten van reeds lang gestorven personen, van dierenzielen, die hij voor werkelijk bestaande spookgestalten hield en wier gedaante hij dan in zijne schilderijen weergaf. Ook Hoffmann's spookgestalten moeten hem voor het grootste deel in nachtelijke droomen verschenen zijn. Tot het componeeren van zijn beroemde duivelssonate schijnt Tartini te zijn geïnspireerd doordat hij Beëlzebub in persoon op een reuzenviool een heerlijk mooi, melancholiek Adagio, met daarop gevolgd Lamentoso en razend vlug Finale, zag en hoorde spelen. (152)

Dat de alcohol in het algemeen inspireeren kan, werd boven reeds even aangestipt. Hij heeft vooral in zooverre een opwekkenden invloed, dat hij alles wat met het phantasieleven van den mensch, zijn stemmingen en gemoedsbewegingen samenhangt tot sneller en verhoogde werkzaamheid prikkelt, doch elk logisch, verstandelijk denken en oordeelen pleegt te verstoren, zelfs te vernietigen. Wanneer dus artisten eerder een goede inspiratie van den alcohol kunnen verwachten dan b.v. geleerden als Helmholtz, is dit niet te verwonderen. Van de voorbeelden die tot staving daarvan kunnen dienen, zij in de eerste plaats aan Hamerling herinnerd, wiens „Ahasver" zijn ontstaan aan een hem door een buurvrouw geschonken, van een verjaardag overgebleven glaasje punch dankt. Niet minder productief werkte de bij vergissing in plaats van ale door een kellnerin aan den dichter-ingenieur Max Eyth voorgezette flesch sherry, welke hem niet alleen zijn meesterlijke novelle „Der blinde Passagier", doch zijn geheele studiereis naar Engeland, de bron van dezen nektar, moet geïnspireerd hebben. De Chineesche keizer Wang-Kan zou verder in een roes een gedicht ter verheerlijking van den drank gemaakt hebben, dat als een der beduidendste werken van de Chineesche poëzie geldt. (153) De Duitsche humorist Fritz Reuter verontschuldigt zijn groote voorliefde voor den wijn daarmee, dat geen schrijver meer oogenblikkelijke opwekking noodig heeft dan de humorist;

humor is toch de afmattendste soort van gewaarwording, die steeds een groote uitputting tengevolge heeft, welke weder opgeheven moet worden. (154) Dat ook het rooken de dichterlijke inspiratie bevordert, wordt door niemand minder dan Lord Byron geconstateerd, terwijl den schrijver van den Gulliver, Swift, geen ideeën invielen, wanneer hij niet rookte. (155) De invloed van het kleine bij de artistieke inspiratie volgt verder o.m. uit de volgende voorbeelden: Ibsen was gewoon met kleine figuurtjes te spelen, die op zijn schrijftafel stonden; Richard Wagner had een beroemd geworden voorliefde voor zachte stoffen, in het bijzonder zijde, en werkte in zijn laatste levensjaren het beste in een zijden nachthemd; Schiller's poëtische inspiratie werd opgewekt door den reuk van verrotte appels en doordat hij zijn voeten in ijswater baadde; Rossini en Ambroise Thomas componeerden het liefste in bed; Mozart vond het beroemde motief van den Don Juan, toen hij een sinaasappel zag, welker aanblik hem aan een 5 jaar geleden gehoord Napolitaansch volkslied herinnerde; Schubert's „Ständchen" viel hem midden in het lawaai en gewoel van een Weener concerttuin in, waardoor de eerste schets daarvan op de keerzijde van de spijskaart werd geschreven; de groote Marsch in Oberon dankt zijn ontstaan aan het zien van een wegens den regen verlaten concerttuin, waar de tafels en stoelen met de pooten naar boven in groepen stonden opgesteld, hetwelk bij Schubert de idee van trompettonen opwekte. (156) Dat nu de meeste dezer voorbeelden tegelijk belangrijk zijn uit een oogpunt van gedachtenassociatie, ontneemt daaraan niets van het meer speciale nut, dat zij in ons betoog moeten hebben, om n.l. als bijdragen te dienen voor het bewijs der stelling hoe, meer of minder onder invloed van illusie, dikwijls door het kleine, gewone, alledaagsche, ordinaire het groote ontstaat.

§ 4.

Politiek.

Men zou meenen, dat er tusschen de sereene lucht van ideale kunst en de wereld van partijpolitiek een groot ledig besloten lag. Gelukkig is dit voor een deel ook zoo. Maar op beider

gebied blijft zeker één factor dezelfde. In onzen aanhef noemden we illusie mede een wezenlijken hefboom der wereldgeschiedenis. Wil men dit ook voor de politiek bevestigd vinden, dan zou men zich om, te beginnen, tot een der vele staatstheorieën kunnen wenden, die leert, dat elke origineel ontstane Staat een reëelen en een ideologischen wortel hebben zou; die reëele, materieele is kracht, de ideologische illusie. Voor de beantwoording der vraag, hoe die illusie tot stand komt, dient gelet op de etymologie van het woord kracht. Oudtijds was kracht gelijk aan bovenmenschelijke, bovennatuurlijke kracht, die voor tooverkunst, demonisch, goddelijk gehouden werd. (157) Wonderkracht was dus oudtijds een pleonasme; kracht sluit het wonder reeds in zich. Wanneer nu het reëele bestanddeel der staatsvorming kracht was, lag daarin reeds de voorwaarde voor het ideologisch medium, dat daarbij behulpzaam was, de illusie. En omgekeerd is de illusie tegelijk een krachtfactor, want de illusie is, in tegenstelling tot de leugen, die schijn of objectieve onwaarheid, welke versterkend werkt. Zonder dat het noodwendig is op deze of eenige andere staatstheorie verder in te gaan, kan hiermee ter introductie worden volstaan; men ziet hoe door de voorstanders dier theorie wordt vooropgesteld, dat reeds aan den drempel der politiek de illusie functionneert.

De drie antithesen, empirisme-rationalisme, conservatief-vooruitstrevend, orde-vrijheid, hebben dit gemeen, dat de werkelijkheid bij elk tweetal slechts een compromis tusschen de deelen, nooit de geheele doorvoering van het uiterste toelaat. Geen groot philosoof is uitsluitend empirist, noch eenzijdig rationalist geweest; de vraag kan slechts zijn af te bakenen hoever de ervaring reikt en wat het denken daaruit maken en uit zich zelf daartoe doen kan, om de klippen van doctrinarisme en eenzijdig-historisme, waarop te ver doorgevoerd rationalisme en empirisme respectievelijk kunnen uitloopen, te omzeilen. Een partij van absolute orde en van absolute vrijheid zal men ook moeielijk kunnen ontdekken; volledige vrijheid ware de niet toe te passen zuivere anarchie, volledige orde de reglementeering van den politiestaat, waarin het leven onmogelijk is, doch die alleen reeds daarom

ontdekt moest worden, om kunstmatig de met de natuur onvereenigbare gelijkheid in elkaar te zetten. Ten slotte — en hier zullen wij iets langer verwijlen — bij conservatief of vooruitstrevend geldt evenzeer een meer of minder. In theorie staat tegenover het begrip der aristocratische, absolute monarchie dat der democratie. Doch we weten tegenwoordig, dat in het leven der volkeren beide theoretische grondbegrippen der staatsregeling zoo elastisch zijn, dat zij elkaar zelfs veelal raken; beide vormen van heerschappij staan niet in absolute tegenstelling tot elkaar, doch komen wel voor wat de helft der bij de heerschappij betrokkenen betreft, overeen. De starre, aristocratische vorm bestaat, voor wat de gewichtige bestanddeelen der staatsinrichting aangaat, tegenwoordig niet meer. Zelfs het conservatisme doet zich in het staatsleven onder omstandigheden als democratisch voor en wisselt althans van masker; nu eens is het absolutistisch, dan constitutioneel, een ander maal parlementair — zelfs in Rusland, waar de Tsaar zich gedurende den oorlog zelfs verwaardigt de Doema te openen. Ook in het partijleven heeft de aristocratie de aristocratische zuiverheid harer beginselen absoluut verloren. Wanneer zij ook in haar wezen ondemocratisch blijft, is zij toch gedwongen in bepaalde periodes van haar politieke leven democratisch te doen. In zaken, die in belangrijke mate het lot van het volk betreffen, kan ook de despoot slechts dan zijn wil doorzetten, wanneer hij de massa op zijn hand heeft. Het inzicht, dat slechts de massa kan helpen de oude aristocratie in haar oorspronkelijke reinheid weder in te voeren en het democratische regime uit den weg te ruimen, verandert de aanhangers der conservatieve wereldbeschouwing goed- of kwaadschiks zelf in democraten. In verkiezingstijden — en nu denken wij nog niet eens aan tactiek bij herstemmingen — dwingt de zucht tot politiek zelfbehoud de oude heerschersgroepen, van hun hoog standpunt af te dalen en dezelfde democratische en zelfs demagogische middelen aan te grijpen als het proletariaat. De conservatieve candidaat, die voor zijn kiezers zou willen optreden om hen te vertellen, dat hij ze voor ongeschikt hield om het lot van het land mee te helpen bepalen, zou dit er hoogstens eenmaal goed afbrengen. Ook de aristocraat is ge-

dwongen zich te laten kiezen op grond van een beginsel, dat hij niet erkent en dat hij in zijn binnenste, dat om autoriteit roept — hetgeen wij trouwens allen, wanneer het te pas komt, doen — verachten moet. De inwerking der volkskeuze op de uiterlijke houding van conservatieve candidaten is zoo groot, dat bij het tijdelijk voorkomen van twee candidaten in een district, elk van beiden zijn best doet het verschil met zijn concurrent door een vertoon van grootere democratische gezindheid — hetgeen men ook tusschen meer of minder scherp-democratisch-gemarkeerde partijen kan constateeren — aan te geven. Slechts zeer enkele hoogstaande figuren kunnen zich de luxe, hierop een uitzondering te vormen, veroorloven.

Terwijl de aristocratie en het conservatisme in het algemeen dus wel genoodzaakt zijn in democratischen vorm op te treden, is omgekeerd de inhoud der democratie met aristocratische, in het bijzonder oligarchische bestanddeelen vermengd. Niet oneigenaardig demonstreerde dit de Haagsche Post (blad van 3 Juli 1915), bij gelegenheid van Troelstra's ziekte diens vervanging besprekend; evenals behoudende partijen het beste geleid worden door lieden met een democratischen ader, heeft, meende het blad, een volkspartij boven alles behoefte aan een hoofd met min of meer aristocratische instincten. Een paar weken later trof ons een uiting in het Algemeen Handelsblad (ochtendblad van 23 Juli 1915), waarin als de meest duidelijk op den voorgrond tredende eigenschappen van de democratie gebrek aan vertrouwen in de regeerders wordt genoemd en waarbij de Raadsoverzichtschrijver zich verwondert, dat twee tot regeerders gekozen democraten toch voor regeerders vertrouwen opeischen. Voor die verwondering bestond — ook afgescheiden daarvan dat un Jacobin ministre n'est pas ministre Jacobin — te minder reden, waar aan de geheele idee der democratie bij objectieve beschouwing en goed doorgevoerde analyse — van tijd tot tijd in pers en tijdschrift, bijzonderlijk uit de pen van Elout, opduikend — eigenlijk een groote illusie ten grondslag ligt. De woorden van Rousseau ([158]) blijven onweersprekelijk: „A prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n'a jamais existé de véritable démocratie et il n'en existera jamais. Il est

contre l'ordre naturel que le grand nombre gouverne et que le petit soit gouverné." De belangrijke studie van Michels, die zonder in elk opzicht onaanvechtbaar te zijn en onaangevochten te zijn gebleven, toch als geheel kan blijven gelden als zeer massieve bestrijding der mogelijkheid eener zuivere democratie, constateert — en we mogen wel zeggen bewijst ook — in de democratie de werking eener wet betreffende de historische noodzakelijkheid der oligarchie. Dat wil dus zeggen, dat ook wat democratie schijnt oligarchie is. Voor een uitvoerige behandeling hiervan leent zich deze studie allerminst. En daar het onderwerp zelf voor een oppervlakkige beschouwing in geenen deele geschikt is, is het beter naar Michels zelf te verwijzen, wiens schema betreffende de ontwikkeling der oligarchie we evenwel, om onzen lezers een overzicht niet te onthouden, hierachter laten volgen. (159) Eenige overdrijving daargelaten, worden diens conclusies in onderdeelen en in hun ook geheel volkomen door ervaringen van anderen bevestigd. Dat een democratische organisatie een onmogelijkheid is, daar voor organisatie „Unterordnung" noodig is, wordt o. a. zelfs erkend door iemand als Makarewicz, die de ongunstige zijde der democratie alleen maar in de kans tot proletariseering ziet. (160) Overdrijving meenen wij bij Michels in zoover te kunnen constateeren, dat niet voldoende met de steeds in werking zijnde contratendenzen is rekening gehouden. In het bijzonder werkt de onderlinge naijver der verschillende leiders in andere richting en kan ook de reeds bestaande of opkomende invloed der met het volk meer direct in contact komende onderchefs het gezag der chefs doen verminderen. Doch niet in die mate dat de werking der oligarchie ophoudt. Deze wordt toch bevorderd door drie in onderling verband werkende factorengroepen, waarvan er twee op psychologisch (resp. individueel- en massapsychologisch) gebied gelegen zijn, en van welke de derde met de noodzakelijkheid van organisatie verband houdt. Psychologisch verklaart zich het oligarchisch verschijnsel deels door de veranderingen van het zielsleven, welke bij de individuen, die aan de beweging deelnemen, gedurende hun ontwikkelingsloop zijn te constateeren, deels uit de noodzakelijkheden van tactischen en technischen aard,

die uit den opbloei van elk zich op politiek terrein bewegend aggregaat voortkomen. De sociologische grondwet, waaraan politieke partijen — in ruimen zin — onvoorwaardelijk onderworpen zijn, zou in het kort kunnen luiden, dat de organisatie tengevolge heeft, dat de gekozenen over de kiezers gaan heerschen. Men behoeft wel niet te zeggen, dat niet velen daarvan doordrongen zijn; dat de democratische basis door de oligarchische structuur van den opbouw dikwijls totaal bedekt wordt, ontgaat aan de massa dikwijls geheel en al. En toch is de idee van de vertegenwoordiging der volksbelangen dikwijls niets meer dan een door een valsch lichteffect in het leven geroepen waan.

De voortreffelijke grondgedachte waaruit het parlementarisme is voortgekomen, t. w. verbreking van het absolute vorstenregime met den ethischen eisch, dat de breede volksmassa's niet alleen louter objecten van heerschappij vormen, doch in het bezit van staatsburgerlijke rechten komen moeten, heeft steeds te kampen gehad met een verkeerde motiveering (volkssouvereiniteit) en een gebrekkige ontwikkeling. Terwijl uit die voortreffelijke grondgedachte dan ook de sterke zijden van het parlementarisme voortkomen, danken wij de steeds meer aan den dag tredende gebreken van het regime, de stremming van beschavende invloeden, de uitwassen van het parlementarisme aan verkeerde, nog zuiver natuurrechtelijke formuleering der leer van de volkssouvereiniteit. De natuurrechtelijke volksopvatting is atomistisch. Het volk bestaat naar die opvatting uit de som der individuen. De organische geledingen van het geheel in onderling verbonden groepen en klassen worden over het hoofd gezien. Dientengevolge doet het element der gelijkheid zijn intrede in de politieke eischen. Op die fictie, illusie der menschelijke gelijkheid, is het tegenwoordig parlementarisme gebouwd. En ondanks het feit, dat talrijke personen de onhoudbaarheid dezer gelijkheidsleer en van den daarop gebouwden parlementairen regeeringsvorm inzien, blijft dit parlementarisme toch met onverzwakte kracht voortbestaan. We hebben hier niet te onderzoeken hoe dit komt. (Waarschijnlijk zoowel door het historische volhardingsvermogen, als door de nawerking van het natuurrecht, als door de vrees voor reactionair

gehouden te worden.) Maar wel is het ter plaatse, hier te constateeren dat wie de onhoudbaarheid van het parlementarisme, de politieke krachtsverspilling en de staatsrechtelijke krachtsverzwakking door dit parlementarisme erkennende, zich niet bewust wordt van de noodzakelijkheid om, onder verdediging der idee van de volksemancipatie, daarvoor iets theoretisch beter gefundeerds, practisch meer levensvatbaars dan het broze parlementarisme in de plaats te stellen, zijns ondanks in den gelijkheidswaan bevangen blijft. Nu is er nog een factor die daartoe bijdraagt: de menschelijke zelfoverschatting. Wij beschouwen ons te veel, zooal niet als bovennatuurlijke wezens, dan toch als zoodanig als men zich en anderen wenscht. Daardoor schreef men den mensch aangeboren gelijke rechten toe, omkleedde dezen abstracten mensch met kolossale waardigheid en hoopte door ongestoorde ontvouwing dezer edele eigenschappen, door herstelling van een toestand van volledige vrijheid, gelijkheid en broederschap een wonderbare harmonie, het grootste geluk van het grootste aantal te bereiken. Terwijl men op maatschappelijk gebied het eerst uit dien droom van goede, vrije, gelijke en gelukkige menschen gewekt is geworden, zal men ook op politiek gebied geleidelijk uit de hyperdemocratische illusies ontwaken. Des te eerder zal dit geschieden naarmate men eenerzijds minder blind blijft voor de twee waarheden dat het gelijkheidsbeeld bedrog is en dat ook aan elke democratie een groot stuk oligarchie vastzit, en naarmate anderzijds de mogelijkheid blijkt om, buiten talrijke demoraliseerende invloeden om, het wezenlijke volksbelang te dienen.

In de eerste plaats moet dan natuurlijk ook de communistische ideaalstaat, zooals die aan de moderne sociaaldemocratische arbeidersbeweging voor oogen staat, een waandenkbeeld schijnen. Nog altijd treffend juist blijft de opmerking, die Bismarck indertijd daarover in den Rijksdag maakte, dat de utopieën die de socialisten opstellen, op de meerderheid der beschaafde menschen geen vat kunnen hebben en daarom volstrekt ongevaarlijk zijn; ze doen denken aan het gedicht van Thomas Moore: The veiled prophet, welke profeet zoo leelijk was, dat hij altijd een sluier droeg, daar hij het er niet op waagde zijn leelijk gezicht aan het volk te

vertoonen; want de toekomst, zooals die in telkens weer gedesavoueerde geschriften ontwikkeld is, het positieve wat gewild wordt, waagt men maar niet op te stellen. Feitelijk treffen we in het communisme een foutieve constructie der maatschappij en een totaal voorbijzien der menschelijke natuur aan. Als economisch ideaal is het dus niets meer dan een illusie, die met de werkelijkheid al buitengewoon weinig gemeen heeft. En toch is de leer historisch allernoodzakelijkst geweest om de massa ter verbetering van hun toestand duurzaam mobiel te maken. In alle kultuurlanden zijn de eerste arbeidersbewegingen in aansluiting aan de leer van het socialisme ontstaan, die den handwerkenden en slecht betaalden arbeider den idealen toestand van een voldoend inkomen bij matigen arbeid voortooverden; opdat de idee van den socialen vooruitgang in het volk een zeer duidelijken weerklank zou vinden, moesten zich honderden en nog eens honderden met geestdrift geven. En dat heeft de gedachte aan een spoedig te bereiken ideaalstaat bewerkt. Zoo heeft ook de Engelsche socialistische beweging van de dertiger en veertiger jaren der vorige eeuw den stoot gegeven tot de diepgaande hervormingsbeweging van staat en maatschappij in Engeland, die zich o. m. in de tot model gediend hebbende arbeidersbeschermingswetgeving uitte; gewichtiger dan het feit dat reeds Owen het programma eener dergelijke wetgeving ontwikkeld heeft, is toch het feit dat de door het Chartisme ([161]) in het leven geroepen ontevredenheid van het proletariaat vooruitziende staatsmannen en schrijvers tot het inzicht bracht, dat met het laisser-faire in de sociale politiek moest gebroken worden. Zelfs in Engeland, waar het, door de wijze politiek van staat en gemeente, maatschappij en partijen in verband met den gezonden aanleg van het Britsche nationale karakter, tot een vreedzamen strijd tusschen kapitaal en arbeid gebleven is, heeft de illusie weder hare rol gespeeld. Men zou dit te minder willen gelooven, omdat men het stadium der sociale illusies daar eerder dan elders voorbij was en omdat, nadat met de nieuwe behoeften der massa door instelling van nieuwe instituten rekening was gehouden, de betooverende formules die vroeger de massa's vermochten te electriseeren, hare demonische kracht daar

eerder verloren hebben. Maar ook daar hebben de sociaal-politieke illusies gewerkt en o. a. de organiseering van het proletariaat, de sympathieke behandeling der arbeiderseischen en een besliste deelname van den vierden stand aan het staatsbestuur mogelijk gemaakt. Waar ook in de wereld der Ideeën het beginsel van de *survival of the fittest* geldt, is het echter niet te verwonderen dat onder de socialistische systemen in die landen waar het socialisme de meest aangewezen vorm der arbeidersbeweging was, het Marxisme moest zegevieren. In zijn uitsluitende cultiveering van het klassebelang van het proletariaat, waaraan het de hoofdrol op het wereldtooneel toeschrijft, leverde het daaraan tegelijk zijn dogma, machtspreuk en zelfvertrouwen. Van de concurreerende leerstellingen van het socialisme moest juist het Marxisme als overwinnaar naar voren treden, omdat het 't best het proletariaat wist te fascineeren, al zijn wenschen zeide te zullen bevredigen, zijn koenste verwachtingen omtrent macht en rijkdom in vervulling beloofde te brengen en hem de zekerheid der toekomstige overwinning wist te geven. Ook indien men het geheele Marxisme als leer een misgeboorte zou mogen noemen, kan men toch de historische beteekenis van het Marxistische systeem wellicht niet hoog genoeg schatten. Een misgeboorte, waar zijne theorieën heden niet alleen door wetenschap en statistiek geheel weerlegd zijn, maar zelfs door talrijke vooraanstaande socialisten totaal genegeerd worden, doch niettemin een systeem van zeer groote beteekenis, welke het echter in niet geringer mate daaraan ontleent, dat door het illusionaire harer fascineerende slagwoorden de opbloei der arbeidersbeweging krachtig is bevorderd. Zoo ergens, geldt dan ook in meerdere of mindere mate zeker voor de politiek, dat een systeem ons niet bevalt omdat wij het voor waar houden, doch dat wij het voor waar houden omdat het ons bevalt. We zagen boven, dat zelfs op wetenschappelijk gebied valt waar te nemen, hoe vaak het subjectivisme in de opvatting een betrekkelijk groote plaats inneemt. Omgekeerd is het op politiek gebied, waar de vooringenomenheid zich immers juist als regel op extreme wijze pleegt te openbaren, mogelijk, dat persoonlijkheden, in zekeren zin onafhankelijk van vreemde invloeden, op grond van eigen oordeelen,

ervaringen en gevoelens, ook bij subjectieve opvatting der dingen een voor de algemeenheid waardevolle werkzaamheid ontwikkelen kunnen. Natuurlijk in de verste verte niet in die mate als op wetenschappelijk gebied. Bij een zoo enorm verschil in uitgangspunt en algemeene werkingswijze kan van vergelijking kwalijk sprake zijn. Doch evenmin gaat het aan, reeds a priori, op grond van met reden te verwachten subjectivistische zienswijzen, een politiek product te onderschatten, daar het ook desondanks van waarde kan zijn. En zoo kon ook het Marxisme een groote historische waarde hebben ondanks het feit, dat het als systeem objectief een kolossale misgeboorte is geweest.

Naast de hyperdemocratische illusie doen op politiek gebied twee andere illusies hunnen invloed gelden. In plaats van de natuur-rechtelijke fictie van den humanen, vrijen en gelijken mensch en van den Staat als louter som van zulke menschen, zal er misschien geleidelijk naast beter inzicht in de ware natuur van den mensch als roof- en kuddedier en in de natuurlijke ongelijkheid der verschillend aangelegde persoonlijkheden, een juister, minder geïdealiseerd begrip van den Staat komen. Meer en meer zal men uit de ervaring leeren, dat nog precies als voorheen de Staat naar buiten een organisatie is voor roofbedrijf en tot afweer van roof door anderen, en van binnen in dien zin beschermer van recht en ethiek, dat hij den privaten roof slechts tegengaat, in zooverre deze het staatsgebouw aan het wankelen zou brengen. Dit verklaart de tegenstelling tusschen individueele moraal en staatsmoraal, tusschen ethica en politiek. Tot zekere hoogte hebben zich onbetwistbaar enkele verbeteringen voorgedaan: zoo zijn vreemden niet meer gelijk aan vijanden; als regel strijdt men in den oorlog niet meer tegen de bevolking, maar tegen het leger; als regel worden krijgsgevangenen goed behandeld. Toch staan Staten voortdurend nog als vijanden tegenover elkaar, ook al kunnen zij zich tijdelijk verbinden. Terwijl de diplomaten overdreven beleefdheidsbetuigingen en vriendschapsverzekeringen wisselen, blijven ze steeds op botsingen voorbereid. Dat een Staat zijne met andere Staten gesloten verdragen slechts zoolang houden zal als hij daarvan voordeel heeft, is een grondstelling, die, zij 't ook niet

officieel uitgesproken, als vanzelfsprekend beschouwd wordt. Het eenige criterium is staatsbelang, staatsraison. De in de suggestie van den vooruitgang bevangen, ideaal aangelegde gemiddelde mensch, die humaniteit en cultuur langen tijd door een vergrootglas gezien heeft, was daarvoor maar al te lang blind. Hoe kon, vraagt men zich af, een tijd, die spoorwegen, automobielen, vliegmachines en een vredespaleis heeft voortgebracht, nog plaats voor officieelen roof overlaten? Het antwoord zou kunnen luiden: evenmin als identiteit tusschen overheidsgedraging en recht noodzakelijk is, behoeft staatsmoraal aan volksmoraal analoog te zijn. ([162]) Niet dat de laatste in elk opzicht aan de hoogste eischen der ethiek zou voldoen, — studie van de psyche der massa leert ons wel anders —, maar humane ideeën, welke vruchten der individueele moraal zijn, vinden in de volksmoraal veelal weerklank. Daarentegen vraagt de staatsmoraal alleen naar het belang van den Staat.

Wat ten slotte de menschen zelf betreft, maakt men zich inderdaad een verkeerde, overdreven voorstelling, wanneer men meent dat het aantal zoo groot zou zijn van hen, die een politiek stelsel zouden aanhangen, zich bij een beweging zouden aansluiten uit motieven, die aan sympathie met dit stelsel of die beweging geheel en al vreemd zijn. Natuurlijk komt dit voor, hetzij uit eigenbelang, hetzij uit andere niet direct op sympathie gelijkende overwegingen. Dat afgunst en onbevredigde heerschzucht velen in de politiek, in het bijzonder in de rijen der democraten drijft, valt niet te ontkennen. Daartoe behooren dan ook zij, die liever onder de proletariërs nummer een, dan onder aristocraten of bourgeois nummer twee of wellicht tien willen zijn. Niet anders dan dat verschillende bijzondere types van phantasten, miskende genieën en kwakzalvers zich langer of korter bij een of andere beweging plegen aan te sluiten. Men mag echter veilig aannemen, dat dit als regel — in tijden van revolutie etc. komen vele eerzuchtigen als uit den grond op — relatief weinigen zullen zijn. Evenzeer mag men aannemen, dat de leider eener beweging in den aanvang „im groszen und ganzen" van de juistheid der door hem voorgestane richting volkomen overtuigd is. De „meneur" was eerst bijna altijd een „mené". Hij is zelf gehypnotiseerd geworden door de idee waar-

van hij later de apostel werd. (163) Zonder bijoogmerken heeft hij zich dan vaak uit de massa naar boven gewerkt, misschien geheel onbewust, misschien omdat hij het gemeenschappelijk doel scherper zag en hartstochtelijker voelde, misschien door zijn sterkeren wil of door zijn persoonlijkheid, misschien door de grootere warmte zijner menschenliefde. Te eerder geldt dit alles daar, waar de leider niet staat tegenover een vaste organisatie met verlokkende baantjes, doch de beweging, de partij nog eerst stichten moet; maar ook daar waar reeds een vaste organisatie bestaat, behoeft men zonder meer nog geen persoonlijk belang van den leider in zijn eerste stadium te vermoeden. Mag men dus besluiten, dat lang niet ieder „arrivé" tevoren een „arriviste" was, men mag daarentegen evenzeer aannemen, dat een eenmaal aangekomene niet licht tot lagere, subalterne verhoudingen teruggaat. Sterker nog: wie eenmaal gekozen is, doet als regel voortaan steeds zijn uiterste best steeds weer gekozen te worden. Ieder mensch streeft, zoo niet naar uitbreiding, dan toch naar behoud van zijn macht en bevoegdheden. Het bezit van macht brengt in het karakter van zijn bezitter zoodanige trekken, die hem als regel moeite zullen laten doen die macht te versterken. Wanneer de leider niet onafhankelijk is, hangt hij ook wegens economische redenen aan zijn eenmaal verworven positie. Betreft het iemand uit de arbeidende klasse, dan staat hem reeds dadelijk dit in den weg, dat hij technisch zijn vroegeren arbeid verleerd heeft; tot ander werk dan partijarbeid staan zijn handen niet meer, gezwegen nog van het feit dat de man, die daar de voordeelen en glans van zijn kleine heerscherspositie gekend heeft, zich psychisch in zijn vroeger milieu niet meer op zijn plaats zou gevoelen. Voor zooverre het bourgeois betreft, die het in een democratische partij tot een positie gebracht hebben, geldt ten deele hetzelfde; in de politiek vroeg oud geworden, zijn ze nu van hun oorspronkelijk beroep vervreemd, en dat zooveel te meer naar mate dit verder van de politiek afstaat. Wanneer meerdere of mindere dezer menschen, langzamerhand sceptisch en ontgoocheld geworden, ook al terug wilden, gaat zulks niet meer. Hun verleden bindt hen uitwendig zoowel als inwendig. Wat ten gevolge heeft, dat zij wel uiterlijk de zaak trouw blijven, doch dat de idealisten

van vroeger opportunisten, ongeloovigen, egoïsten geworden zijn. Natuurlijk speelt ook hier de persoonlijkheid een groote rol en komen de speciale leiderseigenschappen bij de talrijke verzoekingen, welke het partijleven met zich brengt, bij de individueele leiders op verschillende wijze tot uiting. Zeker is het echter, dat bij de ontwikkeling van mené tot meer of minder hoogen meneur ook een evolutie komt in de beschouwingswereld der persoonlijkheid, die dikwijls aan een volkomen verandering grenst. Een enkel sterk voorbeeld. In de zeventiger jaren der vorige eeuw trad Eugène Fournière krachtig op tegen Louis Blanc ter verdediging van de stelling, dat alle afgevaardigden hunne 9000 francs aan de partijkas moesten afstaan. In het begin dezer eeuw zelf tot afgevaardigde gekozen, hield Fournière staande, dat hij van het inmiddels tot 15000 francs aangegroeide bedrag niets kon afstaan. (164) Het is best mogelijk dat in gevallen als deze de leider in zijn eigen verandering slechts de reflex van de verandering der buitenwereld ziet. Maar teekenend blijft het. In het bijzonder bij den scherpen overgang van lid der oppositie tot deel van de openbare macht blijven in den regel veranderingen in de psyche des leiders niet uit. Psychologisch verklaarbaar is dit reeds wanneer men bedenkt, dat periodes van politieke vervolging door Staat en Maatschappij het ethisch niveau eener partijleiding hoog houdt, omdat de egoïstische en grof eerzuchtige elementen dan toch ver van de partij gehouden worden, terwijl tijden van overwinning en vrede het niveau der partijleiding omlaag drukken. Dit geldt in democratische kringen niet alleen van de oude, aan tegenspoed gewende leiders, wier qualiteiten door de zon der regeeringsgunst zoo niet voor de zaak van het proletariaat verloren gaan, toch in die mate van kleur wisselen, dat zij geheel van de massa afsteken, maar in het bijzonder van de nieuwe leiders, die eerst komen wanneer zij de zon der partij zien stralen. (165)

§ 5.

Conclusie.

Onze taak, de drie cultuurfactoren, wetenschap, kunst en politiek, te bezien van uit het gezichtspunt der illusie eenerzijds, triviali-

teit ter andere zijde, in meer of minder onderling verband, is hiermee volbracht. Het bijeengebrachte materiaal is zeker belangrijk en volumineus genoeg om tot een conclusie te leiden. Deze zal kunnen luiden, dat in de wisselwerkingen tusschen de menschen, waarin de cultuur bestaat en waaruit ze geboren wordt, te midden van belangen, overtuigingen en hartstochten, voor de werking van illusie en trivialiteit niet alleen plaats open blijft, doch dat daar ook een zeer belangrijke rol door haar gespeeld wordt. Uit ons onderzoek blijkt namelijk voor wat de wetenschap betreft: 1°. het alom bestaan van een voorgeschiedenis, ontwikkeling van het gecompliceerdere uit het eenvoudigere, dikwijls gewone, alledaagsche, 2°. het somtijds weinig verheffend karakter der wetenschappelijke inspiratie; 3°. dat de illusie de ontwikkeling van wetenschappelijke systemen en wetenschappelijke onderwerpen bevordert; voor wat de kunst aangaat: 1°. ontwikkeling van gecompliceerdere uit eenvoudigere, dikwijls gewone, alledaagsche vormen ook in den zin van samenhang tusschen het aesthetische en het nuttige; 2°. de werking van triviale, buiten den kunstenaar gelegen, invloeden op de kunstvorming; 3°. het somtijds weinig verheffend karakter der artistieke inspiratie; en voor wat de politiek betreft: 1°. dat ook aan de illusie een plaats toekomt bij de principieele afscheiding tusschen politieke systemen en groepeeringen, en 2°. dat een illusionaire zoowel als een triviale kant in den modernen staatsbouw te miskennen is.

Hoewel het resultaat van dit onderzoek dus niet onbelangrijk is, mag het natuurlijk allerminst worden overschat. Verder onderzoek zal dienen aan te toonen wat te midden van belangen, overtuigingen en hartstochten de plaats der trivialiteit en illusie, en welke de juiste verhouding tusschen beide is. Waar de onderlinge verhouding der drie eerstgenoemde krachten nog allerminst vast staat, zou men de aanwijzing van het juiste gewicht dat aan de twee laatstgenoemde gezamenlijk en afzonderlijk in verhouding tot de eerstgenoemde toekomt, ook kwalijk thans reeds mogen verwachten. Of het gevondene nu pessimistisch moet stemmen? Zeker is de oude waarheid, dat men zich den vooruitgang niet langzaam genoeg kan voorstellen, door bovenstaand onderzoek

op nieuw bevestigd. Stellig is te verwachten, dat ook voortgezette studie op nieuw zal leeren, dat alles wat het karakter eener eruptie of van het reusachtige draagt, in ons wereldbeeld steeds meer voor de grootheid „Tijd" terugtreedt. Wanneer men bedenkt dat, zoo over iets, bij astronomen, natuurkundigen en geologen overeenstemming bestaat hierover, dat de ouderdom der aarde niet naar duizenden maar naar millioenen jaren berekend moet worden, dat haar bestaan zich dus over een tijdsruimte uitstrekt welker grootte alle voorstellingen van den vluchtigen mensch overtreft, terwijl ook de ouderdom van het menschelijk geslacht honderdduizenden jaren schijnt te bedragen, behoeft men zich daarover niet te verbazen. Te minder waar de verschillende tijdperken die worden aangenomen, steeds korter worden, zoodat de enkele duizenden jaren der cultuur, die tot heden als wereldgeschiedenis gelden, slechts een zeer klein deel van den ontwikkelingsloop uitmaken. Terwijl daarin eenerzijds voldoende grond gelegen is om de vraag, of het gevondene pessimistisch moet stemmen, voorloopig eerder onbeantwoord te laten dan haar bevestigend te beantwoorden, kan bovendien het nut van een onderzoek, dat een niet geheel overbodige bijdrage zou kunnen leveren tot het temperen van een veelal blijkend ongemotiveerd optimisme, moeielijk worden ontkend. Dien weg zullen wij trouwens verder bewandelen, wanneer wij een der zijden van den tragen ontwikkelingsgang wat nader gaan belichten. Wij willen namelijk trachten de keerzijde der beschaving te demonstreeren aan de hand van een harer schrilste tegenstellingen, de beschavings-criminaliteit.

VIJFDE HOOFDSTUK.

BESCHAVINGS-CRIMINALITEIT.

In de bewering, dat elke maatschappij de criminaliteit heeft, die ze verdient, ligt zonder twijfel een gaarne door de tribune gehoord greintje waarheid; doch de stelling, dat in de meest beschaafde en vooraanstaande staten de hoogste misdadigheid voorkomt, valt — al hoort men dit minder gaarne en dus ook minder vaak beweren — evenzeer met succes te verdedigen. Het sociale product criminaliteit neemt immers toe niet alleen met den groei van kennis, intellect, doch ook met dien van sociale moraliteit; de toename der misdaad neemt veelal de richting aan van handelingen in strijd met nieuwe sociale verboden, die op hun beurt de onvermijdelijke gevolgen zijn van de toenemende gecompliceerdheid van het leven. Er is maar één maatschappij denkbaar die aan deze tragiek ontkomt.

In het Paradijs bestond aanvankelijk geen misdaad. In den tuin van Eden stond de boom der kennis van het goede en kwade. Van dien boom mocht Adam niet eten, wanneer hij het Paradijs niet verliezen wilde. Toen Adam en Eva van den boom gegeten hadden, zagen zij dat zij naakt waren en vlochten uit vijgebladeren schorten: de eerste cultuurarbeid; bij de uitdrijving uit het Paradijs droegen zij reeds rokken van dierenvellen: verdere voortgang van de cultuur. De arbeidsverdeeling begint met Abel, die herder en Kaïn, die landbouwer werd. De eerste nijd, voortgekomen uit door de cultuur ontstane geschillen — Kaïns offer

van de veldvruchten beviel den Heer niet, Abels offer van de eerstelingen zijner kudde beviel Hem wèl — zaait tweedracht tusschen de broeders: broedermoord. Toen de menschen op aarde vermeerderden nam hun snoodheid zoo toe, dat God ze, door het veertig dagen en nachten te laten regenen, wilde verdelgen. In het streven te Babel een stad en toren te bouwen, die tot aan den hemel reikte, lag de kiem voor nieuwe zonde en misdaad. Abraham en Lot konden niet naast elkaar wonen, want hun goed was groot en steeds was er twist en strijd tusschen herders en vee. De menschen van Sodom en Gomorrha, centra van cultuur, waren slecht en zondigden tegenover den Heer. Jakob benijdde later zijn ouderen broeder om het eerstgeboorterecht, hetwelk heerschappij over land en volk toezegde; Jacob trok daarom Ezau's kostbare kleederen aan en deed om handen en hals, waar Ezau ruw was, bokkevellen. De bedreiging van den benadeelden broeder om Jakob te wurgen, berust op nijd over cultureele voordeelen. De list treedt op. Nadat Jakob zeven jaren om Rachel had gediend, gaf Laban hem heimelijk Lea tot vrouw, voorgevende dat de zede van het land niet gedoogde, dat men de jongste vóór de oudste uithuwelijkte. Jakob werd later door list zeer rijk en had vele schapen, maagden, knechten, kameelen en ezels. Bij het voortschrijden der cultuur breidden list en bedrog zich uit. Jozef, Jakobs zoon, werd door zijn broeders voor twintig zilverlingen aan de Ismaëlieten verkocht. De broeders slachtten een bok, doopten Jozefs kleederen daarin en deden den vader zoodoende denken dat een wild dier zijn lievelingszoon verscheurd had. — Zoo geven reeds de eerste veertig hoofdstukken van het boek Mozes een uitnemend, door zijn auteur zeker niet opzettelijk geteekend beeld van de criminaliteitsontwikkeling in den loop der cultuur. In de tien geboden, de eerste die de cultuur opteekent en waarin de sacrale en strafrechtelijke geboden zijn samengevat, wordt het leven en het huwelijk beschermd. De diefstal komt uit de vermogensmisdrijven reeds naar voren. Het verbod van begeerte naar des naasten goed, betreft list, bedrog. Het getuigenis als gewichtigste middel voor de waarheidsvorsching mag niet valsch zijn. Verdere strafbepalingen had de eerste cul-

tuur niet noodig. (166) De Romeinsche twaalf tafelen, waarbij wij ontwaren dat de sacrale opvatting van het strafrecht terugtreedt en de straf een staatsreactie tegen de misdaad wordt, straffen als crimina publica, den oorlog tegen het vaderland, doodslag van stamgenooten, brandstichting, valsche getuigenis, omkooping van den rechter, smaadschrift, furtum manifestum, nachtelijke bijeenkomsten en toovenarij; later komen daarbij ambtsdelicten als afpersing, listige verovering van een ambt, diefstal en verduistering door middel van het ambt, verder hoogverraad, gewelddadige storing van den openbaren vrede, menschenroof, vervalsching, opzettelijke doodslag, moord van verwanten, mishandeling, huisvredebreuk, echtbreuk, ontucht, koppelarij en bloedschendig huwelijk. Daarnaast bestaan nog de privaatdelicten, die de benadeelde zelf voor den burgerlijken rechter kan vervolgen, terwijl de keizertijd tusschen crimina publica en delicta privata de crimina extraordinaria inschuift. Niet alleen worden daardoor de zwaarste gevallen uit de privaatdelicten publiek domein, maar tevens ontstaan nieuwe delictsbegrippen als heling, bedrog, afpersing, schaking, afdrijving, godslastering, storing van den godsdienst, geloofsafvalligheid, ketterij, toovenarij!

Hoe het voortschrijden der cultuur de behoeften aan het scheppen van nieuwe strafbare feiten en het afzonderen van speciale gevallen uit de algemeene begrippen in het leven riep, valt dus reeds hier te zien. (167) Vergelijkt men verder ook de delicten, die het bekendste wetboek der Middeleeuwen (de Carolina) en de tegenwoordige wetgevingen bevatten, dan ziet men evenzeer, dat het misdrijf een voortdurende openbaring van het sociale leven is en dat met de verfijning der beschaving ook de criminaliteit toeneemt. De cultuur schept voortdurend ruime waarden, die zij in dienst van den mensch stelt. Daardoor verhoogt en vermenigvuldigt zij ook tegelijk zijn behoeften en genotzucht. Verhooging der behoeften en vooruitgang van cultuur staan in voortdurende wisselwerking. Elk nieuw product van wetenschap, techniek, industrie en handel wordt dadelijk object of middel der rechtverstorende gezindheid en bedrijvigheid van den mensch. De goederen in den automaat wekken den lust op

den automaat open te breken of door middel van waardelooze, in gewicht en vorm op geldstukken gelijkende, stukjes metaal den inhoud te verkrijgen. Diefstal van electriciteit, geen bewegelijke zaak, riep in Duitschland een nieuwe wet in het leven! (168) Rijwiel en automobiel hebben honderden jaren gevangenisstraf op hun geweten. De uitvinding der lucifers, heel wat gemakkelijker hanteerbaar dan vuursteen, begunstigde de brandstichting. Oplichtingen per telephoon en telegraaf zijn schering en inslag. De bij den tegenwoordigen stand onzer industrie haast geperfectionneerde brandkasten worden door ontplofbare stoffen, of door middel van het de metalen platen tot smelten brengend thermiet geledigd.

Zijn er dus voorbeelden te over, om te doen zien dat beschavingsverfijning met criminaliteitsstijging verband houdt, de psychologische wet der psychische contrasten zou dit ook doen verwachten. Alle psychische gebeurtenissen zijn tegelijk als objectieve voorstelling en als subjectief gevoelsleven op te vatten. Zoo blijkt er een ordening naar tegenstellingen te bestaan, van welke vooral die van lust en onlust bekend zijn. Die wisselwerking heeft tengevolge, dat bij de psychische ontwikkeling de tegenstellingen zich wederkeerig versterken. Daar er geen gevoel denkbaar is waartegenover niet een tegenovergesteld gevoel bestaat, is versterking van gevoelens en affecten door contrastwerkingen zeer licht mogelijk. De contrastwerking kan nu een gevoel en affect doen toenemen in zulk een graad, als in geen verhouding tot zijn oorzaak staat. Zoo heeft het beginsel der contrastwerking van psychische gebeurtenissen ook in de crimineele psychologie zijn beteekenis. Den driftkop maakt de rust van den tegenstander dermate woedend, als buiten elke verhouding tot de strijdoorzaak staat; hij slaat daarentegen in rustiger stemming om, wanneer de anders zoo rustige tegenstander in buitengewone woede geraakt. De misdadiger kan soms kort na de volvoering van een vreeselijke daad iets doen, wat het bestaan van een rustig geweten en altruïstische gevoelens kan doen vermoeden. Zoo komt het voor, dat de moordenaar naast het lijk van den vermoorde maaltijd houdt of een kanarievogeltje voeder en frisch water geeft. De wet

der psychische contrasten laat zich op criminologisch gebied echter ook verder doortrekken. Wanneer geestelijke ontwikkeling slechts in tegenstellingen mogelijk is en tot evolutie voert, zoo moet tegenover het zedelijke het onzedelijke, en daarin het crimineele, staan. De menschelijke criminaliteit wordt aldus iets psychologisch noodzakelijks. Daarnevens is ze sociaal noodzakelijk. (169) De onvolkomenheden welke de inrichting der maatschappij, als menschenwerk, noodzakelijker wijze in meerdere of mindere mate bevat, bepalen en veroorzaken voor een groot deel de misdaad. Misschien mogen wij verwachten, dat een toekomstige inrichting der maatschappij die onvolkomenheden weer zal kunnen wegnemen. Er is stellig geen reden om te twijfelen aan de mogelijkheid van tot zulke sociale verhoudingen te kunnen geraken, waarbinnen het aantal van bepaalde misdaadsvormen, in het bijzonder sommige vermogensmisdrijven, verminderd is. Alle maatregelen, die redelijkerwijze doen verwachten dat zij in die richting nuttig werkzaam kunnen zijn, moeten worden gesteund. En wanneer men ook overtuigd moge zijn, dat deze nooit geheel zullen slagen in het voorkomen van alle criminaliteit, toch moeten in het bijzonder de zooveel warmte en liefde verspreidende inrichtingen, die deze taak trachten te vervullen, op alle denkbare wijze worden aangemoedigd. Wanneer er zeker grond bestaat ook in zake philanthropie het *nimium nocet* niet te vergeten, zoowel met het oog op eventueele „streberei" der actief- als vanwege mogelijke hypocrisie, indolentie en een somwijlen in verhouding tot hun sociaal nut onevenredig aan hen bestede zorg der passief daarbij betrokkenen, het sociale nut van den goeden wil op zich zelf valt reeds niet te onderschatten. Dat is het greintje waarheid, waarvan boven sprake was en dat misschien zelfs tot een grein zou kunnen uitdijen, wanneer maar met de jongste onderzoekingen werd rekening gehouden, die de belangrijkheid van den erfelijkheidsfactor tegenover die van het milieu weer naar voren brengen. Meer in het bijzonder zijn de werkzaamheden van het Galton Eugenic-laboratorium, en mede de door Heijmans en Wiersma gehouden enquête, toch immers in staat de dwaling te doen inzien van hen, die door het zoo goed als uitsluitend op den voorgrond stellen van het milieu, min

of meer bewust de oogen van den invloed van den erfelijkheidsfactor afwenden. Ten onzent was het een prijzenswaardige, tot heden — waarschijnlijk wegens haar weinig tot de tribune sprekend karakter — zoogoed als onbekend gebleven daad van Mr. W. A. Pannenborg, daarop de aandacht te vestigen. (170) Vat men de bewering, dat elke maatschappij de criminaliteit heeft die ze verdient, zoo ruim op, dat niet alleen de sociale maar ook de persoonlijke oorzaken haar als schuld zijn aan te rekenen, en dat het bewustzijn van die schuld evenzeer tot pogingen leidt, voor zooverre dit in 's menschen macht ligt, om den invloed van de erfelijkheid als die van het milieu te beheerschen, dan is er zeker een ruimer uitzicht geopend. Slechts dan zou dit echter een zeer ver uitzicht kunnen zijn, wanneer het daarbij tevens kon gelukken de individuen immuun te maken tegen de werking der wet der psychische contrasten. Zonder die vooralsnog ontbrekende immuniteit blijft ze heerschen en met haar de criminaliteit als iets psychologisch noodzakelijks. Hoogere evolutie beteekent groote en toenemende gecompliceerdheid, specialiseering, onderlinge afhankelijkheid en diensvolgens gevoeligheid van het sociale leven. Nadeel aan enkelen toegebracht, wordt meer en meer onrecht tegenover allen. In de erkenning daarvan wordt het aantal op straffe verboden zaken, misdrijven, grooter. Een zuiveren maatstaf voor hetgeen onrechtmatig, wederrechtelijk en wat daaronder strafwaardig is, is het niet gelukt te geven. Vooral de Duitsche dogmatiek heeft zich bijzondere moeite gegeven, dit vraagstuk naar alle kanten te bestudeeren. (171) Op het apriori aannemelijk schijnende standpunt, dat de waardeering van het onrechtmatige in elk geval onmiddellijk en uitsluitend uit het positieve recht moet volgen, wilde men niet blijven staan. Na de overschatting van het gecodificeerde recht volgde als naar gewoonte haar contrast, de onderschatting. De blik richtte zich uit den engen kring der positieve rechtsgedachten naar de verlokkende velden, waar geen vaste hand van wetgeving de vrijheid van bespiegeling beteugelt, waar alle begrippen elastisch zijn en een onbelemmerd subjectivisme heerscht. Hoe meer de sociologisch-verklarende beschouwingswijze de juridische verdrong,

zooveel te meer vermenigvulden de pogingen, de sociale gevaarlijkheid (v. Lilienthal, Kohlrausch) als kenmerk aan te nemen. Voortbouwende op de gedachte, dat de rechtsorde een cultuurorde is, onthulde de materieele kern van het onrecht zich als gericht tegen de cultuurwet (M. E. Mayer). Het is duidelijk, dat zich daarbij een dualisme vertoonde, zoodra men tegenstrijdigheid tusschen rechts- en cultuureischen waarnam. Trouwens het bestaan van een onontkoombaar dualisme, waarbij het formeel-wettelijke ter eener, het materieel-reëele ter andere zijde staat, werd en wordt evenzeer aangenomen (v. Liszt, Dohna). Natuurlijk wordt daarbij aan Stammler's „Richtige Recht" aangeknoopt. Terwijl bij monde van Torp de Noorsche rechtswetenschap zich er op beroept, het criterium daarin gevonden te hebben, dat het op de levenservaringen gegronde algemeene, verstandige oordeel beslissen zal, moet, naar Dohna, zulk eene onjuiste handeling onrechtmatig zijn, die bovendien aan de speciale omschrijving van een delict beantwoordt. Edoch, zoo lang de menschen niet dezelfde idealen hebben, levert elke ontketening der vrije meening het gevaar van ongelijkmatigheid op. De toevallige opvatting van den betrokkene zal omtrent hetgeen cultuurnorm en rechte weg, het slechte en anti-sociale is, telkens in belangrijke mate verschillen. Het kenmerk der wederrechtelijkheid heeft bovendien ook voor niet-strafrechtelijke regelen beteekenis; de pogingen tot scheiding tusschen strafrechtelijk en civielrechtelijk onrecht, waarvan de eene de onrechtmatigheid geheel in de strafbaarheid wil doen opgaan (Kitzinger), de andere elk indringen van het civiele recht weren wil (v. Ferneck), vermeerderen zoodoende de methodische onzekerheid. Als zeker kan men slechts tweeërlei constateeren: dat er verschillende gronden zijn die de wederrechtelijkheid uitsluiten en dat in de omschrijving van slechts enkele strafbare feiten het bestanddeel der wederrechtelijkheid is opgenomen. Voor het overige weet men, ondanks den reusachtigen daaraan besteden arbeid, niets met eenige zekerheid. Zoodoende komt men ten slotte tot zijn oude liefde, de Bindingsche normen, terug. Geen enkele houdbare constructie der wederrechtelijkheid der menschelijke gedraging, of zij nu door de wetgeving direct uitgesproken wordt of dat de

rechter ze bij de aanvulling der wet zelf ontwikkelen moet, komt er buiten hulp van de norm als waardemeter en regulator van het sociale leven. Ook heden nog kan men het niet af zonder de normenleer, die ons den innigen samenhang tusschen recht en wederrechtelijkheid aantoont. Ook hierin voelt men de werking der natuurwet, die de wereld naar een steeds hooger levensplan opvoert en die tevens de idee der noodzakelijkheid van het in elke menschelijke gemeenschap voorkomen van criminaliteit in zich bevat. (172) Wij meenen de werking dier natuurwet het beste te kunnen demonstreeren aan de hand van een drietal voorbeelden, die eenerzijds op vooruitgang, maar tevens op een daarmede gepaard gaande, zich ook vaak bij z.g. lagere volkstammen door aanraking met hoogere cultuurvolken vertoonende criminaliteitsontwikkeling wijzen: materieele welstand, intellectueele ontwikkeling, het in vereeniging zijn.

Wat het eerste betreft staat ongetwijfeld vast, dat economische welstand sommige eigendomsdelicten doet afnemen. Uit de statisticken gedurende het midden der vorige eeuw, bleek dit reeds uit de vergelijking van het aantal eigendomsmisdrijven met de stijging en daling der graanprijzen. Later meende men zelfs causalen samenhang tusschen den algemeenen toestand van het bedrijfsleven en den stand der criminaliteit te kunnen constateeren; voor welke wijziging van onderzoekmethode daarom wat te zeggen valt, omdat in tijden van economischen opbloei de loonen stijgen en daardoor grootere middelen tot aankoop van voedsel ter beschikking staan, die tegen de broodprijsverhooging opwegen, terwijl daarentegen de tijden van achteruitgang en werkeloosheid te grootere gevolgen hebben, naarmate de levensmiddelprijzen hooger zijn. Nu toonde dit onderzoek wel is waar niet aan, dat b.v. elke diefstal tot een noodtoestand is terug te voeren, maar wel, dat het totaal der diefstallen in een bepaalde periode een zeer sterke graadmeter voor den economischen toestand dier periode genoemd mag worden. Hetgeen wordt bewezen zoowel door de werking van het duurder levensonderhoud iederen winter, als door de geographische verdeeling der diefstallen, en bovenal door de kolossale fluctuaties in verschillende jaren en hare afhankelijkheid van den prijs der levensmiddelen. Blijkt hieruit dus ongetwijfeld, dat economische welstand de

neiging heeft het aantal diefstallen te doen afnemen, dit verband geldt allerminst van andere belangrijke groepen misdrijven, zeker niet van andere vermogensmisdrijven als bedrog en verduistering, en nog minder van de groote groep mishandelingen. Terwijl vroegere statistieken ook bij bedrog en verduistering een samenhang met de graanprijzen aantoonden, valt die samenhang thans niet meer te constateeren, doch blijkt daarentegen wel, dat het bedrog 's winters, wanneer de inkomsten in het algemeen afnemen, toe- en in het voorjaar weer afneemt. Er schijnt inderdaad wel iets voor te zeggen te zijn, den grond van die tegenstelling — afhankelijkheid van inkomstwijziging en onafhankelijkheid van den prijs der levensmiddelen — te zien in het feit, dat een misdrijf als bedrog beter gedijt op de markt, in het ingewikkelde handelsverkeer, waar bovendien de mogelijkheid van ontdekking gering is. Misdrijven als bedrog en verduistering passen zich aan de moderne verhoudingen beter aan; ze zijn zonder twijfel even verwerpelijk als diefstal, doch in hun middelen verfijnder, daar zij in plaats van geweld leugens en vervalsching gebruiken en aan de primitieve afhankelijkheidsverhouding van de levensmiddelprijzen ontgroeid zijn. Doch er is meer. Vertoonen tegenover diefstal, met hare directe afhankelijkheid van den volkswelstand, bedrog en verduistering een relatieve onafhankelijkheid, sommige statistieken schijnen er op te wijzen, dat juist in tijden van grootere welvaart het aantal van enkele misdrijven tegen personen als mishandelingen en sommige misdrijven tegen de zeden — zij het dan ook tengevolge van door de welvaart ontstaan verhoogd drankmisbruik of tengevolge van toenemend verkeer en grootere dichtheid van bevolking — stijgt. Tusschen twee haakjes worde even herinnerd dat men, daartoe allicht geleid door het aanleggen van een minder objectieven beoordeelingsmaatstaf, ten onrechte heeft aangenomen dat die stijging uitsluitend op rekening moet geschoven worden van de z.g. bezittende of meer beschaafde volksklasse. Nu zijn er natuurlijk inderdaad bepaalde weeldemisdrijven; dat de hier vermelde stijging echter uitsluitend aan de voornoemde klassen zou zijn toe te schrijven, wordt in geenen deele gestaafd; Aschaffenburg toont o. a. duidelijk de onjuistheid en zelfs het tegendeel in deze aan. Zonder

ons evenwel te verdiepen in de quaestie welke maatschappelijke klasse hier de schuld treft, is voor ons uitsluitend de reeds genoemde conclusie van belang, die buiten twijfel stelt, dat juist tengevolge van economische welvaart een deel der criminaliteit neiging tot toename vertoont.

Bij het nagaan van den invloed van ontwikkeling op criminaliteit is men thans — anders dan in de dagen toen men dacht dat voor elke school een gevangenis kon worden afgebroken — niet meer verwonderd te ervaren, dat volstrekt niet uitsluitend gunstige invloed van het onderwijs uitgaat. Dat misdadigers over het algemeen onontwikkelde of weinig ontwikkelde lieden zijn, dat er immers nog zeer velen onder zijn, die absoluut geen onderwijs hebben gehad, valt o. m. uit onderstaande cijfers onzer statistiek op te maken.

Jaar.	Analphabeten onder de manschappen der nationale militie °/₀	Analphabeten Ned. veroordeelden 1901/1910 buiten prov. en gem. belasting-overtr.			
		Mannen.		Vrouwen.	
		absoluut.	pCt.	absoluut.	pCt.
1901	2 3	912	7.20	208	16.59
1902	2.1	822	6.35	217	17.18
1903	2.0	802	5 41	217	18.56
1904	2.1	842	6.59	233	18.35
1905	2.4	708	5.85	171	14.11
1906	1.8	624	5.57	156	14.02
1907	1.9	556	5.02	168	15.29
1908	1.6	602	4.83	149	13.48
1909	1.4	521	4.26	120	10.63
1910	1.0	476	3.82	109	8.20

Zijn er dus velen onder de veroordeelden, die absoluut geen onderwijs hebben gehad, dat er slechts zeer weinigen zijn die meer genoten dan lager onderwijs, bewijst de volgende tabel.

Jaar.	Totaal veroordeelden.	Geen lager onderwijs.		Alleen lezen.		Lezen en schrijven.		Lager onderwijs.		Middelbaar onderwijs.		Eenig examen hooger onderwijs.	
		M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
1906	13.809	612	159	9	3	24	5	11703	1027	103	2	35	—
1907	12.614	492	159	9	3	30	1	10749	953	86	2	22	1
1908	13.957	573	138	10	1	54	5	11963	975	111	3	20	—
1909	13.361	463	107	8	4	29	2	11552	996	95	6	19	—
1910	(Gewijzigd, minder overzichtelijk en onvolledeger dan vorige Jaren).												

Uit een en ander evenwel te besluiten tot het verband tusschen het gemis aan onderwijs alleen en criminaliteit, gaat te minder aan, omdat het gewoon lager onderwijs dikwijls alleen tengevolge heeft, dat het aantal analphabeten bij misdadigers en niet-misdadigers gelijkelijk afneemt, en omdat goed onderwijs dikwijls met andere gunstige factoren samengaat. Aan den anderen kant mogen ook niet te spoedig gevolgtrekkingen gemaakt worden uit het feit, dat in landen met de laagste ontwikkeling de meest bloedige misdrijven voorkomen, niet alleen omdat die landen naast lage ontwikkeling meestal ook een arme bevolking hebben, maar omdat bovendien nog andere factoren hun invloed doen gelden.

Zeer zeker heeft de ontwikkelde in het algemeen door zijn weten een grooten voorsprong. Zijn kennis verschaft hem ook daar een bestaan, waar de krachten van onontwikkelden te kort komen. Het gevaar van minder ontwikkeling ligt in de moeilijkere sociale positie en in de grootere afhankelijkheid van het toeval. Maar dit bewijst allerminst, dat verheffing der ontwikkeling als zoodanig een belangrijk aantal misdrijven zal doen verdwijnen. Bij stijging van het intellectueel niveau van een volk blijven er verschillen bestaan. Er zullen steeds minder-ontwikkelden (= minder dan anderen ontwikkelden) zijn. En de graad van ontwikkeling

is allerminst maatstaf voor het bezit van altruïstische voorstellingen. Zeker raakt men meer en meer overtuigd van de groote waarheid, dat de mensch van brood alleen niet leven kan. Gegevens ontbreken echter geheel en al ter beoordeeling welk geestelijk zout dit het best vermag te kruiden. Natuurlijk is het een illusie te meenen, dat statistieken met gegevens betreffende het aantal dat tot verschillende godsdienstige gezindten of tot geene gezindte behoorenden aan de criminaliteit heeft, hier licht zouden kunnen brengen. Die indeeling mist toch den dubbelen daarvoor noodigen waarborg, vooreerst dat ze waarlijk de innerlijke overtuiging weergeeft, en ten tweede dat men den door de speciale gezindte voorgestanen vorm van onderwijs en opvoeding genoten heeft. Zoolang betere gegevens hieromtrent ontbreken, zal men elk houvast blijven missen. Intusschen is het zeker, dat men het statistisch bewijs voor den gunstigen invloed der bloote ontwikkeling op de criminaliteit niet zal kunnen leveren. Het bewijs van het tegendeel, dat enkelen meenen te kunnen leveren, natuurlijk evenmin. De eenige invloed, die daarentegen wel eenigermate te constateeren is, is die van verschil in den vorm der criminaliteit. Ontwikkelde lieden plegen dikwijls andere misdrijven, waartoe onontwikkelden niet in staat zijn. Het is de *soort* van criminaliteit, die anders is bij onkunde dan bij kennis. Terwijl bij onkunde meer grove misdrijven worden aangetroffen, komen bij kennis meer misdrijven van bedrog en vervalsching voor. Eenigermate geeft het nevenstaande staatje (zie volgende blz.) uit onze crimineele statistiek over 1908 gelegenheid tot vergelijking tusschen den ontwikkelingsgraad bij meer en minder primitieve misdrijven als bedelarij en landlooperij, strooperij en diefstal ter eener, en andere misdrijven, speciaal b.v. oplichting, ter andere zijde.

Maakt een en ander dus wel aannemelijk, dat de door economischen welstand en ontwikkeling op de criminaliteit uitgeoefende gunstige werking in meerdere of mindere mate door hunne criminogenen invloed wordt geneutraliseerd ([173]), hetzelfde valt te constateeren omtrent het derde verschijnsel, dat wij als voorbeeld kozen: het in vereeniging zijn. Waar in ons derde hoofdstuk zeer uitvoerig de lichtzijden van het in organisaties vereenigd zijn wer-

Aard der strafbare feiten.	Aantal analphabeten.				
	1901—1905	1906	1907	1908	
	per 100 veroord. v. elk delict.	per 100 veroord. v. elk delict.	per 100 veroord. v. elk delict.	absoluut	per 100 veroord. v. elk delict.
Huisvredebreuk	4.95	4.69	5.04	11	3.82
Wederspannigheid en wedersp. in vereeniging	6.09	6 34	5.90	74	5.93
Meineed	4.44				
Misdr. tegen de zeden (art. 239 en 242—249 W. v. S.)	6.47	6.75	1.74	10	4.10
Eenvoudige beleediging	6.42	8.14	5.68	13	4.81
Doodslag	5.88				
Moord	3.45				
Eenvoudige en gequalificeerde mishandeling	6.35	5.81	4.44	148	4 28
Diefstal en gequalificeerde diefstal	9.40	6 64	8.11	188	6.64
Gequalificeerde stroperij	12.09	8.73	11.86	30	8.57
Verduistering	4.56	2.40	2 95	13	4.83
Oplichting	4.42	3.49		2	2.17
Vernieling en vernieling in vereeniging	6 64	6.40	5.35	40	5.52
Bedelarij en landlooperij	9.57	9.79	8.76	136	8.18
In het algemeen	7.52	6.35	5.93	792	5.67

den aangetoond, behoeft daaromtrent hier niet in herhaling te worden getreden. Wat daarentegen de schaduwzijden betreft, werd daar hoofdzakelijk aangestipt dat, wanneer ook al de werking eener bepaalde organisatie nog niet zoodanig behoeft te zijn, dat de individualiteit er door verloren gaat, dan toch zeer licht de vrijheid en zelfbepaling van den individu er door kan worden opgeheven. Daarenboven zagen wij ook, dat in de organisatie het denken,

wanneer het in menig opzicht ook tot grootere ontwikkeling komt, toch licht bevangen kan worden door de, naar gelang van den aard der organisatie in intensiteit afwisselende, maar nergens geheel ontbrekende partijdigheid. Het zou zeker hier de plaats zijn een en ander nader uit te werken, om te doen zien hoe die collectieve mentaliteit de criminaliteit tot ontwikkeling kan brengen, wanneer niet in ons tweede hoofdstuk, waar het verband tusschen collectieve psychologie en strafrecht werd behandeld, daarop reeds tamelijk uitvoerig was ingegaan. Hier kan dus worden volstaan met er aan te herinneren, dat de invloed die van het in vereeniging zijn uitgaat, die zich absoluut niet tot de ontwikkelden bepaalt, maar waaraan zich integendeel slechts weinigen onttrekken, uitingen en daden te voorschijn kan roepen, vaak ook criminalistisch van groote beteekenis. Door de geheele geschiedenis heen bespeuren wij de voorbeelden van menigten en organisaties, die van de meest vreedzame verzameling van brave menschen een tot elke schanddaad bereid leger van misdadigers geworden zijn. In tijden waarin juist de organisaties veel maatschappelijk nut stichten, mogen deze, gradueel natuurlijk sterk afwisselende, uitwassen naast de boven besproken andere gevallen als beschavings-criminaliteit worden aangemerkt.

Onze beschavingsperiode placht er vóór Augustus 1914 prat op te gaan, dat het geweld meer en meer werd teruggedrongen, Vechten behoort niet meer tot *le bon ton*, zelfs het ridderlijk duel kan kwalijk meer op een meerderheid van voorstanders bogen. Geweld is onbeschaafd, zeide men. Men kon dat te eer zeggen, waar er toch nog een andere wijze bestond waarop de strijd om het bestaan gevoerd kon worden. Met de wapens geslepenheid, list en bedrog kon toch immers ook gevochten worden. In de plaats van duels stelt men gevechten van list, hypocrisie, chicanes; de politieke macht wordt niet meer voornamelijk met machinale wapens veroverd; de handelsstrijd wordt gevoerd, zeker, ook door verbetering der productiemiddelen, maar daarnaast door verbetering der middelen van bedrog, als b.v. handige vervalschingen, die den kooper de illusie geven goedkoop af te zijn. Natuurlijk was daarmee niet alle geweld de wereld uit. Ook hier is in werkelijkheid

de tegenstelling van methodes niet absoluut. Soms werd de strijd toch nog gevoerd door geweld — overgebleven karaktertrek van de onbeschaafdheid — naast het bedrog, karaktertrek der beschaving (!). Het groote verschil echter, dat in de geheele z.g. beschaafde wereld tusschen de middelen toch nog bleef bestaan, is echter sedert Augustus 1914 voor een groot deel verdwenen. Op het door den oorlog ingenomen gebied bestaat sinds dien het verschil niet meer in de middelen; zoowel list als geweld wordt daar officieel in 's lands belang aangemoedigd. Een Beier, gevraagd waarvoor hij zijn ijzeren kruis gekregen had, moet in zijn nu niet bepaald elegant dialect geantwoord hebben: „Akkurat von z' wegen dem nämlich wo i 1913 hab drei Monat sitzen müssen: i hab' geraaft." Begrijpelijk is het dat men zich afvraagt, of die verandering ook wijziging in de criminaliteitsverhoudingen gebracht heeft, of oorlog invloed heeft op criminaliteit. Mr. Slingenberg ([174]), die ten onzent zich met dit onderzoek bezig hield, onderscheidt terecht naar twee kanten, vooreerst tusschen oorlogvoerenden en neutrale landen, en dan tusschen den eersten tijd na het uitbarsten van den oorlog en later. In den beginne wordt de geest gericht op hoogere dingen; het gevoel van saamhoorigheid, van solidariteit wordt versterkt, iedereen wil helpen; doch geleidelijk wijkt, daar waar de oorlog uitblijft, de stemming van ootmoed. Typisch blijkt uit zijn opgaven omtrent misdrijven, door den militairen rechter in Nederland sedert de mobilisatie berecht, dat, terwijl in November 1914 de invloed van de mobilisatie merkbaar wordt en in de voorafgaande maanden blijkbaar iedereen zijn hoofd zoozeer bij de verdediging des vaderlands heeft gehad, dat kwade gedachten slechts weinig zijn opgekomen, met November de cijfers weer steeds crescendo gaan. En interessant is hetgeen — gegeven de onmogelijkheid om bij benadering een beeld te geven van den duizendvoudigen invloed van den oorlog op de criminaliteit der niet-gemobiliseerde bevolking — desalniettemin daaromtrent wordt aangestipt: een Umwertung aller Werte, met een al dan niet gemotiveerd beroep op de huidige crisis als Leitmotiv. Natuurlijk werken in de oorlogvoerende landen de verschillende factoren veelzijdiger, krachtiger, langduriger. Ook daar, in nog

sterker mate grootmoedigheid en offervaardigheid. Maar daarnaast worden er de afschuwelijkste misdaden gepleegd, massaal en individueel. Wat voorheen nog als groote misdaad beschouwd werd, wordt deugd en heldendaad.

Absolute waarde moet men dan ook niet hechten aan uitingen van autoriteiten over de criminaliteit in hun eigen land. Zoo b.v. wanneer bij de installatie der jury voor de „London sessions" de daarmede belaste ambtenaar zegt, dat er nog nooit een zoo klein aantal zaken op de rol hebben gestaan, en waarbij er op wordt gewezen, dat tengevolge van beperking van drankverkoop de vroeger gebruikelijke vechtpartijen bij de sluiting der koffiehuizen niet meer voorkomen, terwijl daarentegen meer gevallen van bigamie te behandelen zijn dan vroeger. En wanneer de officier van justitie te Neurenberg, Parzt, in het Berliner Tageblat ([175]) verklaart, dat de misdadigheid sedert het begin van den oorlog eerder af- dan toegenomen is, moet men wel bijzonder letten op de wijze hoe hij dit motiveert. Zelf geeft hij toe dat het feit, dat sommige terechtzittingen wegens gebrek aan strafzaken niet hebben kunnen gehouden worden, ook hieraan moet worden toegeschreven, dat vele delinquenten, wier zaak nog in voorbereiding was, in militairen dienst moesten gaan; de burgerlijke rechtbanken kunnen den militair niet vonnissen en de militaire zijn zaak niet behandelen, omdat het een burgerlijke strafzaak betreft. De niet-berechting — bij de rechtbank te Neurenberg van 700 gevallen, bij andere rechtbanken van nog veel meer — ligt dus veelal aan het feit dat niemand bevoegd is, in die zaken uitspraak te doen; bovendien ontbreken veelal de zich in militairen dienst bevindende getuigen. Parzt erkent verder, dat er veel meer lichtere zaken zijn voorgekomen dan vroeger; door het ontbreken van vele geoefende trambestuurders komen er nogal wat botsingen voor; velen zijn gewond tengevolge van verschil van meening omtrent strategische of politieke quaesties tusschen koffiehuisbezoekers; de toeneming van het aantal beleedigingsprocessen beschouwt de officier als een onaangename tegenstelling met de overige blijken van zielegrootheid van het volk; eindelijk komen er een aantal nieuwe zaken voort uit de oorlogswetgeving en zijn

er een heele reeks maatregelen en strafbepalingen van den militairen bevelhebber betreffende misdrijven tegen den staat van beleg, die alle met gevangenis worden gestraft, en waartegen zelfs de onschuldigste burger onwetend zondigen kan. Parzt meent, dat wanneer de statistiek door de toevoeging van al deze lichte gevallen toch hooge cijfers mocht vertoonen, men zich dit niet al te zwaar moet aantrekken. Want — en dit is des officiers glorie — het aantal nieuwe zware misdrijven is sinds het begin van den oorlog niet vermeerderd. Alsof de penchant au crime zich niet voldoende op oorlogsterrein in zware misdrijven manifesteerde! En alsof het daarnaast nog voorkomen van zware misdrijven niet uit den aard der zaak onwaarschijnlijk, zoo niet onmogelijk wordt.... faute de combattants! De criminaliteit van één groep der niet in den krijg getrokkenen, de kinderen, schijnt dan ook hier en daar eerder vermeerderd dan verminderd te zijn. Natuurlijk moet deze meer neutrale, meer objectieve kijk op de zaken ons de soms mooie trekjes niet doen voorbijzien. Zoo mag worden herinnerd aan de vele gevallen waarbij veroordeelden zich in de verschillende oorlogen hebben onderscheiden, waarbij het evenwel soms de vraag blijft, of het aan het zedelijk sterker karakter, dan wel aan dwang of toevallige verhoudingen zijn ontstaan dankt. Mooi is zeker het geval uit den tijd van den Turksch-Italiaanschen oorlog, dat door den Italiaanschen afgevaardigde, directeur van politie Trento verhaald wordt (176). Op een avond laat thuis komende, zocht hij een tijd lang vergeefs naar zijn huissleutel. Zijn houding wekte de opmerkzaamheid van een schildwacht, die onbewegelijk op eenigen afstand van hem stond. Plotseling kwam deze met zijn geweer in dreigende houding op hem toe, doch zei daarop, na hem herkend te hebben: „O mijnheer Trento, wat doet u hier, kan ik u soms met iets van dienst zijn? U herkent me niet, ik ben Titio, broeder van Gaio, kwartier San Lorenzo, markstraat." Trento herinnerde zich. Het was een veroordeelde, die onder politietoezicht had gestaan en die, wegens oproer, met zijn broeder op Trento's getuigenis was bestraft geworden. De man had zich nu gemakkelijk kunnen wreken en was, door zijn strenge instructies, zelfs tegen straf gevrijwaard. Zulke mooie trekjes zijn er zeker in het groot en in het klein te vinden.

In het algemeen kan men zeggen, dat de een minimaal greintje kracht bevattende argumenten der oorlogsvoorstanders ook voor het criminaliteitsvraagstuk eenerzijds door verschillende voorbeelden van energie — als waarvan o. a. ook de beperking van drankverkoop in dezen oorlog een zeer belangrijk voorbeeld uitmaakt — worden gevoed, maar door de ontzettende, direct of indirect criminogene oorlogsgevolgen, wier verklaring mede in zeer elementaire collectief-psychologische verschijnselen kunnen gevonden worden, weer voor een groot deel worden gelogenstraft. Zeker, men kan het Gumplovicz toegeven, dat iedere sociale groep zoo lang in een gegeven toestand volhardt, als zij door de inwerking van een andere groep uit dien toestand in een andere gedrongen wordt, en de historie leert ons ook, dat aan elk nieuw tijdperk een bekend worden met vreemde groepen voorafging, terwijl de belangrijkste vooruitgang steeds dan voorkwam, wanneer een nieuwe groepenverbinding of groepsbeïnvloeding had plaats gevonden, dus wanneer volkeren, die voor dien tijd onbekend waren met elkaar, hetzij door den oorlog of op vreedzame wijze in contact kwamen. Voor den oertijd moge dan ook de vijandelijke ontmoeting een civiliseerend saldo hebben opgeleverd — reeds vrij spoedig kende men ontmoetingen met een vreedzaam karakter, toen in plaats van roof de ruilhandel ontstond, — voor onzen tijd levert de gisting welke uit het in botsing komen der strijdende elementen ontstaat, eerder een tekort op.

Wordt de cultuurbevorderende invloed van den oorlog, ook van criminologisch standpunt, allerminst beaamd, men ontleene aan die ontkentenis geen argument voor het ontbreken der door ons geconstateerde beschavings-criminaliteit buiten oorlogstijd. De bij elken nieuwen oorlog weer voor den dag tredende instincten sluimerden toch immers wèl, maar ontbraken niet. We mogen misschien zeggen, dat zij steeds latent aanwezig zijn, zij het dan dat zij zich niet zoozeer in geweld als wel in list openbaren. Ook buiten den oorlog, die ook zonder hinderlaag niet denkbaar is, is deze — zeer terecht meent Dr. Easton, dat de mogelijkheid van toekomstige oorlogen bovenal van de al dan niet bestendiging der groote onwaarachtigheden in onze maatschappij afhangt —

toch immers bijna overal te vinden. Men behoeft nog niet bij Machiavelli — wiens reputatie trouwens zelf verkeerd weergegeven wordt — ter school te zijn geweest, om list en leugen in bestuurszaken te ontdekken; men komt ook buiten Ovidius' „Ars amandi" te weten, dat in de liefde niet uitsluitend oprechtheid tot overwinning voert. Volgens een ernstig geleerde als Tarde (177) zijn handel, politiek, religie, diplomatie respectievelijk geheel en al zonder leugen, laster, hypocrisie en perfidie niet volkomen denkbaar; de eer zelf gebiedt soms den meineed: zij vordert van den minnaar, te zweren dat hij nooit intieme relaties met de vrouw gehad heeft, van den bloedverwant een valsch getuigenis om het leven van een der zijnen te redden.

De wijziging die list boven geweld stelt, misschien zelfs wel het kenmerk onzer cultuurperiode, mist, afgescheiden van de vraag of zij vooruitgang beteekent, bovendien den waarborg van terugslag naar de geweldperiode.

Is inderdaad een toegediend pak slaag als reactie tegen listige intrige, waartegen de wet geen bescherming verleent, steeds en te allen tijde een bewijs van onbeschaafdheid? En is het zelfbedwang, dat wèl van zulk een reactie doet afzien, doch als regel — inderdaad maar zeer, zeer enkele nobele figuren uitgezonderd — den wrok laat voortbestaan en voor een contra-truc vaak den grond legt, van beschaving het allerbeste bewijs? Verschillende ervaringen en ook de belangrijke discussie in de jongste vergadering der Juristenvereeniging (178) versterken mij in de neiging, die vragen ontkennend te beantwoorden. Behoeft het gezegd, dat daarmee geen pleidooi vóor eigenrichting gegeven wil worden? Terugkeer tot de geweldperiode bevat weinig aanlokkelijks; maar handhaving van een periode van list, leugen, onoprechtheid is niet veel beter.

Ons vorig hoofdstuk toonde het maatschappelijk nut der illusie, ook een vorm van schijn aan. Mede aan deze dankt onze beschaving voor een belangrijk deel haar bestaan. Waar deze zich echter tevens tot bedenkelijke hoogte als meer of minder in criminaliteit tot uiting komende list, leugen en onoprechtheid kenmerkt, ontstaat een conflict, welks oplossing uit den aard der

zaak slechts dan verwacht zou mogen worden, òf wanneer de schijn tot het karakter van illusie beperkt blijft, òf dat een zoodanige wijziging in de beschavingsrichting voltrokken worde, waardoor elke schijn wegvalt. Wanneer de menschelijke criminaliteit alleen iets sociaal noodzakelijks ware, zou men zonder al te grooten overmoed enkele schreden kunnen wagen op den moeilijken weg die deze oplossing benaderen kan. Het nieuwe uitzicht dat, zooals wij boven zeiden, geopend zou worden, wanneer pogingen werden gedaan om, voor zooverre dit in 's menschen macht ligt, zoowel den invloed van de erfelijkheid als dien van het milieu te beheerschen, zou evenzeer aan de bestrijding der middelen van geweld als aan die van den list ten goede kunnen komen. We weten echter dat de menschelijke criminaliteit ook iets psychologisch noodzakelijks is. De wet der psychische contrasten verheft zich als een gepantserde muur tegen den krachtigsten aanval. De ordening, waardoor bij de psychische ontwikkeling de tegenstellingen zich wederkeerig versterken en gevoelens en affecten zoo kunnen toenemen als in geen verhouding tot hun oorzaak staat, heeft in hare universeele beteekenis ook invloed op het zoo karig toebedeeld wereldsch geluk. Men zou zoo meenen dat, waar het doel van elk menschelijk streven het geluk is, vooruitgang van cultuur geen andere beteekenis zou kunnen hebben, dan dat de mensch door den vooruitgang der cultuur gelukkiger zou worden. Men moet zich van het geluk nu allerminst dien droom van een paradijstoestand voorstellen, volgens welken men zich met een minimum arbeid het hoogst mogelijke genot verschaft. Vervulling van dien, in vele hoofden levenden, wensch ware toch niet alleen geen zegen, maar een vloek voor de menschheid. Niet in de trage rust, niet in het werkelooze genot ligt het geluksgevoel, maar in den succesvollen arbeid; niet in het doel zelf, zooals voortdurende dwaling ons doet denken, doch in de bereiking; niet in het bezit, maar in de verovering en het gebruik er van. En daar dit slechts gegund is aan degenen, die in een voor hun individualiteit zoo gunstig mogelijk milieu hunnen aanleg vrij en volkomen tot ontwikkeling kunnen brengen, is het niet te verwonderen dat de vraag of de menschen door de cul-

tuur gelukkiger geworden zijn, bijna door geen ernstig denker bevestigend beantwoord wordt. Voor het verwonderlijke contrast, dat de gedurende de duizenden jaren gedane menschelijke prestaties en uitvindingen die den vooruitgang bevorderden, slechts kunstmatige ketens smeedden, waaraan de mensch als slaaf van zijn eigen werk werd vastgeklonken, terwijl hij allerminst gelukkiger werd, is echter een verklaring te vinden. De strijd om het bestaan wordt niet individueel maar sociaal gevoerd, door maatschappij tegen maatschappij, waarvoor het sterkste wapen hare organisatie was. Sterkte der organisatie, niet hoe de individu het daarin had, was steeds de vraag waar het op aankwam. Immers een maatschappij, die de cultuurproducten dienstbaar weet te maken niet voor qualitatieve verbetering van het lot van den individu, maar uitsluitend of hoofdzakelijk voor quantitatieve verheffing van het leven, is sterker dan een andere maatschappij, die in omgekeerde richting werkt. Steeds grooter en sterkere organisaties, steeds meer gedifferentieerde, sterker gedisciplineerde maatschappelijke lichamen moesten zoo uit den strijd om het bestaan te voorschijn komen; de vraag hoe de individu zich in die dwangsystemen bevond, was voor het proces der natuurkeuze van ondergeschikte beteekenis. Het is waarschijnlijk daaraan toe te schrijven, dat het menschelijk geluk, trots alle aanwinsten en allen vooruitgang, door de cultuur niet bevorderd is. En is dit waar, dat wèl naar volmaaktheid der maatschappelijke organisatie gestreefd is en daarbij dan in de eerste plaats naar volmaaktheid van de belangrijkste organisatie, den Staat, die echter nooit het doel van den mensch zijn moet, doch slechts middel om tot het eigen menschelijk doel te komen, dan kan men de reeds vóór den oorlog getrokken conclusie van Muller Lyer ([179]) aanvaarden, dat het cultuurproces tot heden zin-, plan- en doelloos, het koude, gevoellooze spel van blindwerkende krachten was. En waarschijnlijk kon het ook niet anders, waar de menschelijke maatschappij uit een groot aantal elkaar doorkruisende individueele willen bestaande, groeit en zich ontwikkelt als een dier of plant, zonder dat haar een doel voor oogen staat, of zij den weg kent naar onbekende wetten. Evenals in de orga-

nische natuur weten wij, dat die beweging plaats heeft van het kleine naar het groote, van het eenvoudige tot het samengestelde, van het gelijksoortige tot het ongelijksoortige. Daarin ligt dus de vooruitgang, en het is duidelijk dat voor het menschelijk geluk daarin geen plaats is. Men zou dus kunnen denken, dat de consequentie die uit deze beschouwing voortvloeit, die zou moeten zijn, welke Rousseau, die elk ongeluk aan de cultuur toeschreef en in den cultuurmensch een ontaard wezen zag, er uit trok: terug naar den natuurtoestand. Toch zou die gevolgtrekking — ook al lacht verandering van onzen ernst in het ongekunstelde, natuurlijke, vroolijke bij de natuurvolken menigeen toe, en al kweekt onze cultuurbeuheid verhoogd natuurverlangen — onjuist zijn. Het feit, dat tot heden de individu het offer der cultuur was, rechtvaardigt nog volstrekt niet de pessimistische gevolgtrekking, dat het altijd zoo zal blijven. Vooreerst zal het voelen der geconstateerde tegenstelling en daardoor het verlangen ook naar geluk steeds ontembaarder worden. Reeds daarom is het niet aan te nemen, dat de mensch, die meer en meer de natuurkrachten zal kunnen beheerschen, op den duur genoegen zal nemen het slachtoffer der maatschappij te blijven. Inderdaad zal hij als sociaal wezen slechts langs socialen weg zijn bestemming kunnen blijven vervullen. Maar wanneer het ook al bij oppervlakkige beschouwing begrijpelijk is, dat de beter gesitueerde klassen in de maatschappij meer individualistisch, de minder welgestelden meer socialistisch zijn aangelegd, van sociologisch standpunt is dit eenzijdig en verkeerd; de juiste uitdrukking voor het streven naar menschelijk geluk zou, wanneer de ervaring meer en meer mocht aannemelijk maken dat de gemeenschapsuitwassen inderdaad zoodanig met de democratie vergroeid zijn dat zij zonder deze niet te denken is, wellicht evengoed, voor degenen die een naam per se noodig vinden, sociaal-individualisme kunnen zijn. Daar komt nog iets bij. Wanneer het waar is, dat de belangrijkste oorzaak van den vooruitgang der cultuur in de groepenbeïnvloeding te zoeken is, dat de cultuur vooral vooruitschrijdt doordat telkens volken, die elkaar tot dusverre vreemd waren, met elkaar in wisselwerking komen, is het begrijpelijk dat het in dergelijke

overgangstijden, tijden van aanpassing, slecht met het individueele geluk gesteld is, 't welk alleen bij lange sociale aanpassing ongestoord tot ontwikkeling kan komen. Daar er echter eindelijk geen nieuwe volken meer zullen zijn, waarvan zulke cultuur-botsingen te verwachten zijn, moet het tijdperk van den snellen, stootsgewijze vooruitgang eens zijn einde naderen. Het kan natuurlijk nog lang duren voordat alle langs dien weg ontvangen prikkels uitgewerkt hebben, doch dan zal naar alle waarschijnlijkheid de vooruitgang zich langs rustiger banen voortbewegen, dan kan een toestand van relatieve stabiliteit ontstaan, een tijd van geordende verdere ontwikkeling, die de sociale aanpassing niet meer uitsluiten en de individueele welvaart in hoogere mate bevorderlijk zijn kan, dan dit tot heden het geval was. Des te eer valt het benaderen van dien tijd te verwachten door de wetenschappelijke beoefening der cultuurbeweging. De sociologische en collectief-psychologische studiën, die vooral wat de laatste betreft nog in den aanvang staan, openen het uitzicht der opstanding van de menschheid uit het duister van het onbewuste in het licht van het, ook de kennis van het instinctieve omvattende bewustzijn. Meer en meer zal de wetenschap de middelen kunnen verschaffen om in die beweging telkens tot 's menschen voordeel in te grijpen en ook de cultuur tot menschelijke doeleinden te beheerschen. Astronomische en geologische gronden spreken er nu wel voor, dat die nieuwe periode, aan welker aanvang wij eerst zijn komen te staan, zich over honderdduizenden jaren zal uitstrekken. Door het buitengewone voortschrijden gedurende de laatste paar duizende jaren zijn wij tot het vermoeden gerechtigd, dat die toekomstige ontwikkeling tot hoogten zal opstijgen en tot een volle cultuur zal kunnen voeren, van waaruit beschouwd de tijdperken onzer tot dusverre bereikte half- en schijncultuur als een soort kindertijd van het menschelijk geslacht mogen schijnen. Het is dan ook wel merkwaardig, dat een autoriteit op dit gebied als de schrijver van *Naturvölker und Kulturvölker*, Alfred Vierkandt, wel de noodzakelijke doch nog niet de voldoende criteria voor wat hij — blijkbaar ten onrechte — Vollkultur noemt, weet aan te geven; het zijn evenzeer de bij cultuurvolken wèl, bij natuurvolken niet

bestaande idealen, die beide van elkaar scheiden, als dat de gebrekkige verwezenlijking daarvan hen vooralsnog tot elkaar doet naderen. Doch hoe ook, reeds thans moet worden aangevangen positie te nemen tegen de ontwikkelings-tendenzen, die, in plaats van naar een inderdaad volle cultuur heen te sturen, welke het schijnkarakter onzer maatschappij tot haar kleinst mogelijken omvang beperkt houdt, op een verder van dit doel brengenden dwaalweg voeren. En dat wel in de allereerste plaats tegen de listelingen-cultuur, de in den ongunstigen zin van het woord bedoelde „streberei", die, weinig kieskeurig in het gebruik der middelen, met het steeds de massa verblindende directe succes voor oogen, een zijner bekendste, zij het slechts een deel omvattende, uitdrukkingen vindt in den raad door den Amerikaanschen vader zijnen zoon gegeven: Make money my son, if possible honestly, but make money. Natuurlijk zou men het geluk kwalijk dienen door trage rust te preeken; niet in het werkelooze genot, maar in den succesvollen arbeid, niet in het doel zelf, doch in de bereiking, niet in het bezit, maar in het gebruik en de verovering er van ligt het geluksgevoel, zeiden we boven. De reeds hier en daar aangevangen studie, hoe op voor de maatschappij onschadelijke wijze persoonlijk succes en geluk kan worden veroverd, dient daarom, meer dan tot dusverre het geval was, ter hand te worden genomen. De wijze hoe men, zonder anderen te schaden, tot eigen geluk werkzaam zijn kan, valt ook uit het voorbeeld te leeren. Een belangrijk, niet zoo heel gemakkelijk na te volgen exempel — en werkelijk geen brave-Hendrik-figuur — wil het volgende hoofdstuk ons doen kennen.

ZESDE HOOFDSTUK.

DROIT ET ADROIT.

„Si les Alcestes deviennent de plus en plus rares, c'est que la franchise est une cause d'insociabilité toujours croissante. La multiplication des rapports personnels, et, par suite, des conversations, développe la médisance, et la médisance la duplicité. En effet, si l'on se faisait une loi dans le monde de ne point serrer la main ni faire bon visage à quelqu'un dont on vient de dire du mal, on finirait par se brouiller avec toutes ses connaissances. A l'opposé, il y a des gens qui disent du bien de tout leur prochain, et dont la bienveillance universelle ne saurait non plus se soutenir sans déguisements fréquents du fond de leur pensée. Être droit et adroit (comme l'était Duclos, d'après Rousseau), c'est l'idéal-social; mais c'est presque la quadrature du cercle."

Aldus Tarde. (180) Is het niet loonend een poging te doen om van de zeldzame figuur, waarin, volgens iemand als Rousseau, die tegenstrijdige karaktertrekken samentreffen, iets meer te weten te komen?

De vriendschap tusschen beiden was blijkbaar spoedig gesloten. Rousseau had Duclos het eerst ontmoet in la Chevrette, bij mevrouw d'Epinay, met wie hij op zeer goeden voet was. Men dineerde te zamen en praatte wat na. Mevrouw d'Epinay had Duclos van Rousseau geproken en van zijn opera „les Muses galantes". Duclos verzocht Rousseau hem eens te komen opzoeken, waaraan deze, teruggehouden door zijn bekende timiditeit, doch aangemoedigd door zijn

eerste succes en zijn loftuitingen, voldeed. Duclos beantwoordde het bezoek, en zoo ontwikkelden zich vriendschapsverhoudingen, waardoor Rousseau, buiten de getuigenis van zijn eigen hart, zegt te weten te zijn gekomen „que la droiture et la probité peuvent s'allier quelquefois avec la culture des lettres". (181) Een sterk bewijs van zijn vriendschap ondervond Rousseau na zijn groot succes met zijn opera „le Devin du village". Daarna trof hij noch bij Grimm, noch bij Diderot, noch bij een zijner letterkundige vrienden die hartelijkheid, openhartigheid en vriendelijke ontvangst aan, die hij voordien meende te kunnen opmerken. Men gunde hem, meende hij, uitnemende boeken te schrijven, daar aan anderen die roem eveneens ten deel gevallen was, maar misgunde hem het groote succes met de opera, omdat zij op dit gebied van elke eer verstoken bleven. Hoe dit zij, Duclos alleen scheen buiten elke jalousie te staan; zijn vriendschap scheen zelfs toe te nemen, hetgeen hij o. a. toonde door hem te introduceeren bij mademoiselle Quinault, waar hij allerhande vriendelijkheid ondervond. (182) Vriendschapsbewijzen leverde Duclos b.v. evenzeer toen hij later pogingen deed Rousseau herstel te bezorgen van het nadeel, dat hij door wederrechtelijke beschikking over „le Devin du village" leed en toen hij hem bij den redacteur van Le Monde aanbeval. We zouden echter verkeerd doen door Duclos' oprechte vriendschap voor Rousseau alleen uit dergelijke vriendelijkheden af te leiden; hij kon zelfs integendeel zeer streng zijn. Wanneer Rousseau niet vordert met het reeds sinds een vijftal jaren aangevangen verwerken der politieke denkbeelden, waarmee hij reeds 13 of 14 jaren rondliep en wier kiem stamde uit zijn Venetiaanschen tijd, toen hij gelegenheid had de gebreken der politieke instellingen op te merken, ontweek hij, toen hij vreesde den raad zijner vrienden in te winnen, Diderot, omdat die hem satirisch maakte, maar vreesde hij de wijze strengheid van Duclos. (183) Merkwaardig is het zeker, dat toen Rousseau, om in hunne oogen niet beter te schijnen dan hij was, aan zijne vrienden de eigenaardige wijze mededeelde waarop hij over zijn kinderen beschikt had, daartoe wel Diderot, Grimm, madame d'Épinay, maar niet Duclos rekende, hoewel hij erkent dat deze zijn vertrouwen het meest

waardig was. We vernemen niet de motieven dier uitsluiting, maar wel dat Rousseau Duclos, die het toch te weten is gekomen, voor den eenigen houdt, die het geheim, al werd het hem dan ook niet als zoodanig toevertrouwd, heeft bewaard. (184) Is het te verwonderen dat Rousseau, ook wanneer hij Duclos een tijdje uit het oog verloren heeft, door bijna allen verlaten behalve Saint-Lambert, alleen dezen nog zijn achting en vertrouwen volkomen waardig acht? (185) Duclos had de bezorgdheid en de oprechtheid van een vriend, door Jean Jacques te waarschuwen voor de ongelukken die hij zich op den hals ging halen. Zijn wijsheid om geen gevaar met hem te willen deelen dat hij niet van hem kon afwenden, bewees hij o. a. voordat de „Émile" zou verschijnen. Rousseau las hem de „Profession de foi du vicaire Savoyard" voor, waarnaar hij blijkbaar rustig en met genoegen luisterde, doch zei bij het einde: „Quoi! citoyen, cela fait partie d'un livre qu'on imprime à Paris?" en, na Rousseau's bevestigend bescheid dat men het op het Louvre op 's Konings bevel zou moeten afdrukken: „J'en conviens, mais faites-moi le plaisir de ne dire à personne que vous m'ayez lu ce morceau." (186) Maar aan die wijsheid paarde Duclos de edelmoedigheid, voortdurend gehecht te blijven aan iemand dien de bestgezinden weldra als gevaarlijk uitstootten.

Na een vrij stormachtige jeugd in Parijs door zijn moeder naar Dinan teruggeroepen en na een kalmen rusttijd aldaar naar Parijs teruggekeerd, voltooide Duclos daar zijn rechtsstudiën. De letteren wonnen het echter van het recht en een toevallige omstandigheid wierp hem weldra in letterkundige kringen. In het café Procope, bezocht door een groot aantal letterkundigen, waar hij eens, voordat hij naar de Comédie ging, toevallig was binnengegaan, werd hij sterk geboeid door een philosophische discussie tusschen Fréret en Boindin. Toen hij hen eenigen tijd had aangehoord, waagde hij eenige woorden over de aan de orde zijnde quaestie in het midden te brengen, die hunne aandacht trokken. Het auditorium was verrast, dat een jonge man zich met zulke mannen van beteekenis durfde meten. Maar een daarop gevolgd geregeld bezoek aan deze kampplaats maakte hem weldra tot gaarne gehoord

antagonist van Boindin. Dat werd het begin van Duclos' voorspoedige loopbaan. Want andere letterkundige kringen stonden voor hem open en introducties in voorname huizen volgden. Een zeer lucratieve positie, die hem werd aangeboden, weigerde hij, omdat ze afhankelijkheid, die met zijn reeds vroeg ontwikkeld vrijheidsgevoel in strijd was, meebracht. Hoewel zich geheel wijdende aan den litterairen werkkring, publiceerde hij tot op zijn zevenendertigste jaar niets, zich tevreden stellende met de samenwerking in de eigenaardige club-bijeenkomsten de ces Messieurs. Het was een kleine groep, samengesteld uit den graaf de Caylus, de Crébillon fils, Pont-de-Veyle, Collé, Moncrif, Voisenon, Maurepas, Surgères en anderen die, gemeenschappelijk soupeerend, lichte litteratuur, verhalen, coupletten samenstelden. Hetgeen niet wegnam dat Duclos' reputatie op 35-jarigen leeftijd reeds zoodanig gevestigd was in de kringen der hoofdstad en onder de voornaamste geleerden en letterkundigen, dat hij op eens een brief van den graaf de Maurepas ontving, waarin de mededeeling, dat de Koning hem had benoemd om de plaats in te nemen van académicien associé de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, tot nu toe ingenomen door den abbé de Carnaye, „passé à la vétérance". Zoo was Duclos dus académicien, zonder iets te hebben gepubliceerd, door een onderscheiding, die voorheen slechts aan groote heeren was ten deel gevallen. (187)

Openhartigheid, uitdrukking van oprechtheid, vervalt soms in ruwheid, wanneer men er niet op gericht is, zijn opvliegendheid en levendig gevoel voor het onbillijke en belachelijke in bedwang te houden. Die schaduwzijde van zijn oprechtheid ontbrak ook bij Duclos allerminst. Wel heeft hij pogingen aangewend zijn gevoelens, zijn gemoedsontroeringen te verbergen, niet uit misleiding maar om valstrikken te ontgaan, doch hij zag spoedig het nuttelooze daarvan in. Evenzeer als voor zijn oprechtheid kwam hij rondborstig voor de keerzijde daarvan uit. Auger meent voor Duclos' brusquerie deze verklaring te kunnen geven, dat ze bij hem niet steeds met blaam of tegenspraak samenviel, maar dat zij soms aan lofuiting of goedkeuring verbonden was en dan scheen te dienen om daaraan meer kracht te geven. Hij herinnert aan het geval toen Duclos, ziek, een be-

roemd geneesheer liet komen, wiens geest en manieren niet in zijn smaak vielen, hetgeen hij vaak in het openbaar had verklaard, zij het dan met lofuiting van zijn talenten in de geneeskunde. Toen de geneesheer nu zeide, met zijn vertrouwen zeer gevleid doch daarover niet minder verrast te zijn, omdat hij redenen had te gelooven, dat hij hem niet aangenaam was, zeide Duclos: „cela est vrai, mais, pardieu, je ne veux pas mourir."(188) Het recht om hoogop zijn gedachten uit te spreken werd eens plechtig door Lodewijk XV, die Duclos, misschien ook tengevolge van den invloed van de markiezin de Pompadour, in wier gunst hij zich mocht verheugen, te zeer waardeerde dan dat hij misbruik vreesde, erkend. Toen een hoveling een uitlating van Duclos aanhaalde, waarmede hij stellig hoopte dezen te schaden, zei de Koning: „O! pour Duclos, il a son franc-parler!(189) Men zou kunnen zeggen, dat de Koning daarvoor reden had. Lodewijk XV, die weinig las, kon na lezing van Duclos' *Considérations sur les moeurs de ce siècle*, getuigen dat de schrijver een eerlijk man was; geen enkele der diepe wondeplekken van de oude monarchie was daarin dan ook sterk genoeg aangestipt om den indolenten vorst slecht te stemmen. Hetgeen niet wegneemt dat Duclos' verzwijging van een en ander op zich zelf zeer expressief is. Wanneer b.v. het woord vrouw slechts één enkele maal, en dan nog wel in bijna onbeteekenenden zin, in de *Considérations* voorkomt, — welke onvolledigheid hij later in zijn *Mémoires pour servir à l'Histoire des Moeurs du XVIII siècle* trachtte te herstellen — is dit niet alleen reserve en voorzichtigheid tegenover de hofschandalen, maar de auteur wilde ook betamelijk en ernstig zijn, hetgeen hij in de zoozeer en daarbij zoo weinig eervol door vrouwen beheerschte 18e eeuw niet anders kon dan door te zwijgen. Doch, gepubliceerd na *l'Histoire de Louis XI*, toen Duclos reeds lid der Academie was, bewijzen de „Considérations" in velerlei opzicht het product van zijn rijpheid te zijn. Aanvangende met de verschillend uitgelegde woorden *J'ai vécu,* doen zij inderdaad het leven begrijpen, voornamelijk het savoir-faire en het savoir-causer, het mondaine en litteraire leven van de 18de eeuw. Maar voorzichtigheidshalve spreekt hij noch van de parlementen, noch van

de Jansenisten, noch van de Jezuieten. Het boek, dat wel over de 18de eeuw mopperde, zonder haar evenwel scherp te treffen en de menschen met een lange moraal te vervelen, maakte opgang.(190) Trouwens zijn vroegere, van gewaagde situaties doorweven werken, *l'Histoire de la Baronne de Luz* en *les Confessions du Comte de....* hadden ook succes, hetgeen Sainte Beuve meent alleen daaraan te kunnen toeschrijven, dat er veel duidelijk sprekende portretten in voorkwamen en dat men die er ook in zocht, „au risque peut-être de mettre au bas de chacun plus d'un nom à la fois". (191) In *Acajou et Zirphile* toont Duclos zich vooral van den grappigen, ironischen kant; de wijze waarop hij dit werkje inleidt, doet den toon kennen: „Je ne sais, mon cher public, si vous approuvez mon dessein; cependant il m'a apparu assez ridicule pour mériter votre suffrage; car, à vous parler en ami, vous ne réunissez tous les âges que pour en avoir tous les travers. Vous êtes enfant pour courir après la bagatelle; jeune, les passions vous gouvernent; dans un âge plus mûr vous vous croyez plus sage, parceque votre folie devient vaste, et vous n'êtes vieux que pour radoter; vous parlez sans penser; vous agissez sans dessein, et vous croyez juger, par ce que vous prononcez. Je vous respecte beaucoup, je vous estime très peu; vous n'êtes pas digne qu'on vous aime; voilà mes sentiments à votre égard: si vous en exigez d'autres, je suis votre très humble et très obéissant serviteur." In de *Considérations sur les Moeurs de ce siècle* niets van dit alles; in plaats van eigennamen en voorbeelden, die de stof zouden kunnen illustreeren, in plaats van humor of ironie, treft men er fijne opmerkingen, ware grondstellingen en nauwkeurige definities in aan.

Beider functie als secrétaire perpétuel der Académie maakt het begrijpelijk dat Duclos wel met d'Alembert is vergeleken. Terwijl de eerste zijn geheele leven regeeringsgezind doch vrijgeest, op zijn tijd philosoof, maar vóór alles litterair man van de wereld was, was de laatste in zijn voortdurenden strijd voor de Encyclopedie werkelijk philosoof en secretaris. Punten van aanraking bestaan er zeker tusschen beide, meegesleept als beide werden door denzelfden tijdgeest, maar, terwijl Duclos zich aan de philo-

sophische buitensporigheid van d'Alembert, in een tijd toen de letterkundigen zich voldaan voelden wanneer zij vermaakten, behaagden en met ernstige ideeën speelden, wist te onttrekken, was dit in de oogen van d'Alembert een ongeneeslijke zwakheid. Beider entrée in de Académie had echter groote beteekenis. Terwijl deze zonder d'Alembert in den grooten strijd van de eeuw een betrekkelijke gematigdheid zou hebben bewaard, had ze zich zonder Duclos waarschijnlijk moeilijk aan de drukkende en kleingeestige voogdij, waaronder zij zoo langen tijd had gezucht, kunnen onttrekken. (192) Zoo heel gemakkelijk verleenden de Immortels Duclos nochtans geen toegang. Driemaal moest hij zich presenteeren. Eerst trok hij zich terug voor Voltaire. De tweede maal won de abbé de La Ville, gesteund door minister d'Argenson, het op hem met één stem. Toen hij echter in 1746 werd toegelaten had zijn verkiezing ook de beteekenis van die van een letterkundige van smaak. Men waardeerde niet alleen zijn Histoire de Louis XI, maar wist ook in l'Histoire de Mme de Luz en in les Mémoires du Comte de X.... iets anders dan gewaagde situaties op te merken. Natuurlijk voelde men den afstand tusschen iemand als Duclos en Voltaire, maar wanneer deze ook meer bewonderd werd, Duclos, in wien men den mensch in den letterkundige ontdekte, won het in waardeering. Gematigdheid in zijn gedachten, oprechtheid in zijn woorden, kracht in zijn beslissingen en daden, waren dan ook de qualiteiten die Duclos in dienst der Académie stelde. (193) Weliswaar waren het maar gematigde hervormingsideeën betreffende inwendige hervorming der Académie die hij meebracht, doch juist aan het feit dat ze niet origineel waren dankten ze hun succes. Men voelde reeds lang de valsche positie waarin de Académie verkeerde; ze miste autoriteit. Over de letterkundige steriliteit, de onbescheidenheid van mondaine invloeden en de lichtzinnigheid die haar zoo belachelijk maakte, was reeds lang geleden geklaagd. Duclos nam bij zijn entrée de rol op, die zijn oudere en beroemdere collega's hadden verwaarloosd en was bijna dadelijk de chef, de gevolmachtigde tolk der letterkundigen. Het was niet de quaestie een scheiding te maken tusschen de beroepsschrijvers en de académiciens van het Hof of

de Kerk, waartusschen de grens trouwens moeilijk te trekken zou zijn. De eerste groep nam regelmatig deel aan de elke week gehouden drie zittingen, hield zich bezig met het loopend werk, de dictionnaire, de wedstrijden, en vaak had iemand daarvan nog in te springen voor een académicien van hoogen rang, die uit minachting of uit onverschilligheid de hem door het lot aangewezen taak onvervuld liet. In den hoogeren zin van het woord vertegenwoordigde die kleine groep de tradities, de esprit de corps der Académie, maar hoe zwak en onvoldoende! De Académie verkeerde in volledige anarchie, afhankelijk van officiëele en andere machten, aan allerlei parasieten overgeleverd. Haar letterkundige rol was een fictie. De woorden harer statuten bestonden wel, maar de zin ervan werd gruwelijk verkracht. Haar originaliteit en prestige namen met den dag af tot groot nadeel van de letterkundigen, die er zich niet meer thuis gevoelden. Toch bewees de gunst die Duclos bij het meerendeel zijner collega's ondervond, dat de esprit de corps, die gelukkig toen geen sectegeest was, slechts sluimerde. Zijn geestesaanleg, zijn misschien door gemis aan hypocrisie geringe bescheidenheid, de protectie van Madame la marquise de Pompadour en zijn bekende onbaatzuchtigheid, vormden een groote kracht tegen de machtige persoonlijkheden die de Académie onder voogdij hielden. Hij dwong eerbied af. De collega's onderwierpen zich gaarne aan zijn invloed. Aan hem is het te danken, dat de Academie haar zelfbewustzijn herkreeg. (194) Een eerste, niet nader te vermelden, overwinning verschafte Duclos later de middelen hier een nog beduidender succes te behalen. Een prins uit het Fransche Huis, achterkleinzoon van den grooten Condé, de graaf de Clermont, middelmatig persoon, maar die zich zeer voor geesteszaken interesseerde, wilde lid der Academie worden. Op 's Konings steun kon de graaf natuurlijk rekenen en verschillende académiciens waren om verschillende redenen, o. a. om een fat te weren, op zijn hand. Duclos merkte echter op, dat de Academie de hooge eer van de toetreding van zulk een aanzienlijk iemand met lastige opofferingen zou moeten betalen en achtte het daarom verstandig den prins tevoren van den fundamenteelen en absoluten regel der Academische gelijkheid in kennis te stellen. Duclos'

meening vond instemming en de memorie, die hij opdracht kreeg samen te stellen en waarin de nadruk gelegd werd op het karakter — tout „extérieur" et „fictif" — van gelijkheid, dat men den prins verzocht wel te willen aannemen, werd door dezen zonder bezwaren of reserves aanvaard. Op den dag der verkiezing stelden echter de académiciens van hoogen stand, verbitterd over het feit dat het initiatief tot de prinselijke candidatuur door een groep letterkundigen genomen was, op hun beurt voor, dat de stemming bij acclamatie zou plaats hebben. Duclos kwam daar op grond van het reglement tegen op en had gewonnen zaak; de twee stemmingen hadden plaats en de graaf de Clermont kreeg de meerderheid der stemmen. Toen wachtte nog de receptie-zitting. Het nieuwe lid bereidde zijn discours voor en moet het zelfs geheel alleen hebben samengesteld. Men weet, dat de leden der Académie daarbij naar ancienneteit om de tafel gingen zitten, de nieuw gekozene derhalve op de laatste plaats. De familie van den prins en in het bijzonder zijn zuster Mlle de Charolais, vonden het betamelijk dat hij een of anderen voorrang zou krijgen; Duclos had het wel voorspeld. Hij kreeg dan ook het eerst mededeeling van de memorie, door de officieren van het huis Clermont geredigeerd, die tot ondersteuning van de nieuwe aanspraak moest dienen. Dit geschiedde niet alleen vanwege het aandeel, dat hij aan de verkiezing had gehad, maar ook omdat hij het eenige lid was, wiens toestemming in twijfel kon worden getrokken, wiens oppositie kans had de rest der Académie mee te sleepen. Het onmiddellijke antwoord dat men vroeg was ontkennend. Dit waagstuk volbracht hij zoo uitnemend, dat de Académie hem niet kon desavoueeren en de graaf zich evenmin gekwetst kon gevoelen. „Monseigneur", luidde het, „si vous confirmez par votre exemple respectable et décisif une égalité qui d'ailleurs n'est que fictif, vous faites à l'Académie le plus grand honneur qu'elle ait jamais reçu, vous ne perdez rien de votre rang, et j'ose même dire que vous ajoutez à votre gloire en élevant la nôtre. La chute et l'élévation, le sort enfin de l'Académie est entre vos mains...." Het gevolg was dat de prins niet aanhield, alleen niet in de openbare zitting verscheen, in het kleine comité in de Louvre daarentegen kwam

zitten te midden van hen, die hij zeide te noemen „ses nouveaux confrères", en in het algemeen aan de academische gelijkheid de eer bewees die, wanneer ze ook al de openbaarheid miste, er niet minder volledig om was. Of de prins zich in de vergaderingen op zijn gemak gevoelde mag evenwel betwijfeld worden. Duclos' doel was echter bereikt. Hij wilde de voorrechten der Academie intact laten en den prins een deceptie besparen. Dat deze laatste niet uitbleef, had de graaf de Clermont aan zich zelf te wijten. Maar de Academie boog, dank zij Duclos, allerminst. Hij had haar gered uit het gevaar, dat de aanspraken van de voornaamste familie van Frankrijk haar liet loopen en uit de slaafschheid, waarvan zij gedurende de laatste dertig jaren zoo dikwijls het voorbeeld had gegeven. De Academie had hare onafhankelijkheid terug gekregen. (195)

L'histoire de Louis XI, zooals we zagen reeds veel vroeger verschenen en in opdracht van den Koning bewerkt, met behulp van de nagelaten documenten van den abbé Legrand, was iets nieuws als een philosophische geschiedenis. Overpeinzingen reeds dadelijk in het begin, wanneer het karakter van Charles VII tegenover dat van Louis XI gesteld en van Agnes Sorel gezegd wordt: „Ce fut la maîtresse pour qui Charles eut la plus forte passion et qui fut la plus digne de son attachement: sa beauté singulière la fit nommer la belle Agnès... Rare exemple pour celles qui jouissent de la même faveur, elle aime Charles uniquement pour lui-même, et n'eut jamais d'autre objet dans sa conduite que la gloire de son amant et le bonheur de l'État," (196) waarvan het laatste deel volgens Sainte Beuve (197) direct gericht was aan het adres van Mad. de Pompadour, die zich juist in Versailles zou gaan installeeren. Gekruid door illustraties en opmerkingen als deze, en samengesteld uit het niet door hemzelf verzamelde bronnenmateriaal, is het werk geworden tot iets, waarvan Duclos' bewonderaars konden zeggen, dat daarin vlot, energiek en onpartijdig de gebeurtenissen van een der merkwaardigste regeeringen der monarchie worden vertaald, terwijl men zich evenzeer het verwijt, van andere zijde gemaakt, begrijpen kan, dat in den historicus teveel de romancier voor den dag komt. Men kan

echter ook zeggen dat, wat er philosophisch in het werk is, op rekening van Duclos, doch de geschiedenis op naam van den abbé Legrand moet worden geschreven. Een merkwaardigheid is, dat het gouvernement, aanstoot vindende in de vrijheid waarmee het boek geschreven is, het succes ervan begunstigde door het te doen veroordeelen, als bevattende verschillende bladzijden strijdig met den eerbied waarmede men moet spreken over den godsdienst en de gedragingen van zijn eerste dienaren en dat het — onverklaarbare inconsequentie! — het boek eenige jaren later niet alleen rustig liet herdrukken, maar Duclos toen op grond van ditzelfde veroordeelde boek, als opvolger van Voltaire, toen deze naar Pruisen ging, tot historiograaf van Frankrijk benoemde. (198)

Krijgt men reeds door het bovenstaande den indruk dat Duclos zeer veel aanpakt, de roman, de poëzie en de geschiedenis alleen bevredigden hem niet; in de economie en de administratie rustte hij van zijn ander werk uit. Dinan, waar hij vaak zijn moeder bezocht, was ermee gevleid een stadgenoot te zien, die mooi op weg was beroemd te worden, en zou hem gaarne als maire hebben; dat te liever, omdat de gemeentezaken toen veelvuldige reizen naar het Hof noodig maakten, waar Duclos op grooten steun kon rekenen. Zoo werd hij door den Koning tot maire van Dinan benoemd, en is hij dit vijf jaar geweest, tot zijn benoeming tot historiograaf. In die qualiteit, als afgevaardigde voor Dinan naar de Staten van Bretagne afgevaardigd, maakte hij zich daar zoo verdienstelijk, nam ook zulk een belangrijk aandeel in het werk van verschillende commissies en stelde hij zulke voortreffelijke, zuivere administratieve memories samen — o. a. „Essai sur les ponts et chaussées, la voirie et les corvées" en „Réflexions sur la corvée des chemins" — dat hij, ook na zijn aftreden als maire van Dinan, député agrégé der Staten van Bretagne bleef en men adelbrieven voor hem aanvroeg, die hij in 1755 kreeg.

Wanneer het in Duclos' loopbaan dus wel steeds crescendo schijnt te gaan, is dit met de waarde zijner geestelijke producten niet steeds het geval geweest. Althans geeft hij, na zijn zonder

twijfel belangrijke *Considérations* nog de *Mémoires pour servir à l'Histoire des Moeurs du XVIIIe siècle* uit, waarin, zooals reeds gezegd, ook over de achttiende-eeuwsche vrouwen gesproken werd, en misschien in die mate te veel, dat dit werk als tweede deel der *Confessions du Comte de....* te beschouwen zou zijn. Maar daarmede is het frivole werk dan ook gedaan en alleen nog maar plaats voor ernstigen en meer of minder belangrijken arbeid. Zoo komen in de *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* verschillende waardevolle producten van Duclos voor en trokken in het bijzonder de aandacht zijn *Remarques*, toegevoegd aan de nieuwe editie van de *Grammaire générale et raisonnée*, waarbij in practijk werd gebracht het door den abbé de Saint-Pierre uitgedachte spellingstelsel, volgens hetwelk de woorden geschreven werden naar hun uitspraak. Doch juist in die ernstige levensperiode, als Duclos de vijftig gepasseerd is, schijnt hij voor zijn wat al te gladden levensloop te moeten boeten. Wanneer dan immers Palissot in zijn satirische comedie *Les Philosophes* ook den spot drijft met Duclos' *J'ai vécu* en de voorrede van *Accajou*, wanneer Voltaire, die het moment gunstig vindt om hem voor altijd te compromitteeren, bij hem erop aandringt zich op Palissot te wreken, door Diderot tot de Academie toe te laten, en wanneer dan juist tegelijk de Staten en het Parlement van Bretagne in twist geraken met het Ministerie en Duclos' groote vriend La Chalotais gevangen gezet wordt, schijnt de tijd van teruggang ook voor Duclos gekomen te zijn. Dat vertoon van onafhankelijkheid en dat franc-parler, zoo langen tijd door het Hof geduld, dreigden nu eindelijk ook Duclos zelf ernstig gevaar voor zijn vrijheid te zullen gaan bezorgen. Nog steeds ging hij in denzelfden toon voort. Wanneer een zijner vrienden, toen in de tuin der Tuileriën, het door Calonne opgesteld rapport over de zaak tegen La Chalotais werd aangeboden, zijn aandacht vestigde op „cet infâme rapport, qui se vend", riep Duclos, zonder zich om de omstanders te bekommeren: „comme le juge". En als, eenige dagen later, Duclos te dineeren was gevraagd bij een hooge persoonlijkheid en voor het aan tafel gaan Calonne werd aangediend, staat Duclos bruusk op, neemt hoed en degen en zegt tot den gastheer:

„Vous ignoriez donc, Monsieur, que je ne pourrais pas me trouver avec cet homme-la?" en gaat heen. Toen hij het jaar daarop weer in Dinan was, kreeg hij van den graaf de Saint-Florentin een brief met de mededeeling, dat er geruchten over hem in omloop waren omtrent de zaken van Bretagne en dat, waar die onaangename gevolgen voor hem zouden kunnen hebben, hij hem aanraadde zijn reis zooveel mogelijk te verkorten en weinig aanraking te hebben met personen, over wier gedrag de Koning geen reden had tevreden te zijn. Den wenk begrijpende, omhelsde Duclos voor het laatst zijn oude moeder en vertrok, na den Koning reisverlof gevraagd te hebben, naar Italië. Die reis inspireerde hem de, eerst na zijn dood uitgekomen, merkwaardige *Voyage en Italie ou Considérations sur l'Italie*, waarin alles in de kleinste bijzonderheden wordt meegedeeld, dat als geheel een tegelijk ernstig en anecdotisch karakter vertoont, van het hoogste belang voor de geschiedenis der zeden, doch waarin niet verzwegen wordt dat hij vertrokken is, omdat men hem zijn sympathieën voor La Chalotais als misdrijf wilde aanrekenen. Nadat hij in Napels den dood van zijn moeder, op honderd-en-tweejarigen leeftijd overleden, verneemt en in brieven aan zijn vriend Abeille getuigenis van diepe kinderlijke liefde aflegt, keert hij naar Parijs terug. Van toen af wijdt hij zich geheel aan de voortzetting van *l'Histoire de l'Académie française* en de redactie der *Mémoires secrets sur le régne de Louis XIV, la régence et le règne de Louis XV*. Zich ervan bewust dat zijn vrijheid van spreken in deze niet in den smaak der regeering kon vallen en dat hij dus hierover tegenover zijn tijdgenooten zwijgen moest, wilde hij toch aan de zonen laten zien hoe de vaders waren. De copieën van de *Mémoires secrets* werden daarom aan vertrouwde vrienden, in het bijzonder aan den kardinaal de Bernis, toevertrouwd. De ervaring heeft geleerd, dat deze voorzorg niet geheel en al overbodig was, want nauwelijks had Duclos de oogen gesloten, of een gerechtsdienaar kwam namens den Koning alle geschiedkundige papieren opeischen, die zich in zijn huis bevonden. (199)

Geniaal was Duclos allerminst, maar hij had enorm veel werkkracht en een zeer scherpen en schitterenden geest. Onafhankelijk,

niet-sectarisch, vrijgeest als hij was — zij het dan ook dat hij goed Katholiek gebleven was en dat zijn testament, den encyclopaedischen sectengeest ten spijt, met „Au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit" aanving — liet hij zich vrij uit over alle onderwerpen, waarmee de openbare meening zich bezighield, en kregen zijne reden, om strijd door zijn toehoorders herhaald, de beroemdheid, die het beste boek kan hebben. Hij kreeg door middel van het woord een grooten invloed, vooral in de salons. Misschien gaat zijn naam wel boven zijn werk uit. Maar zeker vergiste hij zich niet in zijn voorspelling: „Je laisserai une mémoire chère aux gens de lettres". Gelukkig als hij had geleefd, stierf hij geacht, terwijl hij niet alleen een plaats blijft innemen onder de geestigste en nuttigste Fransche schrijvers, maar tevens een niet gemakkelijk na te volgen voorbeeld blijft, hoe men droit en adroit tegelijk kan zijn.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

TERUGBLIK EN CONSEQUENTIES.

Hoewel reeds in het slothoofdstuk onzer *Psyche der menigte*, dat met eenige aanvulling kan worden gehandhaafd, gezonde en normaal georganiseerde menschengroepen mede het object onzer studie vormden, was dit toch voornamelijk een terugslag op het in dat werk een groot, volgens sommigen onevenredig groot, deel in beslag nemend psycho-pathologisch element. Waar tot uitgangspunt dienden de zeer uitvoerig behandelde psychische epidemieën, het in de daarbij voorkomende psychopathische aansteking van normale individuen liggende sociale gevaar, werd voornamelijk gesproken over algeheele, niet-uitsluitend intellectualistische, immers evenzeer aesthetische, moreele, lichamelijke volksopvoeding, het verbeteren, opvoeden, verplegen of ongevaarlijk maken van de bestaande geestelijk-zwakke individuen, het belemmeren der procreatie van nieuwe soortgelijke elementen, en over een verstandige politiek. Aan de eerste punten hebben we niets toe te voegen. De belangstelling in quaesties van tucht — in het bijzonder ook door het optreden der Tucht-unie, die nu mede tot zeer moeilijke taak gekregen heeft om aan degenen, die onder oorlogsinvloed twijfelaars geworden zijn, duidelijk te maken, dat tucht en vrijheid, discipline en menschenwaarde niet per se onvereenigbaar behoeven te zijn, — alsmede die in aesthetische, zedelijke en lichamelijke opvoeding neemt zichtbaar toe, de zorg voor geestelijk-zwakken blijft de aandacht vragen. De vraag, of het thans tijd is een bijzonder onderzoek inzake belemmering der procreatie van nieuwe, geestelijk-zwakke individuen in te stellen, zou men eenerzijds ge-

neigd zijn ontkennend, anderzijds bevestigend te beantwoorden. Ontkennend, wanneer men let op de keerzijde der in vele opzichten — mits niet tot partijgeest afdalende — wèldoende religieuse en andere mystieke stroomingen in onzen tijdgeest, die onzen blik voor deze nu juist niet welluidende en weinig aesthetische denkbeelden benevelt; ontkennend ook, wanneer men bedenkt, dat een tijd, waarin millioenen slachtoffers vallen, niet de meest aangewezene schijnt om een toch reeds weinig populair pleidooi daarvoor gunstig te ontvangen. Maar bevestigend, wanneer men let op de nieuwe, ook boven — in hoofdstuk V — vermelde duidelijke gegevens omtrent herediteitsinvloeden, die voor de wenschelijkheid getuigen om tegenover de veel te uitsluitend in aanmerking genomen milieu-invloeden de erfelijkheidsquaestie weer naar voren te brengen. Hoewel dus om andere redenen allerminst opportuun, mag de vraag van procreatiebelemmering van geestelijk-zwakken, die vroeger werd aangestipt, thans niet geheel voorbijgegaan worden, zij het dan dat vooralsnog een afwachtende houding past. Te minder mag geheel gezwegen, waar de wetgeving, die in deze richting werkzaam was, ook elders in Amerika navolging heeft gevonden en het middel in Zwitserland blijft toegepast. Konden we vroeger slechts gewagen van een wetsontwerp voor 1905 in Pennsylvanië, van een wetsontwerp van 1907 in Indiana, en van de toepassing der sterilisatie in Zwitserland, thans kan worden vermeld dat 9 Noord-Amerikaansche Staten wetten bezitten, die de onvruchtbaarmaking van minderwaardigen toepassen, terwijl in 5 andere Staten daartoe kans bestaat. Toch zijn de buitenlandsche gegevens nog allerminst zoo positief, dat zij geschikt zouden zijn als grondslag voor behandeling te dienen. Bedenken we toch, dat er tegenover de Amerikaansche staten waar een regeling bestaat of aanstaande is, 12 Amerikaansche staten zijn, waar wel getracht werd er toe te komen, doch de poging afstuitte hetzij op stagnatie in de wetgevende lichamen, hetzij op weigering der sanctie van den staatsgouverneur, terwijl in enkele staten waar de regeling wel bestaat, de wet niet wordt toegepast, en dat men elders weer zeer gereserveerd is omtrent de resultaten. Voor wat Zwitserland aangaat, waar de zaak niet wettelijk is geregeld en de rechts-

toestand in deze dan ook zeer onzeker is, geldt, dat men de methode nog niet in elk opzicht bevredigend vindt; er wordt zelfs een geval vermeld, waar een persoon aan de operatie succombeerde. Onder die omstandigheden past vooralsnog een afwachtende houding. Wanneer andere tijden meer positieve gegevens brengen, zal men zich aan een nauwkeurige bestudeering van het vraagstuk, medisch en juridisch, niet meer kunnen onttrekken. (200)

Voor ons vragen echter thans in het bijzonder juridische en staatkundige consequenties de aandacht, waartoe deze collectief-psychologische studie, die zich voornamelijk met normale menschengroepen bezighoudt, leidt.

De juridische consequenties laten zich allerminst gieten in den vorm van bepaald omlijnde hervormingsvoorstellen; we zullen er ons voorloopig toe moeten bepalen de stippellijnen aan te geven van een ontwikkelingsgang, waarvan de nauwkeurige bestudeering eerst in den aanvang staat. In de eerste plaats sluiten ze zich aan bij al hetgeen is aangevoerd ten bewijze dat het aanbeveling verdient meer vastheid en exactheid in al wat recht betreft, te verkrijgen. Bepleit wordt en werd meerdere navorsching ook langs collectief-psychologischen weg. Nauwkeurig nader onderzoek zal hebben vast te stellen wat de menschen in het algemeen aan het recht doet gehoorzamen, op welke wijze het recht op de menschen inwerkt, om daaruit ten slotte op meer exacte wijze tot het wezen van het recht te naderen. Voor verschillende juridische vraagstukken is reeds op bescheiden wijze eenigermate de weg ter benadering van meerdere exactheid gebaand. Zoowel op het gebied van het privaat-, het straf-, het staats-, het proces-, als het volkenrecht werden enkele voorbeelden gegeven, die niet meer dan voorbeelden willen zijn en slechts deze pretensie hebben, duidelijk te willen doen zien, dat hunne vermenigvuldiging dichter tot de rechtswaarheid zou kunnen brengen. In de volle overtuiging dat ze niets meer dan dat konden zijn, hebben we rustig af te wachten of ons onderzoek in dien zin juist was en waarde heeft, of het nut van verdere stappen in de geschetste richting meer en meer ook door anderen zal worden gevoeld.

Wáarvan onze studie, voor wat de staatkunde betreft, ons opnieuw overtuigde, was het groote nadeel der excessieve, onvoldoend getemperde en niet tot hun minimum gereduceerde politieke invloeden. Wel bestaat er gelukkig geen staatsalleenheerschappij, maar de gevallen waar beroep op den Staat nog vereischt is en directe of afgeleide staatsmoraal functioneert, zijn legio. Terugbrenging der hoogere of lagere politieke macht tot die proporties, dat het minimaal-denkbare nadeel daaruit zou kunnen voortvloeien, is daarom een begrijpelijk en gelukkig toenemend verlangen. Wanneer daartegenover het doel gericht is op het zooveel mogelijk tot zijn recht brengen van de openbare meening, behoeft te dezer plaatse daaraan allerminst te worden toegevoegd, dat daarmee allerminst massaheerschappij bedoeld is. De machten, waarin de openbare meening tot uitdrukking heet te komen, vormen, hoe belangrijk ook, gezamenlijk nog niet de openbare meening. De wijze waarop zij in de toekomst langs lijnen van geleidelijkheid mogelijkerwijze zou zijn te benaderen, trachtten wij aan te geven. Zelfs dan zal elke politiek nog niet uit de wereld zijn. Wat haar wezen, vooral haar exces (volgens sommigen (201) — die dan tusschen de op zichzelf zeer belangrijke wetenschap van den staat, politiek als staatskunst en staatspraxis scherp onderscheiden, doch daarbij wel ereis voorbij zien dat juist de eventueel minder mooie praxis van den zeer wetenschappelijk aangelegden staatsman niet het minst verderfelijk werken kan — alleen dit) het funeste karakter geven kan, is uit den aard der zaak de onoprechtheid die ervan kan uitgaan. Ons niet-blind-zijn voor de onmogelijkheid, de wereld vooralsnog uitsluitend door eerlijke oprechtheid te laten beheerschen, bewezen ons vierde en vijfde hoofdstuk. Wat het normale gebied betreft, komt niet alleen in de politiek, maar zelfs in wetenschap en ook in kunst, waar niet, zooals op politiek gebied, de vooringenomenheid hoogtij viert, toch ook vaak schijn voor, waardevolle schijn n.l. in den vorm van ficties en illusies; het abnormale gebied der moderne criminaliteit dankt voor een overwegend deel aan schijn, list, bedrog haar bestaan. *Droit* en *adroit* tegelijk zijn is dan ook moeilijk, uitzondering zelfs, maar onmogelijk is het niet. Voortgang op dien weg van de

reduceering van den schijn tot die proporties als voor een harmonische ontwikkeling noodig is, mag dus voor aangewezen worden gehouden. Misschien mag worden verwacht, dat deze weg dien anderen, welke voert naar zuiverder heerschappij der openbare meening, zal kruisen, waar de laatste mede voeren moet tot zuivering van de staatsmoraal. Omgekeerd blijft echter grond voor de pessimistische verwachting, dat van schijnreduceering zonder wijziging van de staatsmoraal als universeel en intensief werkend voorbeeld, nimmer sprake zal kunnen zijn. *Zonder* wijziging der staatsmoraal geen schijnafname; *met* die wijziging zal deze nog maar niet zoo dadelijk in uitzicht zijn.

Waar in deze collectief-psychologische studie, evenmin als in de vorige, economische problemen worden aangevoerd, blijven we van het licht dat deze hier wellicht zouden kunnen brengen, vooralsnog verstoken, waar tegenover evenwel gedachtenconcentratie in collectief-psychologische richting staat. Bijna evenzeer als dit voor wat betreft het rechtskundig deel dezer studie het geval was, geldt voor het staatkundig deel, dat dit onderzoek eerst in den aanvang staat. Naast de afbrekende critiek moge dit deel ook iets meer opbouwends hebben kunnen verschaffen, meer zal eerst met vertrouwen kunnen worden tegemoet gezien van toepassing der methode, die tot verdere stappen in de richting van meerdere exactheid zal moeten leiden. Te verwonderen is dit allerminst. Evenzeer als op aangrenzend gebied verschillende vraagstukken eerst oplossing konden vinden, nadat bijzondere experimenteelpsychologische onderzoekingen waren ondernomen, zal ook de staatkundige groepsvorming en wat daarmede samenhangt, eerst van de indienststelling van bijzondere psychologische experimenten groot nut kunnen verwachten. Ook Munsterberg,[202]) die schoorvoetend eenige stappen in die richting doet, wil nog allerminst de verwachting wekken, dat b. v. reeds psychologische raadgevingen voor de organisatie der parlementaire groepen zouden zijn te geven, doch wil alleen door een voorbeeld aantoonen, hoe vragen van sociale groepeering zich in experimenteelen vorm laten gieten. Wat echter reeds nu kan, is het zich losmaken van overdreven doctrinarisme en phraseologie, vooral ook op het punt van den naam

van regeeringsvormen. Dat noch democratie geheel en al mogelijk is of ook het ideaal nadert, noch de voortreffelijke elementen voor een aristocratie vereischt licht te vinden zijn, zal meer en meer algemeen worden beseft. Gelukkig behoeft echter niet in de allereerste plaats van een woord of vlag heil verwacht te worden. (203) Hoewel overal beginselen noodzakelijk zijn, laat zich in onzen gecompliceerden tijd bezwaarlijk één niet-knellend verband denken, waarbinnen op verschillende punten samenhoorende, denkende menschen zich geheel en al en voortdurend thuis gevoelen. Inductief zou zulk verband wellicht in de toekomst te scheppen zijn. Vooralsnog zal meer systematisch dan tot nu toe het geval was de afmeting moeten geschieden van de respectievelijke waarde van massa naast die van individu. Zoolang aan beide of aan een van beiden kenmerken worden toegekend, die met hun wezen strijden, of kenmerken ontzegd, die hun inhaerent zijn, is het duidelijk dat schijn, meer dan voor een harmonische ontwikkeling noodig is, de wereld beheerscht. In die afmeting is toch ook de waarborg gelegen tegen te veel woordengescherm en misleidend vlaggenvertoon. In het bijzonder mag door het belang van de sterkte der organisatie de vraag hoe de individu het daarin heeft, niet uit het oog worden verloren. Daar in laatste instantie geen enkele organisatie, ook niet de maatschappij, maar de mensch hoofdzaak is, moet de vraag hoe hij het daarin heeft praevaleeren. In het gelukkig reeds iets meer erkend worden van de noodzakelijkheid der versterking van de individualiteit tegen gemeenschapsuitwassen belooft dit eenigermate tot uitdrukking te komen. Doch daarnaast dient, meer dan met de heerschende stroomingen mogelijk scheen, autoriteit, zooveel mogelijk wetenschappelijk vast te stellen autoriteit, in het leven geroepen door de wetenschappelijke organisatie die elk op de plaats brengt waar hij voor het algemeen nuttig werk kan verrichten, boven de blinde meerderheid te worden erkend. Bezwaren daartegen zullen eenerszijds minder behoeven te bestaan, wanneer dragers van autoriteit, voorzooverre dit menschen zijn kunnen, tevens individualiteiten zijn. En voor het ook dan nog daarvan gevreesde niet denkbeeldige gevaar bestaat te minder aanleiding, wanneer anderzijds krachtig tegen de ook juist van

deze zijde te verwachten, „streberei" wordt front gemaakt en gewaakt tegen vervanging van wezenlijke door schijnautoriteit. De weg naar de zonder twijfel eerst in de verre, verre toekomst te verwachten gemeenschap, waarvoor onze half- en schijncultuur nog slechts historische waarde zal hebben, moet, wil het eindstation worden bereikt, geplaveid zijn op de hechte basis van individualiteit en echte autoriteit, maar kan kwalijk loopen over den drassigen bodem der zuiver individualistische „streberei." De waarde van den toeschouwenden (204) mensch, waarvan Bierens de Haan spreekt, wordt wel wat veel voorbijgezien. En het nut ervan, meer waarde te hechten aan de werkzaamheden zelf dan aan het resultaat van het werk, leert mede Montessori's paedagogiek ons kennen. Natuurlijk is volledige beëindiging van den strijd om het bestaan tusschen menschen en uitschakeling van egoïstische motieven evenmin mogelijk als wenschelijk voor verdere ontwikkeling. Een gemeenschap van louter humane altruïsten, die van elkander hielden als van zichzelf en absoluut geen macht of succes meer verlangden, zou veel op de gemeenschap van het kerkhof gelijken. Doch dat de strijd om het bestaan ten allen tijde zich van die soort middelen zou moeten blijven bedienen, als waardoor de benaming schijncultuur gemotiveerd is, valt te betwijfelen. Het ideaal ligt niet in de richting van de succes-, maar van de Kantsche „Gesinnungsethik." En evenzeer als het mogelijk is, dat versterking der individualiteit correctief kan zijn tegen gemeenschapsuitwassen, zal de massa, wier kracht zeker meer in het gevoel, vaak excessieve gevoel, dan in het intellect ligt, als rem tegen individualistische „streberei" goede diensten kunnen bewijzen.

Het uitzicht op, in het bijzonder ook voor het rechts- en staatsleven belangrijke nieuwe ontwikkelingsbanen, wordt door de erkenning hiervan geopend. Op gevaar af hiermede verwachtingen op te wekken, die wij vooralsnog allerminst in staat zijn te bevredigen, geven wij ten slotte een elkaars tegendeel vormend paar voorbeelden aan, ter aanduiding van de richting waarin eene niet-traditioneele waardeafmeting van massa naast die van individu zich mogelijkerwijze zou kunnen bewegen.

Voorbeeld I. Voor het brengen der menschen op de plaats,

die hun in de wereld met het oog op hunne persoonlijkheid toekomt, wordt vrij algemeen nut verwacht van een meer wetenschappelijke wijze van beroepskeuze. Het feit, dat zoo menig leven door verkeerde keuze van beroep bedorven is, geeft die verwachting belangrijken steun. Uit den aard der zaak zal de grootste waarborg voor juiste adviezen in deze kunnen komen niet van onbevoegden, doch van een lichaam samengesteld uit elementen, die zoowel van de eischen aan de uitoefening van bepaalde beroepen te stellen als van de al dan niet aanwezigheid der daarmede correspondeerende eigenschappen in bepaalde personen op de hoogte zijn. (205) Wat hoort men nu echter juist van dien kant aanvoeren, waar men meent in het bijzonder voor het belang der gemeenschap op te komen? Dat een wetenschappelijk-psychologisch onderzoek, dat zich hierbij uit den aard der zaak aanbeveelt, te tijdroovend zou zijn om voor *allen* te gelden; dat een en ander toekomstmuziek is. O. i. is deze redeneering, al maakt ze ook indruk op het groote publiek, in dien zin valsch, dat ze niet kan dienen ter verwerping van het groote nut eener zuiver wetenschappelijke beroepskeuze. *Want niet alleen bepaalde individuen maar ook de geheele gemeenschap dient men meer door alvast, in afwachting van geleidelijke uitbreiding, waarborg te verschaffen aan de meest mogelijke exactheid bij de beroepskeuze van enkelen, dan door niets of onnut half werk te doen zoogenaamd ten gerieve van velen.*

Voorbeeld II. De lugubere oorlogstoestand, die nog steeds woedt, wordt door de groote volksmassa's, door het volk in het algemeen, voornamelijk om gevoelsredenen afgekeurd. Al blijft verhooging van het zedelijk peil der massa nog tot de pia vota behooren, toch ware desniettemin een oorlog als deze, waarvoor elk hooger motief zoek is, naar alle waarschijnlijkheid niet uitgebroken, wanneer alleen het volksgevoel, door geen bijzondere suggesties bewerkt, tot uiting had kunnen komen. Wanneer prof. Verrijn Stuart Italië daartegenover aanvoert, onderschat hij den invloed van menschen als D'Annunzio. *Vorming van een dus danig complex, waarin het zuivere, zoomin mogelijk door suggesties en in de allerlaatste plaats door de politiek beïnvloede volksge-*

voel medezeggingsschap inzake oorlog en vrede kreeg, schijnt daarom, ook voor wie zooals wij sceptisch tegenover de mogelijkheid van eeuwigen vrede staan, aanbevelenswaardig. Vanzelf houdt de samenstelling van een dusdanig complex, waarvan wij elders de groote bezwaarlijkheid doch allerminst de onmogelijkheid releveerden, verband met de mogelijkheid om daarbij de schadelijke werking van gevaarlijke strebers uit te schakelen.

Voor richtingaanduiding is dit voorbeelden-duet, dat de beide polen van den gedachten ontwikkelingsgang in stippellijnen schetst, voldoende. Men hoede er zich natuurlijk voor, uit de voorbeelden de mogelijkheid van stricte afscheiding van intellect ter eener, gevoel ter andere zijde te distilleeren. Eenerzijds is in het menschelijk leven allerminst het intellect het uitsluitend beslissende; de mensch is geen gewone denkmachine; het denken, met wils- en gevoelselementen doorspekt, neemt vaak den vorm van emotioneel denken aan. Anderzijds is de massa allerminst *fijn*gevoelig. Maar toch mag men wel zeggen, dat vooral voor den individueelen geest speciaal ontdekking *der* waarheid, voor den collectieven geest meer in het bijzonder *het* juiste gevoel, van eminent belang zou zijn. Van voortgezette studie aan de hand van nauwkeurig geschift materiaal en een voor dit doel geëigend blijkende werkmethode mag zeker steeds meer nauwkeurige afmeting der respectievelijke waarde van massa naast die van individu worden tegemoet gezien.

AANTEEKENINGEN.

1. Politica VII, 6 (7).

2. Cicero in zijn redevoering pro Cluentio.

3. In het begin van liber II.

4. Lucretius, De rerum natura, einde liber V:
   Naviga atque agri culturas, moenia, leges,
   arma, vias, vestes, et cetera de genere horum,
   praemia, delicias quoque vitae funditus omnis,
   carmina, picturas, et daedala signa polire,
   usus et impigrae simul experientia mentis
   paulatim docuit pedetemptim progredientis.
   sic unum quicquid paulatim protrahit aetas
   in medium ratioque in luminis erigit oras:
   namque alid ex alio clarescere conveniebat,
   artibus ad summum donec venere cacumen.

5. Dig. I, I, 9. Aan die plaats en andere wordt herinnerd door von Moeller in zijn belangrijke studie „Die Entstehung des Dogmas von dem Ursprung des Rechts aus dem Volksgeist", te vinden in „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung". Band XXX, Heft I, S. 12.

6. Von Moeller l. c. 18.

7. II, 9.

8. 6 Dig. I, 23 § 5; die plaats werd indertijd misbruikt door verschillende schrijvers als bron eener organische staatstheorie van Paulus, waartegen Mr. J. A. Levy in het Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft III (1882), blz. 15 v., is opgekomen.

9. Von Moeller l. c. 24—28. Giamb. Vico principi di una scienza nuova dintorno alla comune natura delle nazioni, Milano, Sonzogno.

10. Montesquieu, l'Esprit des lois, livre dix-neuvième, ch. IV: Ce que c'est que l'esprit général.

11. Eodem.

12. Evenals met zoovele andere groote mannen het geval was, schijnt men ook getracht te hebben op hem het methodetje van doodzwijgen toe te passen. Von Moeller (l. c. 6) verhaalt althans van een poging van Landsberg, om in zijn voortzetting tot Stintzing's „Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft" Herder dood te zwijgen, met het dikwijls voorkomende averechtsche gevolg, dat de opmerkzaamheid op Herder, waarop reeds vroeger Bethman-Hollweg, Treitschke, Stintzing en Lasson gewezen hadden, juist verdubbeld werd.

13. Von Moeller l. c. S. 35.

14. L. c. 36—42.

15. Civilistische Abhandlungen 1814, p. 404 v.

16. Von Moeller l. c. 45. In zijn belangrijke studie over „De beteekenis van F. von Savigny voor den tegenwoordigen tijd" in „Onze Eeuw", Jaargang 13, deel 1 en 2, later afzonderlijk verschenen (Erven Bohn Haarlem), wijst Mr. R. A. Fockema (I blz. 370) erop, dat Savigny zelfs is verweten, dat hij zich vijandig gesteld zou hebben tegenover de philosophie, of verzuimd zou hebben van philosophische systemen kennis genomen te hebben. „Al is nu Savigny", merkt Mr. Fockema op, „in zijn wetenschappelijke werken niet gekomen tot de behandeling van de philosophie, toch is zijn algemeen standpunt van den aanvang zeer bepaaldelijk door philosophie geïnfluenceerd geweest."

17. „Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft."

18. Zie voor wat Lazarus en Steinthal betreft in het bijzonder ook hunne „Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie als Einladung zu eine Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft" in het Zeitschrift für V. und S. I, 1—73. Herbart, Ueber einige Beziehungen zwischen Psychologie und Staatswissenschaft. Werke, Bd. 9, S. 201 f. (Ausg. Hartenstein).

19. Wundt, Völkerpsychologie I, 9 f. System der Philosophie 611 f. Probleme der Völkerpsychologie S. 7 f.

20. Hierover evenals over andere hier slechts aangestipte punten uitvoeriger in de vóórgeschiedenis der collectieve psychologie, die wij neerschreven in „De psyche der menigte; bijdrage tot de studie der collectief-psychologische verschijnselen". Haarlem H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1911, blz. 7 v.

21. „Su la scienza nuova di Vico" (Politecnico Vol. II, 1839); over Cattaneo meer bij Carlo Sganzini: „Die Fortschritte der Völkerpsychologie von Lazarus bis Wundt." Bern, Francke 1913, S. 190 f.

22. „Psicologia delle menti associate".

23. Lindner, Ideeen zur Psychologie der Gesellschaft, als Grundlage der Sozialwissenschaft, Wien 1871.

24. Tarde's hoofdwerk: Les lois de l'imitation; daarbij hier vooral te noemen La logique sociale, en L'opposition universelle. Overzicht zijner werken, evenals van die van Sighele en Le Bon in: „De psyche der menigte", blz. 18 v.

25. Het individueel-psychologische komt meer uit in zijn „Mental development in the child and in the race" (1895), het sociaalpsychologische meer in zijn „Social and ethical interpretation in mental development" (1890, 5e editie 1913).

26. Eulenburg in Schmoller's Jahrbuch 24. 1e deel. „Über die Möglichkeit und die Aufgaben einer Social-psychologie." Op het gebied der sociale psychologie beweegt zich ook de Hoofdcommissaris van Politie te Amsterdam, de heer Roest van Limburg, o. a. in zijn bekend Gidsartikel (Juni 1915, blz. 42, Sociologische fragmenten, sociale psychologie).

27. Sganzini l. c. 212.

28. Pasquale Rossi's werken zijn: „L'anima della folla", „Mistici e settari", „I suggestionatori e la folla", „La psicologia collettiva".

29. „Über das Wesen der Sozialpsychologie" in „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", Band 26, S. 285 f.

30. Compte rendu des travaux de la Cinquième session tenue à Amsterdam, p. 5 v.

31. „Zur Theorie der kollektiven psychischen Erscheinungen" in Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, Bd. 141, Heft I.

32. Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung von A. Thumb und K. Marbe, Leipzig 1901.

33. Zie Psyche der Menigte, blz. 101, 102 en de daar vermelde plaatsen.

34. Dat er reeds tamelijk vroeg van een forensische psychologie, nog vroeger van een forensische psycho-pathologie sprake was, leert ons het geschiedkundige hoofdstuk (II) in het boekje „Über forensische Psychologie von Hans Reichel", München, Beck 1910.

35. Vgl. voor een en ander A. Sturm, Die psychologische Grundlage des Rechts, Hannover 1910; Franz Klein, Die psychischen Quellen des Rechtsgehorsams und der Rechtsgeltung, Berlin 1912; R. Kranenburg, Positief recht en rechtbewustzijn, 1912, Groningen, Noordhoff. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, Band I, S. 25 ff. (Kuhlenbeck), Band VI, S. 120 ff. (Bartsch). Bijzondere waarde aan moreele en religieuse motieven hecht Kelsen, Hauptprobleme der Staatsrechtslehre (Tübingen 1911, S. 338, 339), die, wat misschien zeer verwonderlijk is bij zulk een kampioen voor de formeele opvatting van het recht, een „sozialer Trieb" aanneemt, der mehr als die Rechtsordnung das friedliche Zusammenleben garantiert." Over Kelsen's werk, artikel van Mr. Dr. J. J. Boasson in Themis 1913, blz. 1 v.

36. Ehrlich, Die Erforschung des lebendes Rechts, in Schmoller's Jb. 1911; Verkouteren, „De inductieve methode bij de beoefening der rechtswetenschap" beoordeeld door prof. v. d. Vlugt in Themis 1910, blz. 310 v. en de lezing van Verkouteren voor de afd. Amsterdam der Broederschap van candidaat-notarissen in Maart 1915; Bozi, Die Schule der Jurisprudenz; Ofner, „Beiträge zur exacten Rechtswissenschaft", en „Induktion im Recht" in „Recht und Wirtschaft" 1913, blz. 328; Fuchs, „Die Gemeinschädlichkeit der Konstruktiven Jurisprudenz" en „Juristischer Kulturkampf"; Rolin, Prolégomènes à la science du Droit, Esquisse d'une sociologie juridique. Een gelukkige samenvatting van nieuwere rechtsopvattingen bij Hartzfeld, Het bemiddelend vonnis, Scheltema en Holkema's boekhandel, Amsterdam 1915, blz. 33 v.; Mr. R. A. Fockema, Varia, Haarlem, Bohn 1915.

37. Gumplowicz vooral in zijn Allgemeines Staatsrecht § 184. Hiervoor is echter ook belangrijk zijn Grundriss der Soziologie; Berolzheimer, System der Rechts und Wirtschaftsphilosophie, Dritter Band, S. 98, 99. Voor de revolutionaire uitzondering: Stoll l. c. 147 v.; Thiers, Histoire de la révolution française I, 82; Ferrières, Memoires pour servir l'histoire de la revolution française I, 189; Kernkamp, Nieuwste Geschiedenis 23, 24.

38. Vgl. Brie, Die Lehre vom Gewohnheitsrecht, eine historisch-dogmatische Untersuchung, Breslau 1899, blz. 1 v. In het Handboek voor het Romeinsche Recht van Drucker en Modderman worden op blz. 45 en 46 enkele betr. plaatsen genoemd.

39. Brie l. c. II, 12, 16.

40. Brie l. c. 61—63.

41. l c. 101—111.

42. l. c. 142—147.

43. l. c. 171, 177—180, 183, 213, 225—229, 235.

44. l. c. 213, 225—229, 235. Kosters, „De plaats van gewoonte en volksovertuiging in het privaatrecht", blz. 56, 57, 61 v., 71 v.

45. Over een en ander ook Struycken, Het Staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden I, 107 v.; Kosters l. c. 77 v.

46. Gumplowicz, Allgem. Staatsr. 340, 341. Over gewoonte, zij het minder met betrekking tot hier besproken gevallen: Heilbronner, Ueber Gewöhnung auf normalen und pathologischen Gebiete, Wiesbaden 1912.

47. Klein, Die psychischen Quellen des Rechtsgehorsam und der Rechtsgeltung 58 v.; von Wieser, Recht und Macht 84 v.

48. In bevestigenden zin R. Stammler, Das Recht im Staatslosen Gebiet in „Festschrift für Binding" blz. 331 v.

49. Eulenburg in Schmoller's Jahrbuch 1900, blz. 209; Münsterberg, Grundzüge der Psychotechnik 465 v.

50. Zie hieromtrent: Gierke, Deutsches Privatrecht I, 469 v. en Das deutsche Genossenschaftsrecht IV; Hölder, Natürliche und Juristische Personen; Meurer, Die juristischen Personen nach Deutschem Reichsrecht; Saleilles, De la personalité juridique; Michaud, La théorie de la personalité morale; Marbe, Grund-

züge der forensischen Psychologie 56 v.; Brönner, in Zeitschr. für Philosophie und philosophische Kritik, 141, blz. 23 v. Ten onzent, behalve de resp. plaatsen in leerboeken, commentaren, tijdschriften (in Rechtsgeleerd Magazijn 1911, b.v. artikel van Sybenga en boekbeschouwing prof. Molengraaff, die zeer uitdrukkelijk waarschuwt rechtspersoon als realiteit te beschouwen, waar deze niet anders dan beeldspraak is) en dissertaties: Van Woelderen, De privaatrechtelijke zedelijke lichamen (Leiden 1905); Van Schelven, De N. V. als corporatie (Vrije univ. 1908); Polano, Rechtspersoonlijkheid van vereenigingen (Leiden 1910); Van Creveld, Aansprakelijkheid van de rechtspersoon voor onrechtmatige daden volgens privaatrecht (Amsterdam 1912).

51. Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht IV 141, citeert o.a. het geval dat de stad Amalfi wegens straattumult niet verantwoordelijk gesteld wordt, omdat zij niet „collegialiter" begaan of goedgekeurd heeft.

52. Sighele, Foule criminelle, (in het Ned. vertaald door Anna Polak als: De menigte als misdadigster, Wereldbibliotheek), Psychologie des Sectes, le crime à deux; Le Bon, Psychologie des Foules; Tarde, o. a. in zijn rapport op het Brusselsche congres van crim. anthr. 1892 en in zijn Essais et Mélanges socioloques; von Liszt, Lehrb. d. deutschen Strafrechts, 16 en 17 Auflage 122, 123; Prins, Science pénal et droit positif 366 v.; Makarewicz, Einführung in die Philosophie des Strafrechts auf entwicklungsgeschichtlicher Grundlage 327—358. Birkmeyer, in Vergl. Darst. des Deutschen und ausl. Strafrechts, Allgem. Teil Band II 31, ook 82 v.; Vidal, Cours de droit criminel et de science pénitentiaire, blz. 552 v.; Mestre, les Personnes Morales et le problème de leur responsabilité pénale; Zaitzeff, Die strafrechtliche Zurechnungsfähigkeit bei Massenverbrechen, in Jurist. psych. Grenzfragen 1912; Hafter, Die Delikts- und Straffähigkeit der Personenverbände; Mezger, Die Suggestion in kriminalpsychologischer juristischer Beziehung, in Zeitschr. f. d. ges. Strafr. 1912; Ten onzent: van Hamel, Inl. t. d. studie v. h. Ned. Strafr. 3e druk blz. 198 v. en 444 v.; Simons, Leerboek I, Hoofdst. V passim; Noyon, Het Wetboek van Strafrecht I, 2e dr. 244 v.; overzicht van verschillende theorieën in proefschrift van A. J. Blok, Over het onderscheid van medeplegen en medeplichtigheid (Leiden 1893); J. H. R. Sinnighe Damsté, Beschouwingen over het Rijksfiscaal strafrecht, blz. 147 v.; G. L. de Vries Feyens, Proefschrift, Het leerstuk

der deelneming in de moderne strafrechtswetenschap, blz. 102 v.; J. A. van Hamel, Strafrecht tegen gemeenschappen, in Tijdschr. v. strafr. XVII 163 v.; de Roos, Inl. t. d. b. der crimineele aetiologie 49 v.; Slingenberg, Over alcoholisme en collectieve criminaliteit, in T. v. S. XVII; ons artikel in De Gids 1904, De Psyche der Menigte, vooral blz. 102 v. en artikelen in het Encyclopaedisch Handboek, De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk, Hoofdst. IV, § 10, bl. 509.

53. Ofner, Die Gefahr des Parlamentarismus für das Recht, in Archiv für öffentliches Recht, 18e Band, 1903, blz. 228.

54. Gierke, Das Deutsche Genossenschaftsrecht IV; Jellinck, Allgemeine Staatslehre; Kelsen, Hauptprobleme der Staatsrechtslehre; Gumplovicz, Algem. Staatsrecht; Berolzheimer, System der Rechts- und Wirtschaftphilosophie III; Ofner, l. c.; Kohler, Recht und Persönlichkeit in der Kultur der Gegenwart; De Savornin Lohman, Onze Constitutie; Krabbe, Die Lehre der Rechtssouveräniteit en de moderne Staatsidee; Mr. R. Kranenburg in Tijdschrift voor wijsbegeerte, 8e jaargang. blz. 371 v.; Sighele, Psychologie des Sectes. Onze „Psyche der Menigte".

55. Grundzüge der Psychotechnik, 462 v.

56. Omtrent alleenrechtspraak of collegiale rechtspraak ten onzent. W. van Heukelom, proefschrift 1859; C. H. B. Boot, Themis 1870, blz. 271 en 1871 blz. 251; praeadvies Juristenvereeniging M. J. Pynappel 1870; Fokker, Themis 1870 blz. 627; A. F. de Savornin Lohman, Tijdschrift v. Ned. R., III, blz. 177: N. F. van Nooten, N. Bijdr. v. R. en W. 1871, blz. 61, Van Boneval Faure, Het Ned. Burg. Procesrecht, 3e druk., 1893, deel I, 121—123; S. J. Fockema Andreae, Praeadvies Juristenvereeniging 1895; Vogel eodem; Caroli, Praeadvies Juristenvereeniging 1907, blz. 64 v.; Hartzfeld eodem blz. 186 v.; verder in verband met de achterstandsontwerpen in ons Parlement, in het W. v. h. R. o. a. Quintus (8711), Kruseman (8717). Omtrent leekenrechtspraak etc., Praeadviezen Juristenvereeniging Mrs. J. A. Levy en J. A. van Hamel 1908, waar een belangrijke litteratuur is geciteerd. Verder: Ferri in la Sociologie criminelle blz. 464 v., Görres, Der Wahrspruch der Geschworenen und seine psychologische Grundlagen in Jur. Psychiatr. Grenzfragen 1903, De Niem, in Monatschrift für Kriminalpsychologie 1910, blz. 385; K.

von Lilienthal, Die Reform des Schwurgerichts, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1912, Heft 3, blz. 455. Zie ook Sturm, Die Bedeutung der Mehrheit in der Rechtsgebung und in der Rechtsprechung.

57. Marbe, Grundzüge der forensischen Psychologie 1913, S. 44 v., Fortschrift der Psychologie und ihrer Anwendung I, S. 89 (Dauber) en I, 206 v. (Bauch), Hans Gross, Kriminalpsychologie, 2e uitgave, 548 v.

58. De Louter, Het stellig Volkenrecht.

59. Stoll, Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie, S. 675 v., die Bessel's „Über Masz und Gewicht im allgemeinen und das preuszische Langermasz im besonderen" citeert.

60. Over psychische oorlogsbeïnvloeding, behalve in het genoemde boek van Le Bon (waar staaltjes van heroisme op p. 236, 237 genoemd worden), o. a.: Binswanger, Vorträge über die seelischen Wirkungen des Krieges in Politischen Flugschriften von Jäkch; Messer, zur Psychologie des Krieges in Preussische Jahrbücher, Febr. 1915, S. 222 f.; Everth, Von der Seele des Soldaten im Felde, Tatflugschrift 10; het belangrijke werk van Conway, The crowd in peace and war (London—New-York 1915) in chapter XVIII. Ten onzent het eerst N. J. Spijkman, De collectieve psychologie in den modernen oorlog, in de Nieuwe Gids van Januari 1915; F. J. Soesman, Oorlogspsychologie; J. I. de Haan, in De Beweging 1915; Vragen van den dag, Augustus 1915, blz. 650 v., waarin uit het artikel van Sartorius in Duitsche Revue (welk nummer?) geciteerd wordt.

61. Zie hierover het eerste hoofdstuk van het werk van Wilhelm Bauer, Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen, Tübingen, Mohr 1914.

62. Tarde, Le public et la foule, in de Revue de Paris 1898 (15 Juli en 1 Augustus); men vgl. ook Sighele in 2e editie van La Foule criminelle 212 v.

63. Algemeene Geschiedenis door Brugmans en Kernkamp, Nieuwste Geschiedenis door Kernkamp, blz. 548.

64. F. Funck-Brentano, Légendes et Archives de la Bastille, Paris 1909.

65. Bauer l. c. 53.

66. Stern, in Zeitschrift f. d. ges. Strafrechtsw. 22, S. 362; geruchtsproeven Kulischer en Goldofski in Zeitschr. für angew. Psychologie und psych. Sammelf. I, 437; Münsterberg Psychotechnik 494.

67. Simmel, Die Groszstadt; Vierkandt, Naturvölker und Kulturvölker, 308 f, 343 f.

68. A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten 3 Jahrhunderten I, S. 13, 19, II, S. 278.

69. Bauer l. c. 80.

70. l. c. 91.

71. Droz, Histoire du règne de Louis XVI, p. 260.

72. Franz Klein, Das Organisationswesen der Gegenwart. Vahlen, Berlin 1913, S. 87 v.

73. l. c. 125 v.

74. l. c. 285.

75. Daarvoor Klein l. c. 14—59 passim en blz. 63.

76. Bauer l. c. 127.

77. Men raadplege Lawrence Lowell, Public opinion and popular government; Ostrogorski, La democratie et l'organisation des partis politiques, Paris 1903, en vooral ook het van groote zaakkennis getuigende, belangrijke werk van W. Hasbach, Die moderne Demokratie. Jena, Fischer, 1912, voornamelijk S. 471—564, handelende over de partij.

78. A. Christensen, Politik und Massenmoral, 1912, Teubner, blz. 52, 53.

79. Bredo v. Morgenstierne, Individuelle Moral und Staatsmoral, in Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, Band VIII, Heft 4, S. 451 f. Een blik op de groote politieke bewegingen der 19e eeuw geeft Lenz, Die groszen Mächte 1900. Juist een neutrale, objectieve blik op den tijd dien we beleven, doet ons de algemeene staatsmoraal kennen: Duitschland contra België, de geallieerden contra Griekenland, Italië's houding en kortelings Portugal's optreden.

80. Christensen l. c. 102, 109.

81. Bauer l. c. 79, 108, 109, 140.

82. l. c. 287.

83. D. Simons, De vrijheid van drukpers in verband met het wetboek van strafrecht blz. 8; Bauer l. c. 288.

84. Oeuvres complets 12, p. 294; de Chateaubriand, De la monarchie selon le charte, Paris 1816, 27 v.

85. Bauer l. c. 298.

86. Zoo ook Mr. H. G. v. d. Vies, „Een boek over de dagbladpers" in de Gids (1910, 1e deel 495 v., op blz. 509), waarin het werk van Georges Duplat, Le journal, behandeld wordt.

87. Bauer l. c. 316.

88. Voor het organisch staatsrecht zijn nog steeds belangrijk: zoowel Kuyper, Ons program. Vierde druk, blz. 190 v., als Oppenheim, De theorie van den organischen staat en hare waarde voor onze dagen, Groningen 1893; voor organisch kiesrecht, Treub, Organisch kiesrecht en Eerste kamer (waartoe T. dit beperkt), Vragen des tijds, 1908 deel I, 213 v. en de daar aangehaalde schrijvers. Krabbe, De moderne Staatsidee, wil de vertegenwoordiging van een deel van haar taak ontheffen, voor bepaalde belangen zelfstandig rechtscheppende organen in het leven roepen; in dien zin ook Mr. R. A. Fockema in zijn Varia. De strijd tegen de uitwassen der Politiek wordt o. m. gevoerd door „Ons Land", een nationaal Tijdschrift onder redactie van Mr. H. van de Rivière; Cort van der Linden, Richting en beleid der liberale partij, 1886, acht de organisaties te los en voorbijgaand voor kiesrechtregeling (blz. 73); voordeelen van het systeem ook bij Christensen, Politik und Massenmoral, 191 v. Op grond van corporatief verband tusschen liberalisme en antirevolutionaire ideeën bepleit door S. Ritsema van Eck, Historische democratie; voor de organisaties ad hoc: Ostrogorski, La democratie et l'organisation des partis politiques, waarover Mr. L. J. Plemp van Duiveland, in onze Eeuw van 1912, en waaraan Mr. M. Oppenheimer ten deele zijn stof voor „Het Partijwezen en het parlementair stelsel", Rotterdam Nijgh en van Ditmar 1913, ontleent; de mogelijkheid van de werkzaamheid van organisaties gecoördineerd en in vaste samenwerking met de parlementen of met veto-bevoegdheden gesteld, door Franz Klein l. c. 297.

89. Prof. Dr. G. van Rijnberk, Hedendaagsch mirakelgeloof. Amsterdam, van Rossen 1914. Interessant debat tusschen Dr. A. H. de Hartog en H. Croiset over „de dwaasheid van het atheïsme", te vinden in de ochtendbladen van 24 Febr. j.l.

90. Muller Lyer, Phasen der Kultur 149; Vierkandt l. c. 30, 203.

91. Vaihinger, Die Philosophie des Alsob, System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Zweite Auflage, Berlin 1913; daarbij Fiktion und Vergleich in der Rechtswissenschaft van Sturm 1915, en artikelen in het Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, Band 158, Heft 2 en Band 159, Heft 1.

92. Psyche der Menigte, Hoofdstuk III.

93. Krueger, Über Entwicklungspsychologie, Leipzig 1915, Band I, Heft I, S. 153, 154.

94. Vierkandt l. c. 43, 54. Wundt, Probleme der Völkerpsychologie, S. 51.

95. Nachtigal, Sahara und Sudan I, 324; Junker, Reisen II, 198.

96. Vierkandt l. c. 55.

97. Hennig, Das Wesen der Inspiration, Leipzig, Barth 1912, S. 95. Deze formule werd geput uit het Leerboek van Scheikunde door Dr. G. Doyer van Cleeff. (H. D. Tjeenk Willink en Zoon, Haarlem 1910), aan wien wij tevens de verwijzing danken naar het Bericht über die Feier der Deutschen Chemischen Gesellschaft zu Ehren August Kekulé's van Gustav Schultz, die am 11 März 1910 in Berlin veranstaltete Kekuléfeier, waarin de jubilaris op blz. 42 zelf zijn inspiratie weergeeft.

98. Gausz, Gesammelte Werke, Bd. V, S. 609.

99. Hennig l. c. 103.

100. l. c. 107.

101. l. c. 139.

102. Binet, Psychologie individuelle, la déscription d'un objet. Année psychologique 1896.

103. Hierover o. a. Paul Scholten in „Recht en Levensbeschouwing", blz. 22—24. Jelgersma in het avondblad v. d. Telegraaf 26 Juni 1915.

104. Vaihinger l. c., in het bijzonder Kap. V, Kap. X en blz. 611.

105. Adler, Die Bedeutung der Illusionen für Politik und soziales Leben, Fischer, Jena 1904, S. 46, 47.

106. l. c. 48—51.

107. Stoll, Suggestion und Hypnotismus in der Völkerpsychologie, S. 675—684.

108. Klein, Die psychischen Quellen, enz. S. 74, 75.

109. Frazer, Psyche's Task. A discourse concerning the influence of superstition on the growth of institutions. Second edition Mc Millan and Co., London 1913, p. 6—9. Over eenenander ook Prof. H. Visscher, Religion und soziales Leben bei den Naturvölkern, II 325 v.

110. Adriani en Kruyt, De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes, Batavia 1912, p. 130 v.

111. Frazer l. c. 16.

112. Homerus Odyssee II, 409; IV, 43; 691, VII, 167; VIII, 2; XVIII, 405; XIX, 109—114; Ilias II, 335; XVII, 464.

113. Frazer l. c. 17, 18.

114. l. c. 20—22.

115. G. Turner, Samoa, 1884, London, p. 183—184.

116. G. A. Wilken, Handleiding voor de vergelijkende Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1893, Leiden p. 596—602. Baron van Hoëvell, Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers, Dordrecht, 1875, p. 148—152.

117. Adriani en Kruyt l. c. 399—401.

118. A. van Gennep, Tabou et totémisme à Madagascar, Paris 1904, p. 183 v.

119. Frazer l. c. 31.

120. l. c. 37.

121. Deuteronomium XXVIII, 17.

122. Frazer l. c. 38, 39.

123. Hugh Low, Sarawak, London 1848, p. 300, Frazer l. c. 49.

124. Frazer l. c. 50. Visscher l. c. II 142 herinnert aan de wegens ingewikkelde regels van bloedverwantschap bestaande moeilijkheid, om te weten met wie men wel of niet mocht trouwen.

125. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, Leiden 1904—1907, I, 367; Perelaer, Ethnographische Beschrijving der Dajaks, Zalt-Bommel 1870, p. 59 v.; Nusselein, Beschrijving van het landschap Pasir; Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 1905, p. 538; Bastian, Indonesie, Berlijn 1884, I, p. 144.

126. Kruyt, in Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap, 1900, p. 162 en 235. Soortgelijke gevallen worden nog vermeld door Hissink in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, 1912, p. 115; Van Baarde in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, 1895, p. 514, en de Clercq in de Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate, 1890, p. 132.

127. Frazer l. c. 52, 53.

128. Zie Frazer l. c. 60, 61 en de daar geciteerde plaatsen Job XXXI, 11 en Genesis XII, 10—20, XX, 1—18.

129. Frazer 61, 62.

130. Frazer l. c. 63—74, 75—95. Zie ook Visscher l. c II 161, 162.

131. Frazer l. c. 99—102.

132. Roscoe, The Baganda, London 1911, p. 262; Frazer l. c. 103, 104.

133. Frazer l. c. 106, 107, 109.

134. Frazer l. c. 111, 118.

135. Frazer l. c. 120, 123.

136. Adriani en Kruyt l. c. 285, 290.

137. Uitgebreide litteratuur hierover aangehaald bij Frazer l. c. 136 noot 2.

138. Frazer l. c. 138, 139.

139. Frazer l. c. 142.

140. J. J. M. de Groot, The religeous System of China, IV, 436 v. 450. Over eenenander ook Visscher l. c. II 198 v.

141. Vierkandt l. c. 47.

142. Vierkandt l. c. 47, 48, die Theodor Koch-Grüneberg, Südamerikanische Felszeichnungen, Berlin 1907, citeert.

143. Vierkandt l. c. 48.

144. Wundt, Völkerpsychologie II, I, S. 169 f.

145. Vierkandt l. c. 51.

146. Prof. Dr. Schrijnen, Nederlandsche volkskunst, Thieme, Zutphen 53, 54, 56.

147. Wundt, Völkerpsychologie II, I, 178. Hermann Reich, Der Mimus, Bd. I, Berlin 1903. Das Theater in „die Gesellschaft".

148. Max Burckhard, Das Theater S. 57—58.

149. Carl Neumann, Der Kampf um die Neue Kunst, S. 37—38.

150. Zie Six, De beteekenis van het leelijke in de Grieksche kunst blz. 93; Cornelis Veth, Fransche prentkunst in de 19e eeuw, in Elseviers Maandschrift, deel 40 en 41.

151. Wackenroder Herzensergieszungen eines kunstliebenden Klosterbruders, Berlin 1797, S. 16.

152. Hennig l. c. 105, 106.

153. Hennig l. c. 118, 119.

154. Gaedertz in Reuter-Jahrbuch 1910.

155. Hennig l. c. 122.

156. Hennig l. c. 114, 139, 140, 142.

157. Berolzheimer' System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie III, § 10.

158. Rousseau, Contrat social, Livre III chap IV: De la démocratie.

159. Michels, Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens, Leipzig, Klinkhardt 1911.

Versuch eines Schemas zur Ätiologie der Oligarchie in den Parteien der Demokratie.

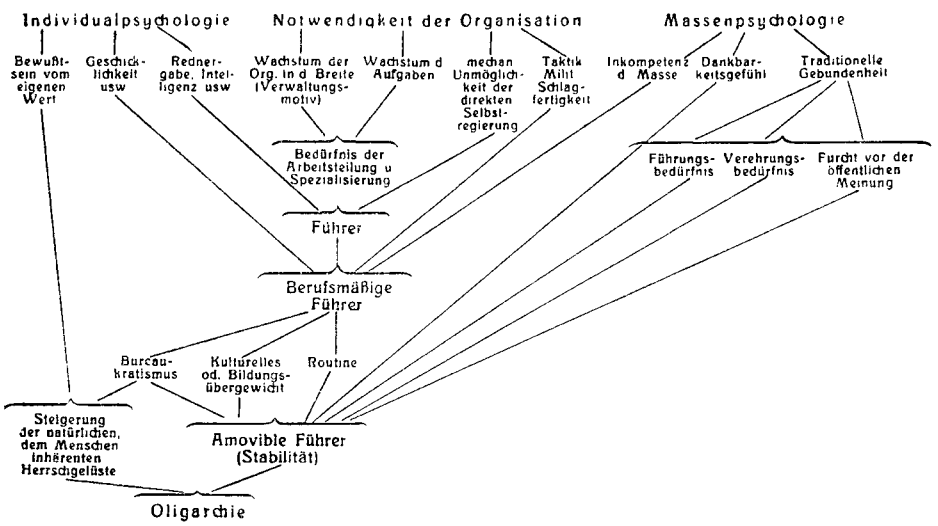

160. Makarewicz' artikelenreeks in Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie van Juli-Heft 1913 tot April-Heft 1915.

161. Zie over de Engelsche arbeidersbeweging na het Chartisme, Quack, de Socialisten, VI, 418 v.

162. Zie ons artikel over Massapsychologie en vredesmogelijkheid in het Tijdschrift voor wijsbegeerte, Februari 1915, blz. 78 v. en het vorige hoofdstuk.

163. Le Bon, Psychologie des Foules p. 106.

164. Michels l. c. 193 v. 200 (noot). Een eenigszins analoog voorbeeld van materialistische parlementaire trivialiteit uit den jongsten tijd viel te constateeren in een gedurende den oorlog (Mei 1915) gehouden zitting van het Engelsche Lagerhuis, waarbij het om de vaststelling van het salaris van 5000 p. st. voor den minister van munitie ging. Er ontspon zich namelijk een hoogst vulgaire discussie over de vraag of, waar men wist dat de ministers onderling overeen gekomen waren het

totaalbedrag der verschillende ministerssalarissen onderling gelijkelijk te verdeelen, de minister wel werkelijk de 5000 p. st. zou ontvangen. Eerst nadat Asquith zijn gezagwekkend woord liet hooren en een ander op het betreurenswaardige van zulke persoonlijke discussies, in het bijzonder in verband met de tijdsomstandigheden gewezen had, nam de discussie een einde.

165. Michels l. c. 201.

166. Wulffen, Psychologie des Verbrechers II, 37 v.

167. Eodem 40 v.

168. Von Liszt, Lehrbuch des deutschen Strafrechts, 16 Aufl. 423, noot 3.

169. Wulffen l. c. I, 62 v., II, 525 v.

170. In Tijdschrift voor Strafrecht, deel 24, blz. 477 v. In zijn interessant werk, The crowd in peace and war, herinnert ook Conway aan het vooralsnog weinig tot het publiek doorgedrongen nut van de Eugenics-propaganda.

171. Litteratuur bij Heimberger in de Vergleichende Darstellung des Deutschen und Ausl. Strafr. Alg. Teil Band II, S. 1 f. en vervolgens Nagler in Festschrift für Binding II, S. 275 f.

172. Zoo ook Hall, Crime in its relation to social progress, New-York, The Columbia University Press. 1902, o. a. p. 376.

173. Omtrent het vorige: Aschaffenburg, Das Verbrechen und seine Bekämpfung; Van Kan, Les causes économiques de la criminalité; De Roos, Inleiding tot de beoefening der crimineele aetiologie; A. Wadler, Die Verbrechensbewegung im östlichen Europa, Band I; Die Kriminalität der Balkanländer. Als voorbeelden van goed bedoelde, doch op gemis aan vaste criteria afstuitende pogingen, cijfers omtrent innerlijke religieusiteit op zichzelf en in verband met criminaliteit te geven, raadplege men respectievelijk Bonger, Geloof en ongeloof, in De Nieuwe Tijd 1911, blz. 94 v. en Krausz, Der Kampf gegen die Verbrechensursachen, 1905, S. 17 v. Over beschavingscriminaliteit het artikel van schrijver dezes in Land en Volk van 25 en 26 Maart 1909 en in het Encyclopaedisch handboek De Vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk I, blz. 506 v.

174. Vragen des Tijds, April 1915, blz. 52 v. Met een meer uitgebreid onderzoek op dit gebied houdt zich thans bezig de Amtsrichter Dr. A. Hellwig te Berlijn.

175. Vermeld in het Algemeen Handelsblad van 25 Augustus 1915; de mededeeling over de beweerde afneming der criminaliteit in Engeland is te vinden in dat van 9 Dec. '15.

176. Vermeld door Amtsgerichtsrath a. D. Sommer, in Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform, Jahrgang 10, S. 187.

177. Tarde, La criminalité comparée, p. 197. Dr. Easton's rede over „Oorlog en Leugen", te vinden in de ochtendbladen van 22 Febr. j.l.

178. Men zie het praeadvies voor de vergadering van 1915 der Nederlandsche Juristenvereeniging van Mr. van der Feltz, bl. 2, en herinnere zich uit het ook uit dit oogpunt zeer belangrijk debat, in het bijzonder de plaats waar deze den hoogleeraar in bescherming neemt, die wegens de smadelijke bejegening zijn vrouw aangedaan eigen richting pleegt.

179. Muller—Lyer, Phasen der Kultur, blz. 362 f.

180. Tarde, La criminalité comparée, p. 201.

181. Rousseau, Les confessions, édition intégrale publiée sur les manuscripts originaux par A. van Bever, Paris, Georges Crés et Co. 1914, II, 241.

182. Confessions II, 265—267, 456, III 6; Grimm in korte trekken geteekend in het mooie, in de Wereldbibliotheek verschenen, werk van Henriette Roland Holst, Over Rousseau, blz. 111.

183. Confessions II, 296, 297 (noot).

184. l. c. 483, 404.

185. l. c. 409 en 462.

186. Confessions III, 32,

187. Kerviler, La Bretagne à l'Académie française, p. 470—473.

188. Auger in de voorrede tot de Oeuvres complètes de Duclos, Tome premier, p. 15.

189. Eodem 16.

190. Villemain, Cours de littérature française, tableau de la littérature au 18e siècle, p. 20—23.

191. Sainte Beuve, Causeries du lundi IX, p. 173.

192. Brunel, les Philosophes et l'Académie française au dix-huitième siècle, Paris 1884, p. 28, 29.

193. l. c. 33, 35.

194. l. c. 44 v.

195. l. c. 51—53.

196. Oeuvres complètes de Duclos II, p. 21.

197. Causeries du Lundi IX, p. 183.

198. Kerviler l. c. p. 486.

199. Auger l. c. 29.

200. Men raadplege thans: Juristisch-psychiatrische Grenzfragen VIII, blz. 3 v. en 25 v., uitgebreide litteratuuropgave blz. 141 v.; Zeitschrift für Strafrechtswissenschaft deel 33, blz. 611 v.; Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform, deel 9. blz. 318 v., deel 10 blz. 297 v.; rapport van Dr. Maier op het 7e congres voor crimineele anthropologie (Keulen), blz. 322 v. der Handelingen. Plannen tot oprichting eener Nederlandsche Eugenetische Vereeniging had in Februari 1914, en heeft wellicht nog, de Naarder arts Toe Laer.

201. Zoo Dr. H. Bavinck in zijn voordracht over Ethiek en Politiek, gehouden in de verg. v. d. Kon. Akad. v. Wetenschappen afd. Letterkunde, opgenomen in de verslagen en mededeelingen 1915 en verschenen in de „Stemmen des Tijds" Maart 1916; een minder welwillend oordeel over politiek in het algemeen velt Snoeck Hurgronje in zijn Gidsartikel (December 1915) „Van Deventer's werk voor Indië".

202. Münsterberg, Psychotechnik 266 v., 271.

203. Bij het corrigeeren der drukproeven komt mij het artikel van Prof. Valckenier Kips in de Tijdspiegel van Maart 1916 onder de oogen over „Kosmoskratie", welke staatsvorm, wanneer hij werkelijk alle voordeelen der Aristocratie en der Democratie in zich zou vereenigen en tegelijk van derzelver gebreken vrij blijft, natuurlijk prachtig zou zijn.

204. De Gids van December 1915.

205. Men raadplege o. a. de brochure van Dr. Sissingh over beroepskeuze (Uit Zenuw- en Zieleleven, Hollandia-drukkerij Baarn); Bloomfield, The vocational guidance of youth; Parson's Choosing a vocation; Berufswahl, in Archiv für Kriminalanthropologie 41 S. 268 f.

Bij de uitgevers dezes verscheen:

DE PSYCHE DER MENIGTE

DOOR

Mr. H. L. A. VISSER

Ing. f 3.50 — Geb. f 3.90.